ISSN 2707-5249 (Online)
ISSN 1682-3540 (Print)
https://doi.org/10.15407/ukrmova

Українська мова

3(95) 2025

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ

Українська мова

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

3(95) 2025

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Заступник головного редактора Павло ГРИЦЕНКО

Відповідальний секретар Оксана ЯЦЕВСЬКА

Ніна ГОРГОЛЮК
Василь ҐРЕЩУК
Світлана ГРИЦЕНКО
Світлана ЄРМОЛЕНКО
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА
Андрій КОЛЕСНИКОВ
Мирослава МАМИЧ
Людмила МАРЧУК
Марина НАВАЛЬНА
Світлана СОКОЛОВА
Микола СТЕПАНЕНКО
Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ
Марія ЧІЖМАРОВА
Світлана ШАБАТ-САВКА
Ірина ШКІЦЬКА
Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники
Національна академія наук України
Інститут української мови НАН України

Ідентифікатор медіа R30-01171

Унесено до Переліку друкованих наукових фахових видань України категорії «Б» (наказ МОН України № 420 від 15.04.21)

Адреса редакції
Україна. 01001, Київ-1, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 706
Електронна пошта: movajournal@ukr.net
сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua
Тел.: +38 (044) 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 13 від 13.10.2025

Редагування
Валентина Фурса

Комп'ютерне верстання
Катерина Васильковська

Підписано до друку 00.10.25. Формат 70 × 108/16.
Гарн. Newton C. Ум. друк. арк. 00,00. Обл.-вид. арк. 00,00.
Тираж 000 прим. Зам. 0000.

Видавець та виготовлювач ВД «Академперіодика» НАН України, вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025

ДОСЛІДЖЕННЯ

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.03.003
УДК 81'27:316.74(=161.2)(44)

І.М. ЦАР, кандидат філологічних наук, науковий співробітник
відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tsar.ivanna5@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9764-5758
Н.Р. МАТВЕЄВА, доктор філософії, викладач кафедри української мови та славістики
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
вул. Максима Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027
E-mail: natalya_matveieva@tnpu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0001-6290-9381

ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТИ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ У ФРАНЦІЇ

У статті проаналізовано динаміку національної та мовної самоідентифікації вимушених українських мігрантів у багатомовному середовищі Франції. Схарактеризовано зміни їхньої мовної поведінки та мовної свідомости в контексті інтеграції у французький мовно-культурний простір. З'ясовано, що мовна адаптація українських переселенців до французького суспільства пов'язана з їхнім прагненням зберегти рідну мову, культуру та самоідентифікацію. Окреслено типові стратегії адаптації ідентичности українських мігрантів до мультикультурного середовища Франції.

***Ключові слова**: мовна свідомість, ідентичність, багатомовність, мовна поведінка, мовна інтеграція, українські мігранти.*

У сучасному глобалізованому світі мовна поведінка мігрантів набуває важливого значення для вивчення соціолінгвістичної динаміки, яка формується на перетині мов, культур та ідентичностей. Однією з найактуальніших тем у цьому контексті є багатомовність як інструмент соціальної інтеграції та маркер особистої та колективної ідентичностей. Збройна агресія Росії проти України у 2014 році, а особливо повномасштабне вторгнення у 2022 році, спричинили значну хвилю міграції українців до країн

Цитування: Цар І.М., Матвеєва Н.Р. (2025). Збереження ідентичности українських мігрантів у Франції. *Українська мова, 3* (95), 3—21. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.03.003

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Європейського Союзу, зокрема до Франції. У цих умовах мовна адаптація українських мігрантів стала не лише практичною потребою, а й складником формування нових ідентичностей.

У Франції українські мігранти опиняються в мовному середовищі, де домінує французька мова як офіційна, водночас англійська мова є важливою для міжнаціональної комунікації, а рідна українська відіграє роль засобу збереження національної ідентичности.

Мета статті — проаналізувати, як українські мігранти у Франції зберігають чи змінюють свою мовну й національну ідентичності у процесі адаптації до мультикультурного середовища.

МЕТОДОЛОГІЯ ТА ТЕОРЕТИЧНЕ ПІДГРУНТЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Матеріалом для дослідження послугували інтерв'ю з українцями у Франції, записані у формі мовної біографії (7 записів загальною тривалістю понад 7 годин мовлення), результати проведеного анкетування у форматі відкритих відповідей (за принципом мовної біографії) (обсяг вибірки — 64 респонденти) та власне спостереження за мовною поведінкою українців у Франції, що дало змогу вивчити не лише мовні практики, а й суб'єктивне сприйняття мови як частини особистої і національної ідентичностей. Серед респондентів і особи, які переїхали до Франції у зв'язку з повномасштабною війною, тобто вимушені мігранти, і ті, хто переїхав туди раніше. Такий підхід уможливив докладно проаналізувати вплив війни на мовну ідентичність української діаспори за кордоном. Дослідження виконане протягом листопада 2024 року за підтримки Французького інституту в Україні та участи авторів у нерезидентській та резидентській програмах для українських дослідників Французького центру досліджень у галузі гуманітарних та соціальних наук (CEFRES, UAR 3138 CNRS—MEAE).

Застосований у науковій розвідці метод мовної біографії передбачає фіксування всього мовного життя респондентів, а особливо — вузлових аспектів змін мовної ідентичности та мовної поведінки опитаних. Основи методу докладно представлено у статті Н. Кісс та Г.В. Шумицької (Кісс, Шумицька, 2023). За допомогою методу мовних біографій можна продемонструвати динаміку мовного вибору, мовних преференцій та мовної компетенції багатомовного респондента (Verschik, 2002), а отже, його доцільно використовувати для аналізу мовної адаптації українських мігрантів.

Проаналізуємо термінологійний апарат, пов'язаний із проблематикою нашого дослідження. Ідентичність, згідно з визначенням в «Енциклопедії Сучасної України», це — рівнозначність, тотожність, однаковість (ЕСУ). З огляду на це розуміємо, що у філософському та соціогуманітарному контексті ідентичність трактують як усвідомлення індивідом або спільнотою своєї належности до певної соціальної, культурної, національної чи іншої групи, а також визнання цієї належности іншими. Це складне багатоаспектне поняття, яке охоплює як особистісний, так і колективний рівень

самовизначення. У сучасних умовах ідентичність є динамічним явищем, що формується через конструювання та переосмислення власного «Я» у взаємодії із соціальним та культурним контекстом.

Поняття національної ідентичности стало предметом дослідження британського науковця Е.Д. Сміта. Зокрема, він визначив такі основні риси національної ідентичности: 1) історична територія, або рідний край; 2) спільні міфи та історична пам'ять; 3) спільна масова, громадська культура; 4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів спільноти; 5) спільна економіка з можливістю пересуватися в межах національної території (Сміт, 1994). У цьому контексті нація постає не лише як юридично визначена спільнота, а передусім як спільнота, сформована крізь призму культурної самоідентифікації.

Отже, національна ідентичність — це відчуття належности людини до певної нації. Зазначимо, що в українських законодавчих актах поняття «ідентичність» зазвичай перекладають як «самобутність» (Гмиря, 2022).

Національна ідентичність виконує низку специфічних функцій на рівні окремої особистости в межах певної спільноти, основною з-поміж яких є функція консолідації, що забезпечує відчуття єдности між членами спільноти як представниками однієї національности та громадянами однієї держави. Використовуючи національні атрибути, як-от: прапори, монети, гімн, однострої, пам'ятники й церемонії, — громадянам постійно нагадують про їхню спільну історико-культурну спадщину та культурну спорідненість. Ці символи зміцнюють відчуття колективної ідентичности, надихають і мобілізують спільноту (Сміт, 1994).

Окрім того, національна ідентичність — це потужний інструмент самовизначення особистости, що надає їй орієнтири у складній соціокультурній реальності. Через ідентичність і національну культуру індивід осмислює власне місце у світі та знаходить відповідь на запитання «Хто я є?». Відкриття або переосмислення своєї культурної спадщини часто асоціюється з пошуком «автентичного Я», особливо для тих, хто відчуває втрату орієнтирів у нестабільному та мінливому сучасному світі (там само).

«Ідентичність, — як зазначає А. Гмиря, — ніколи не є завершеною: поки існують люди, які її сповідують, вона перебуває в постійній зміні, додаванні або відчуженні окремих частин» (Гмиря, 2022). Погоджуємося з думкою Е.Д. Сміта про те, що «національна ідентичність за своєю суттю багатовимірна, її ніколи не можна звести до єдиного елемента..., її не можна легко або швидко прищепити населенню за допомогою штучних засобів» (Сміт, 1994). Це твердження набуває особливої актуальности в умовах війни та міграції українців до Європи, коли культурні кордони стають розмитими, а вплив транснаціональних інформаційних потоків посилюється. Національна ідентичність формується поступово, в органічному зв'язку з традиціями та залученням громадян, що можливо лише за умови взаємодії державної політики, освіти, культури й громадянського суспільства.

Питання національної ідентичности в Україні стало особливо важливим в умовах соціально-політичних трансформацій та війни. Визначення того, ким уважають себе громадяни — українцями, європейцями, жите-

лями якогось регіону чи нащадками радянського минулого, — відображає не лише особисті погляди, а й глибші процеси у свідомості суспільства. Різні соціологічні дослідження дають змогу простежити динаміку змін у самоідентифікації населення та виявити загальні тенденції формування національної ідентичности. Наприклад, за даними опитування Інституту соціології НАН України 2020 року, майже 40 % українців тоді перебували в процесі пошуку своєї ідентичности. Більшість респондентів (61,7 %) ідентифікувала себе як громадяни України. Водночас 27,4 % назвали себе мешканцями свого населеного пункту чи регіону — села, міста або області. Незначна частка опитаних (3,4 %) досі ототожнювала себе з громадянами колишнього СРСР, що може відображати вплив минулого на свідомість частини населення (Гмиря, 2022).

За результатами соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова в червні 2024 року, помітними є зміни у свідомості населення у 2006 році та у 2024 році. Якщо у 2006 році лише 31 % респондентів передусім ототожнювали себе з Україною, то у 2024 році ця частка зросла до 53 %. Водночас спостерігаємо помітне зменшення локальної ідентичности: кількість тих, хто асоціює себе зі своїм містом чи селом, зменшилася із 44 % до 28 %. Частка тих, хто ототожнює себе з певним регіоном країни, залишилася майже незмінною (15 % у 2006 році проти 13 % у 2024 році), що свідчить про стабільність регіонального компонента ідентичности. Зазначимо, що зросла кількість громадян, які відчувають себе частиною Європи — з 0,8 % у 2006 році до 3 % у 2024 році, що демонструє поступовий зсув у напрямку європейської орієнтації. Натомість ідентифікація з Радянським Союзом (1,6 %) та Росією (0,1 %) є мінімальною. Отже, якщо у 2006 році домінувала локальна ідентичність, то тепер домінує загальнонаціональна (РЦ).

До речі, за результатами опитувань Центру Разумкова, у 2024 році 94,7 % респондентів за національністю, етнічною належністю ідентифікували себе як українці, у 2000 році таких було 72 %, а у 2021 — 87,3 % (там само). З огляду на це можемо спостерігати чітку і послідовну тенденцію до зміцнення національної ідентичности серед громадян України. Це, безперечно, свідчить про глибокі зрушення в національній самосвідомості, зокрема під впливом зовнішніх викликів, збройної агресії та суспільної консолідації навколо ідеї незалежної Української держави.

Цікавим у контексті воєнних подій видається бажання або небажання людей мігрувати до інших країн. Наприклад, за результатами опитування 2024 року, здійсненого Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова, 70 % опитаних не виявили бажання емігрувати на постійне місце проживання за кордон у разі повного відкриття кордонів для всіх категорій громадян. Натомість 21 % респондентів висловили готовність покинути країну, а ще 9 % не змогли визначитися з відповіддю. Найбільшу готовність до еміграції демонструє молодь віком від 18 до 29 років — серед них таких 33 %. Зі збільшенням віку респондентів частка охочих виїхати за межі України зменшується. Серед причин, що вможливлюють постійне проживання за кордоном,

основними є: відсутність перспектив для особистісного та професійного розвитку (30,5 %); небезпека для життя через війну (29 %); недостатній рівень соціального захисту з боку держави (29 %); прагнення возз'єднатися з рідними (26 %); потреба забезпечити виїзд рідних і догляд за ними, які перебувають на утриманні (23 %); труднощі з працевлаштуванням відповідно до власних кваліфікацій (21 %) (ДІ).

Окрім національної ідентичности, важливою є також мовна ідентичність, яку визначають як сукупність корелятивних зв'язків мови та інших видів ідентичностей (родинної, етнічної, національної, державної) (Михальчук, 2024а, с. 247). Показниками індивідуальної мовної ідентичности є ставлення до мови, мовна свідомість, мовна поведінка. У цьому контексті важливим постає і поняття мовної інтеграції, оскільки вона впливає на мовну поведінку і мовну свідомість. В енциклопедичному словникові «Мовна політика і мовне планування» подано два визначення цього терміна: «1. Використання певної мови або варіанта мови як єдиного комунікативного засобу, що об'єднує політичну, культурну та соціально-економічну сфери життя країни. 2. Вивчення титульної національної мови з метою адаптації в мовно-культурному просторі держави» (Михальчук, 2024б, с. 254). Мовна інтеграція пов'язана з трансформацією мовної та національної ідентичностей мігрантів, що відбувається під впливом багатомовного середовища. Саме на перетині цих явищ — багатомовности, адаптації та ідентичнісних змін — і зосереджена проблематика дослідження.

Питання міграції в Україні завжди було глибоким та багатоаспектним, зумовленим як історичними, так і соціально-економічними чинниками. Ще з кінця XIX ст. українці активно емігрували з рідних земель до країн Західної Європи, Північної Америки та Росії в пошуках кращих умов життя. У XX ст. міграційні потоки посилилися внаслідок воєн, репресій, голодомору, розпаду Радянського Союзу та економічної нестабільности незалежної України. Українська міграція до країн Європи має давню історію, що охоплює кілька хвиль: міжвоєнний період, трудова міграція і масовий виїзд після початку повномасштабної війни Росії проти України у 2022 році. Кожна із цих хвиль формувала свою специфіку адаптації, стратегії мовної поведінки та моделі збереження національної ідентичности. Однак саме остання хвиля спричинила особливо гостро проблему культурної інтеграції та ідентичности.

Предметом нашого вивчення стала ідентичність українців у Франції, де влада приділяє значну увагу збереженню власної національної мови. На відміну від України, Франція відмовилася ратифікувати Європейську хартію регіональних мов або мов меншин (Шевчук-Клюжева, 2025, с. 71) і всіляко сприяє якнайшвидшій інтеграції мігрантів у свій мовно-культурний простір. Українських дітей, як і інших нефранцузькомовних, відразу приймають до звичайних класів, де вони вивчають французьку як другу мову в педагогічному підрозділі для нефранкомовних новоприбулих учнів та студентів (Unité pédagogique pour élèves allophones arrivants, UPE2A), а для дорослих створено мовні курси, щоб покращити професійну інтеграцію переселенців (CEDEFOP, 2022). Водночас мовний бар'єр є вагомою

перешкодою для працевлаштування українців у Франції, незважаючи на їхній можливий легальний статус (Gorbach, 2024).

Аналізуючи принципи французької мовної політики, В.М. Кулик зауважував, що «головною причиною наголошення ролі національної мови є не острах регіональної фрагментації, а тривога з приводу глобалізації, яка обертається дедалі активнішим уживанням англійської» (Кулик, 2021, с. 116). Крім того, дослідник наголошував на законодавчій закріпленості вживання нормативної французької: «Закон тепер вимагає вживання не просто французької, а правильної французької, тобто відповідної приписам уповноважених термінологічних органів» (там само, с. 117). В умовах багатомовности, де домінують французька мова та мови інших мігрантських спільнот, українці опиняються перед потребою поєднувати інтеграцію до нового суспільства з прагненням зберегти рідну мову, традиції та культурну пам'ять.

Соціолінгвістичні дослідження засвідчують, що мова є не лише інструментом комунікації, а й символом колективної пам'яті та маркером ідентичности. Тому підтримка української мови в родині, освіті, релігійних і культурних осередках має визначальне значення для передавання національної ідентичности наступним поколінням. Вивчення мовних практик, самоідентифікації та ролі діаспорних організацій у цьому процесі є актуальним завданням сучасних соціолінгвістичних досліджень.

У такому контексті постає важливе запитання: як саме українці зберігають свою ідентичність у багатомовному середовищі? Сьогодні, в умовах культурного та мовного різноманіття французького суспільства, українська спільнота має вибудовувати механізми підтримки рідної мови, збереження традицій і формування культурного простору за межами батьківщини. Безсумнівно, емпіричне вивчення того, як українці, які проживають у Франції, зберігають свою національну ідентичність у багатомовному середовищі, є надзвичайно актуальним. Для з'ясування цього ми провели анкетування серед представників української діаспори різних хвиль міграції. Анкета охоплювала запитання мовної поведінки в побуті, освітньому просторі та соціальному середовищі, ставлення до української, російської, французької мов, самоідентифікації, участи в культурних та релігійних заходах української громади тощо. Зібрані дані дають змогу простежити особливості збереження і трансформації національної ідентичности серед українців у Франції, а також виявити ключові чинники, що сприяють цьому процесові або ускладнюють його.

СОЦІОДЕМОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ УЧАСНИКІВ ОПИТУВАННЯ

Проаналізувавши анкетні дані, ми з'ясували, що серед респондентів є вихідці з усіх регіонів України, що засвідчує географічну широту вибірки та вможливлює говорити про репрезентативність дослідження в контексті регіонального розподілу. Найбільшу частку становлять респонденти, які до еміграції проживали в таких регіонах, як Київщина (26,6 %), Івано-Франківщина

(23,4 %), Тернопільщина (10,9 %) та Чернівеччина (9,4 %). Це, зокрема, свідчить про активність міграційних процесів як у столиці, так і в західних регіонах України, що традиційно мають вищу мобільність населення та тісніші історичні й культурні зв'язки з країнами Європи. Такий регіональний склад учасників дає змогу повніше оцінити мовні практики та ідентичнісні стратегії українських мігрантів у Франції зважаючи на різний соціокультурний досвід. Зауважимо, що запропоноване дослідження не є кількісним і не претендує на статистичні висновки, а кількісні показники наводимо для того, щоб читачі мали загальне уявлення про відповіді та соціальні характеристики наших респондентів, адже ми прагнемо не так отримати репрезентативну вибірку чи узагальнити результати на всю сукупність мігрантів, як проілюструвати окремі тенденції, вивчити конкретні ситуації.

Відповідь на запитання *«Коли ви переїхали до Франції?»* дала змогу розділити учасників за хвилями міграції. Аналіз засвідчив, що найбільша частка мігрантів прибула до Франції після 2022 року у зв'язку з початком повномасштабної війни в Україні (62,5 % опитаних). Водночас досить значна кількість респондентів зазначила попередні періоди переїзду: дехто емігрував у 2014—2021 роках на тлі анексії Криму та війни на сході України (20,3 %), а також до 2014 року (17,2 % респондентів) — здебільшого з економічних мотивів. Таке розподілення враховує часовий фактор у вивченні мовної адаптації та ідентичности: новоприбулі мігранти здебільшого зосереджені на збереженні зв'язку з Україною, тоді як тривале перебування за кордоном корелює з більшою інтеграцією та змішаними мовними практиками.

Аналіз вікових особливостей учасників анкетування дав змогу окреслити соціодемографічний портрет опитаних українських мігрантів у Франції, серед яких — респонденти молодші ніж 20 років та старші ніж 50. Однак найчисленнішою є група осіб у віковому діапазоні 30—50 років (67,2 %). Саме цей сегмент становить активну частину населення, що найчастіше мігрує з економічних або безпекових причин, а також бере участь у процесах адаптації, працевлаштування та соціалізації в новому середовищі. Меншою мірою представлені респонденти віком понад 50 років (7,8 %). Людей до 30 років у нашій вибірці виявилося 30 %. Вікова розмаїтість респондентів уможливлює дослідити особливості мовної адаптації, ідентичности та відмінності у ставленні до української мови залежно від віку.

У гендерному складі респондентів домінують жінки — 98,4 %. Такий результат цілком узгоджується із загальною тенденцією останніх хвиль вимушеного переселення, зокрема після 2022 року, коли через воєнний стан чоловіки призовного віку не мали змоги покинути територію України. Як наслідок, жінки (часто разом із дітьми) стали основними учасницями нової міграційної хвилі, що має безпосередній вплив на соціолінгвістичні аспекти адаптації: мовні практики в родині, виховання дітей, участь у культурному житті діаспори та передавання ідентичности. Такий гендерний дисбаланс також варто взяти до уваги під час інтерпретації результатів дослідження, зокрема щодо ролі жінок як носіїв і передавачів національно-культурних цінностей в умовах еміграції.

ДИНАМІКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА МОВНОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ ІНФОРМАНТІВ

На запитання *«Ким ви себе усвідомлюєте за національністю?»* більшість респондентів (97 %) відповіла *«українцями»*. Високий відсоток самоідентифікації з українською нацією свідчить про стійке збереження національної ідентичности навіть в умовах тривалої або вимушеної міграції. Це особливо показово з огляду на перебування в багатомовному та мультикультурному середовищі Франції, де природною є певна мовно-культурна адаптація до нового соціального контексту.

Отримані дані підтверджують тезу про те, що національна ідентичність є важливим елементом самовизначення українських мігрантів незалежно від тривалости перебування за кордоном. Цей результат також може свідчити про зростання патріотичних настроїв у зв'язку з війною та посиленням національної згуртованости. Зазначимо, що етнічна самоідентифікація тісно пов'язана з мовною поведінкою. Це підтверджують подальші відповіді респондентів щодо використання української мови в побуті та родині.

Водночас респонденти усвідомлюють, що перебувають в іншому мовно-культурному середовищі й не можуть повністю бути зануреними в український контекст. Наприклад, респондентка А. (29, Полтава, з 2022 року) [1] розуміє, що мова є одним із ключових критеріїв ідентичности, проте, хоч і вважає українську рідною, не може постійно нею спілкуватися. А. зазначає, що, незважаючи на розбіжність між рідною мовою і мовою повсякденного спілкування, для неї важливо, щоб її вважали «такою самою українкою, як і тих, хто перебуває в Україні»:

І[2]. Чи вплинула мовна ситуація в країні, у якій ви перебуваєте, на Вашу мовну ідентичність? Ким ви себе вважаєте?

А. Українка. Але зараз мене бісять оці питання, кого ви вважаєте українцем, що потрібно для того, щоб бути українцем. Це такий розкол, що страшне! Просто недавно нам скинула подруга в чат опитування, що кого ви вважаєте українцем? Там проводили українська молодь чи польська молодь, і там було таке визначення, грубо кажучи, треба говорити українською, святкувати українські свята, платити податки в Україні і ще шось. І виходить так, шо за оцими всіми 7 чи 8 пунктами я була (сміється), мабуть, за одним пунктом тільки українка, тому шо, наприклад, там так було сформовано, шо не просто ти говориш українською, а в побуті постійно вживаєш українську мову. Але я не вживаю в побуті постійно українську мову, тому шо я говорю з хлопцем англійською, тобто по цим критеріям я повністю не підхожу.

І. Ваша ідентичність не змінилася? Ви не вважаєте себе француженкою?

А. Нєєа! Але я... я усвідомлюю, що є розрив між українцями, які знаходяться в Україні, і українцями, які знаходяться за кордоном, бо ми живемо в різних контекстах.

---

[1] Тут і далі після прикладів у дужках коротко подано інформацію про респондентів — вік, місце, з якого переїхали, період еміграції. У прикладах збережено граматику інформантів.

[2] Тут і далі — І. — інтерв'юер.

Особливою ознакою опитаної групи представників сучасної хвилі української міграції до Франції є високий рівень освіти. Якщо для трудової міграції було характерне домінування населення з базовою або середньою освітою, то нині спостерігаємо якісну зміну соціального складу мігрантів. Зокрема, за результатами нашого анкетування, 40,6 % респондентів мають повну вищу освіту (ступінь бакалавра чи магістра), а ще 11 % — науковий ступінь (кандидат або доктор наук). Це свідчить про те, що до Франції емігрують особи, які не лише шукають захист від війни, а є висококваліфікованими фахівцями, здатними брати активну участь у соціальному, освітньому та професійному житті суспільства.

Визначення рідної мови є одним з основних параметрів вивчення мовної ідентичности мігрантів. За результатами анкетування, 76,6 % респондентів уважають рідною мовою українську, 4,7 % — російську, 17,2 % назвали рідними обидві мови (українську і російську), а 1,6 % обрали варіант *«важко відповісти»*. Ці дані підтверджують домінування української мови як основного елемента самоідентифікації серед мігрантів, навіть з огляду на двомовність, характерну для багатьох регіонів України. Водночас незначна частка тих, хто визначає російську як єдину рідну, наголошує на зменшенні ролі російськомовної ідентичности серед українських мігрантів у новому соціокультурному контексті, зокрема після 2022 року.

У межах дослідження ми також поставили респондентам запитання: *«Як ви розумієте поняття* «рідна мова»*?»*, аби з'ясувати, які критерії українські мігранти застосовують для самовизначення мовної належности. Отримані відповіді виявили суттєве розмаїття тлумачень цього поняття, що підтверджує багатовимірність мовної ідентичности. За результатами анкетування, найбільша частка респондентів (25 %) визначає рідну мову як *«мову моєї держави»*, що свідчить про формування національно орієнтованої ідентичности, де мовна належність співвідноситься із громадянською. 23,4 % опитаних відповіли, що рідна мова — це *«мова моєї національности»*, підкресливши етнокультурний аспект мовної ідентичности. Для 15,6 % рідна мова — це *«перша засвоєна мова»*, такий самий відсоток респондентів (15,6 %) пов'язує рідну мову з *«мовою своєї родини»*, тобто з практикою сімейної комунікації. 14,1 % уважають рідною *«основну мову свого спілкування»*, що демонструє прагматичний, функційний підхід до розуміння цього поняття. Дехто з респондентів на це запитання дав відкриті відповіді, як-от: *«Це і мова моєї родини, і перша засвоєна мова, і основна мова мого спілкування»* (понад 50, Харків, після 2022 року); *«Це мова держави обов'язково, і на всіх рівнях. Це мова моєї національності»* (31—40, Тернопіль, після 2022 року); *«Це мова, яка дала мені життєві цінності, на яких будується моє життя, мова моїх батьків, мова, якою я розмовляю зі своєю дитиною, мова, якою я молюся, мрію, думаю, висловлюю свої почуття, співаю. Це «наймоїша» мова*:)*»* (31—40, Київ, після 2022 року); *«Мова мого серця і мова моїх думок, мова моїх колискових»* (понад 50, Харків, після 2022 року).

Інтерв'ю дещо докладніше розкривають те, як респонденти розуміють рідну мову. Наприклад, інформантка А. (29, Полтава, між 2014 і 2022 ро-

ками) уважає, що рідна мова — це *«основна, базова мова»*, але на прохання інтерв'юера уточнити, чи змінилося її розуміння цього поняття (адже А. тепер здебільшого спілкується англійською та французькою), вона пояснила, що все одно українська є її рідною мовою, бо А. знає її досконало, натомість може не знати певних рідковживаних слів або слів на позначення деяких понять культури з мови свого повсякденного спілкування. Тобто рідна мова в її розумінні — це «основна, базова мова», яку респондентка знає бездоганно, знає не тільки базову лексику, потрібну для повсякденної комунікації, а й застарілу, діалектну тощо. Рівень знання мови для декого є одним із критеріїв мовної самоідентифікації.

Отже, поняття «рідна мова» у свідомості українських мігрантів у Франції охоплює як біографічні, так і ідеологійні та ідентифікаційні складники. Це вказує на складну природу мовної самоідентифікації в умовах багатомовного середовища та соціокультурної трансформації.

На запитання *«Чи змінилося протягом Вашого життя Ваше розуміння того, що таке рідна мова?»* більшість респондентів (60,9 %) відповіла негативно, тобто їхнє уявлення про рідну мову було стабільним. Це свідчить про стійкість мовної самоідентифікації для значної частини українських мігрантів. Водночас понад чверть опитаних (26,6 %) зазначили, що їхнє розуміння рідної мови змінилося. Цікаво, що так відповіли люди з різних областей, як-от: Івано-Франківської, Тернопільської, Київської, Черкаської, Донецької. Ідеться про респондентів різного віку, зокрема й тих, хто в повсякденному житті використовує як українську, так і російську мови. Це підтверджує складну й динамічну природу мовної ідентичности, яка може змінюватися під впливом життєвих обставин, середовища або переосмислення власного досвіду.

У відкритих коментарях респонденти зазначали, що такі зміни відбулися під впливом соціальних і політичних подій, зокрема після Революції Гідности та повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році: *«Першу половину свого життя, в Україні, я спілкувалася виключно російською мовою, а українську вивчала у школі як іноземну... Во Франції спілкуюсь французькою. Після початку повномасштабної війни я відмовилась розмовляти російською навіть з родиною...»* (41—50, Донеччина, після 2014 року); *«Мова — це не тільки спосіб вираження, це звичаї, це історія народу. Це першоджерело зародження нації»* (31—40, Закарпатська обл., після 2022 року); *«До війни я однаково використовувала і російську (здебільшого на роботі), і українську мову (здебільшого в сім'ї). Після початку війни я використовую виключно українську мову, так як для мене завжди рідна мова була українська мова»* (41—50, Київська обл., після 2022 року); *«Якщо ми українці, то повинні розмовляти українською і ніколи її не забувати»* (21—30, Івано-Франківська обл., після 2014 року); *«Не спілкуюся мовою окупантів після 2022»* (41—50, Черкаси, після 2014 року). У цих випадках відбувалося переосмислення мовної ідентичности, що виявилося в переході з російської до української як домінантної мови, мови самоідентифікації. Ця тенденція демонструє, що рідна мова виходить за межі суто біографічної категорії і водночас може переосмислюватися як по-

тужний символ спротиву або солідарности. Ще 12,5 % респондентів обрали варіант *«важко відповісти»*, що може вказувати на амбівалентність мовного досвіду, двомовне середовище дитинства або відсутність чіткого самовизначення мовної ідентичности.

ТРАНСФОРМАЦІЇ МОВНИХ ПРАКТИК І МОВНОЇ СВІДОМОСТИ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ У БАГАТОМОВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Під впливом повномасштабної війни суттєво змінилося ставлення українців у Франції до української та російської мов. 48,4 % опитаних зазначили, що їхнє ставлення до української мови поліпшилося або значно поліпшилося, для 51,6 % — лишилося без змін. Натомість ставлення до російської мови значно погіршилося (54,7 %) або погіршилося (20,3 %), що сумарно становить аж 75 % респондентів (для 25 % опитаних — лишилося без змін). Безумовно, такі зміни у ставленні до мов позначилися на мовній поведінці інформантів. Багато опитаних принципово перейшло на українську мову після початку повномасштабної війни, навіть ті, які задовго до 2022 року проживали у Франції. На запитання *«Чи відомі Вам ситуації, коли українці у Франції принципово відмовлялися використувати російську мову під впливом війни?»* 73,4 % опитаних відповіли ствердно: *«Я цей випадок, повністю перейшла, мої друзі також»* (до 20, Київ, між 2014 і 2022 роками); *«Моя дитина принципово не спілкується російською»* (понад 50, Київ, після 2022 року); *«На мові фашистів я не розмовляю, чула я такі відповіді»* (41—50, Запоріжжя, після 2022 року); *«Як приклад, моя мама працює в магазині, куди часто приходять російськомовні люди, і вона завжди каже, що вона їх не розуміє і спілкується тільки французькою»* (до 20, Івано-Франківська обл., після 2022 року); *«Знайома з жінкою-волонтером, яка проживає у Франції вже більше 20 років. Після початку війни в України вона та вся її сім'я перейшли на виключно українську мову»* (41—50, Київ, після 2022 року); *«Всі мої знайомі, які раніше спілкувались, принципово перейшли на українську і обмежили любий російськомовний контент у інтернеті»* (31—40, Хмельницький, після 2022 року); *«Маємо в нашій церкві дві жінки (одну з Херсона, а одну з Харкова), які вже зараз стали говорити українською. Я не знаю, як у сім'ї, але принаймні в середовищі друзів — так»* (31—40, Київ, після 2022 року); *«Знайомі з Одеської області свідомо і добровільно почали розмовляти українською»* (21—30, Чернігів, після 2022 року); *«Ми всі перейшли на українську у діаспорі, але з близькими я продовжую спілкуватися російською, бо володію нею краще, вона в мене перша засвоєна мова, це мова моєї мами, мова дитинства»* (41—50, Дніпро, до 2014 року). Тут можна провести паралелі з мовною ситуацією в Україні, де також зафіксовано приклади принципової відмови етнічних українців (і не тільки) від російської мови, насамперед у публічному просторі.

На підставі аналізу результатів анкетування та інтерв'ю, припускаємо, що перебування у Франції та усвідомлення принципів французької мовної

політики впливає на мовну свідомість українських переселенців, зокрема щодо ролі та використання державної мови в суспільстві. Цікавими є відповіді респондентів на запитання *«На Вашу думку, що Україна може запозичити у Франції стосовно функціонування державної мови (французький досвід регулювання мовних питань)?»*, пор.: *«Є державна мова, хочеш тут жити — вчи її, але в приватному спілкуванні спілкуйся, якою хочеш»* (21—30, Полтава, між 2014 і 2022 роками); *«Гордість за мову, історію, коріння»* (31—40, Київ, до 2014 року); *«Французи люблять свою мову. Неодноразово я чула: ви краще говоріть ламаною французькою ніж хорошою англійською»* (41—50, Івано-Франківська обл., до 2014 року); *«Вони маньяки своєї мови»* (41—50, Харків, після 2022 року); *«Всі назви кафе — різні заклади на державній мові»* (31—40, Київ, після 2022 року); *«У Франції багато іммігрантів, здебільшого арабська мова звучить на кожному кроці. Але в жодній державній установі немає інших мов, крім французької, їхньої рідної»* (41—50, Івано-Франківськ, до 2014 року); *«Зробити більш жорстокий контроль за використанням української мови та просувати більше її через освіту»* (до 20, Івано-Франківська обл., після 2022 року); *«Всюди, на державному рівні, в магазинах, в аптеках, в лікарнях, в метро... скрізь французька мова. Не кажучи вже про державні установи. Саме суспільство налаштоване на вивчення французької мови. Траплялись ситуації, коли французи відмовлялись переходити на англійську, давали пояснення в тих чи інших питаннях виключно французькою. Це стимулює адаптуватися і вчити мову. Є спеціальні безкоштовні курси французької мови для початківців, після яких емігрант має більші можливості для працевлаштування»* (41—50, Бровари, після 2022 року); *«Перше — це викорінення англіцизмів. Здебільшого відповідають лише на питання, запити тощо виключно французькою»* (41—50, Київ, після 2022 року); *«Французи ні під кого не підлаштовуються»* (31—40, Чернівці, після 2022 року). Інформанти особливо наголошують на доступності вивчення державної мови у Франції: є безліч безкоштовних курсів французької, а дехто з роботодавців навіть оплачує працівникам години вивчення французької так само, як звичайні робочі. Крім того, є організації, які сприяють зануренню мігрантів не тільки в мовний, а й у культурний контекст: *«Також у Франції є асоціація, яка вже багато разів запрошує мене і моїх друзів на вистави французькою мовою, художні виставки та інші культурні заходи. Це дає змогу людям, які не мають достатньо коштів, але мають потребу і зацікавленість, знайомитися з національною культурою. Цей досвід варто переймати і втілювати в Україні»* (31—40, Київ, після 2022 року). Усе це стимулює переселенців якнайшвидше інтегруватися у французьке суспільство. До того ж, французи дбають про виховання патріотизму в дітей, зокрема й у дітей мігрантів: *«Запозичити треба у Франції її досвід у викладанні дітям історії та плекання патріотизму з перших років життя. Наприклад, про Нормандську висадку 1944 року є безліч книжок для різних вікових груп, навіть у вигляді коміксів та манги, аби вони читали. Також у школах є 15-хвилинне обов'язкове читання французькою, щоб заохотити читати»* (41—50, Київ, після 2022 року).

Діаграма 1. Мова повсякденного спілкування інформантів до еміграції

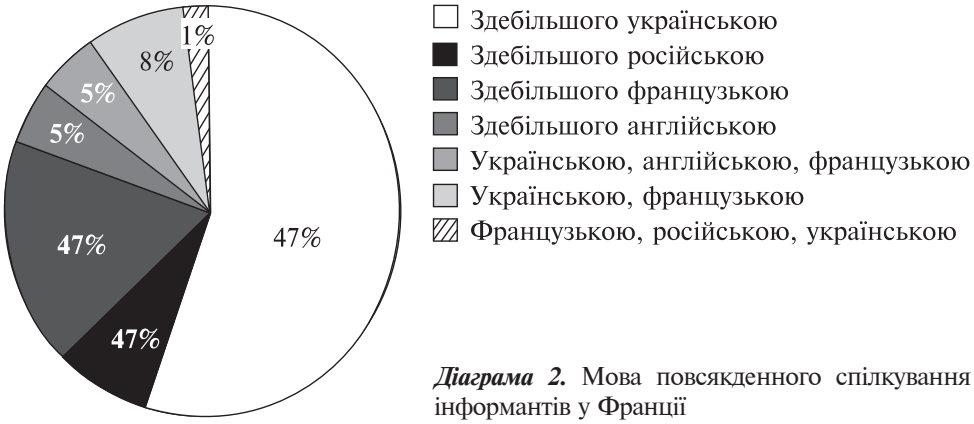

Діаграма 2. Мова повсякденного спілкування інформантів у Франції

На діаграмах 1 і 2 продемонстровано, якими мовами послуговувалися респонденти до переїзду до Франції і які мови вони використовують тепер.

До еміграції більшість опитаних спілкувалася тільки українською (47 %) або в багатьох ситуаціях українською (11 %). Переважно або тільки російською сумарно розмовляли 23 % респондентів, 19 % послуговувалися обома мовами. Зрозуміло, що після переїзду до Франції було фактично неможливо спілкуватися в повсякденні тільки українською чи тільки російською. У мовних практиках українців з'явилися ще 2 мови — французька (державна мова) і англійська (як засіб міжетнічної комунікації). Помітно, що суттєво зменшилася кількість відповідей, у яких фігурувала російська мова: лише 8 % респондентів зазначили, що спілкуються здебільшого російською, і 1 % зауважив, що послуговується трьома мовами — французькою, російською і українською. Натомість здебільшого українською розмовляють 55 % опитаних, ще 8 % використовують українську і французьку, 5 % — українську, англійську і французьку, тобто загалом у мовних практиках 68 % респондентів є українська мова, що більше, ніж було до еміграції. Водночас майже ніхто не відповів, що продовжує однаково послуговуватися і українською, і російською мовами, як це було в Україні: українсько-російський білінгвізм трансформувався в інші різновиди білінгвізму чи навіть полілінгвізм.

Дослідниця адаптації українських вимушених мігрантів у Німеччині Н. Кісс випрацювала різні сценарії динаміки українсько-російського білінгвізму в діаспорі: «Сценарій 1. Українсько-російська двомовність замінюється німецько-українською двомовністю. Сценарій 2. Українсько-російська двомовність замінюється німецько-російською двомовністю. Сценарій 3. Українсько-російська двомовність залишається в діаспорі. Сценарій 4. У діаспорі розвивається німецько-українсько-російська тримовність. Сценарій 5. Українсько-російська двомовність замінюється німецькою одномовністю. Сценарій 6. Після повернення в Україну німецька мова стає частиною повсякденної багатомовності» (Kiss, 2025, p. 221). Уважаємо, що ці сценарії можна застосувати й для мігрантів у Франції, замінивши компонент "німецька мова" у класифікації Н. Кісс на "французька мова". Погоджуємося з дослідницею, що про домінування якогось із сценаріїв ще говорити зарано, проте все-таки можемо припустити: у французькому контексті згодом, найімовірніше, розвинуться 1, 2 і 5 сценарії.

За результатами опитування, українці у Франції спілкуються українською мовою переважно вдома із сім'єю, друзями, з усіма іншими українцями, особливо на гуртках для дітей, у Пласті, в українських установах. Хоч мовна ідентичність респондентів здебільшого не змінилася, кількість ситуацій, у яких можна практикувати українську мову, звісно, зменшилася, і, як наслідок, ймовірне погіршення і мовної компетенції переселенців. Дехто з респондентів, зокрема тих, хто має вузьке коло знайомих серед українців у Франції, зауважив, що тепер гірше знає українську, ніж до переїзду за кордон:

І. Чи змінилося Ваше спілкування рідною мовою після переїзду за кордон? Її стало більше чи менше у вашому повсякденному житті?

Н. Ну я коли говорю українською мовою, я більше туплю, тому шо я її не викори... я говорю українською мовою лише з мамою або з татом по телефону. Ну там з друзями можу говорити, але ми рідко говоримо. Можу переписуватися, можу щось шукати... Коли споживати контент, то я споживаю контент україномовний, багато, але мені здається, шо я раніше говорила краще. Ну це думаю, як перекласти слово. Особливо ввечері, коли я втомлена, я говорю з мамою, і потім є якесь слово, яке я знаю, наприклад, англійською або, наприклад, я їй переказую щось, що в мене сталося там у Франції французькою, і є якесь слово, яке я дуже довго думаю, як перекласти українською (29, Полтава, між 2014 і 2022 роками).

Таких проблем не виникає в тих інформантів, які залучені до діяльности української діаспори, беруть участь у культурних заходах, організованих українцями, себто мають змогу активно використовувати українську не лише в межах сім'ї.

На запитання *«Чи відчуваєте Ви глибший зв'язок з українською мовою та культурою у зв'язку з війною?»* 55 % інформантів відповіли ствердно: *«За кордоном, я більше чую української мови, ніж в Україні. Моя дитина почала більше використовувати українську, ніж в Україні (в Україні, коли у школі вчитель викладає українською, а в інший час спілкується з дітьми російською та ще багато дітей між собою спілкується теж російською; і, порівнюючи сімейні відео тоді і*

зараз, то дитина використовує здебільшого українську, бо у більшості діаспора складається з українців із Західної України)» (41—50, Київ, після 2022 року). Інформанти також говорять, що більше читають історичні матеріали щодо мовного питання; цікавляться українськими традиціями; хочуть дізнаватися про видатних осіб українського походження; краще розуміють українську історію та політику й те, чому влада Російської імперії та СРСР забороняла українську мову й забороняє досі в сучасній Росії. До того ж, їм доводиться багато розповідати французам про українську культуру та історію.

Для декого зв'язок з українською мовою та культурою відчутний передусім через наявність у Парижі української церкви та організацій при ній: *«Перший час, коли ми опинилися у Франції, я почувалася сумно, тривожно і спантеличено, розуміючи, що не маю доступу до українського середовища та українських книг. Усе змінилося, коли ми дізналися, що в Парижі є українська церква, а при ній українська суботня школа для дітей, українська бібліотека. Це все дало мені радість, завзяття і відчуття, що і тут я вдома»* (31—40, Київ, після 2022 року); *«Для старших жінок із Херсона та Харкова, з інших міст українська церква стала зараз чи не єдиним місцем, куди вони можуть і хочуть іти. Тут вони почуваються любленими і потрібними, хоч за українською домівкою незмінно сумують»* (31—40, Київ, після 2022 року).

Зауважимо, що у зв'язку з повномасштабною війною інформанти почали більше дбати про збереження мовної і національної ідентичностей своїх дітей, спілкуватися з дітьми українською: *«Намагаюсь в цікавій формі більше розповідати своїм дітям про історію. Інколи дивимось разом. Підкидаю їм постійно багато україномовного контенту в Інстаграм, Телеграм, YouTube. Зараз почала багато згадувати і розказувати дітям, що розповідала нам в дитинстві моя бабуся про голодомор, про важке життя. Також намагаємося святкувати національні українські свята, печемо паски, красимо яйця, гадаємо 13 грудня на свято Андрія»* (41—50, Бровари, після 2022 року).

ТИПИ ІДЕНТИЧНІСНИХ СТРАТЕГІЙ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ У ФРАНЦІЇ

За результатами аналізу матеріалу дослідження виокремлюємо 5 ідентичнісних стратегій українських мігрантів у Франції, що відображають різний ступінь збереження чи трансформації національної та мовної ідентичностей:

1. Стратегія активного збереження української ідентичности: максимальне (наскільки це можливо) використання української мови в побуті, вихованні дітей; залучення до діяльности діаспори, церкви, інших громадських організацій; участь у культурних заходах, громадській діяльності; активне споживання україномовного контенту.

2. Стратегія переосмислення ідентичности на користь української: перехід із російської мови чи білінгвізму до принципового використання української під впливом війни; зміна уявлення про рідну мову та її значення; переосмислення національної належности на користь української, усвідомлення важливости ідентифікації з Україною.

3. Стратегія гібридної ідентичности: поєднання української та французької ідентичностей; багатомовність у повсякденному спілкуванні; підтримка культурного зв'язку з Україною, але відкритість до нової культури.

4. Стратегія прагматичної адаптації: збереження української ідентичности, проте зміна мови повсякденного спілкування (перехід на французьку чи англійську); залежність мовної поведінки від побутових чи професійних потреб; слабкий контакт з українським середовищем у Франції.

5. Стратегія поступової асиміляції: зниження компетенції в українській мові через обмежене мовне середовище, мінімальну участь у діяльності діаспори, слабкий зв'язок з Україною; забування рідної мови.

Отже, дослідження засвідчує, що мовна адаптація українських переселенців до французького суспільства нерозривно пов'язана з їхнім прагненням зберегти як мовну, так і національну ідентичність. Національна ідентичність виявляється у стійкому самоусвідомленні мігрантів як українців, у підтримці зв'язку з українською історією, культурою, традиціями, участі в громадському й церковному житті діаспори. Вона може зберігатися (а іноді й посилюватися) незалежно від того, якою мовою переважно спілкується особа. Мовна ідентичність є динамічнішою і залежною від умов комунікації в новому соціумі.

Значна частина опитаних (особливо вихідців із західних і центральних областей України) демонструє високий рівень національної самоусвідомлености, а для багатьох (навіть тих, хто емігрував до 2014 року) війна стала каталізатором повернення до української мови або її активного використання. Це підтверджує тезу про те, що мова в умовах міграції, а особливо міграції, спричиненої війною, виконує не лише комунікативну, а й символічну функцію — носія колективної пам'яті та ідентифікатора з Батьківщиною.

У французькому контексті слід чітко відрізняти статус української та російської мов як материнських ідіомів від французької та англійської мов, які виконують функції офіційної мови або мови міжетнічної комунікації. Французька мова є державною, і її активно впроваджують через інституційні механізми інтеграції мігрантів, тоді як англійська часто є мовою-посередником у перехідний період адаптації. Проте жодна з них, на відміну від української, не є для переселенців маркером національної ідентичности. Мовна багатоманітність у середовищі українських мігрантів у Франції не зводиться лише до прагматичного використання кількох мов. Вона відображає складну взаємодію між практичними потребами, ціннісними орієнтирами та ідентифікаційними процесами.

Збереження мовної ідентичности в умовах міграції є не тільки індивідуальним вибором, а й соціокультурним процесом, що залежить від доступности українськомовного простору, участи в діаспорному житті, а також впливу соціально-політичних подій. У дослідженні не зафіксовано прикладів абсолютної асиміляції українських мігрантів чи відмови від української ідентичности. Навпаки, опитані виявляють стійкість національної ідентичности, часто переосмислюють її в напрямі глибшого зв'язку з Україною.

Проте вони, намагаючись зберегти чи посилити цей зв'язок, зазнають труднощів, оскільки бракує ресурсів, зокрема ширшого доступу до українського культурного середовища, освітніх або мовних програм безпосередньо у Франції. Для того щоб зберегти мовну та національну ідентичності українців у еміграції, потрібна залученість української влади до розв'язання цих проблем, наприклад, підтримка культурних центрів, фінансування суботніх шкіл, поширення української літератури, кіно та медіаконтенту, сприяння громадським ініціативам (приміром, проєктам діаспори), освітня, інформаційна та психологічна підтримка українською мовою.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на вивчення мовної соціалізації дітей у діаспорі, трансформації мовної ідентичности в умовах тривалого перебування за кордоном, а також на порівняння різних національних моделей інтеграції мігрантів у багатомовне середовище.

Статтю отримано 18.07.2025

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ДІ — Україна єдина: національна належність, ідентичність, мова та державні атрибути — всеукраїнське опитування. (2024). *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. https://surl.li/ufyziz (дата звернення: 25.06.2025).

ЕСУ — *Енциклопедія Сучасної України*. (2014). https://esu.com.ua/article-13770 (дата звернення: 16.06.2025). https://doi.org/10.37068/b/966022074x

РЦ — Ідентичність громадян: тенденції змін (червень 2024). *Разумков Центр*. https://surl.li/yuxdbm (дата звернення: 23.06.2025).

УкрІнф. — Ідентичність громадян України: тенденції змін. (2024). *УКРІНФОРМ*. https://surl.li/gteyel (дата звернення: 23.06.2025).

CEDEFOP — Франція: інтеграція українських біженців. (2022). *European Centre for the Development of Vocational Training (CEDEFOP)*. https://surl.lu/bojmeb (дата звернення: 25.06.2025).

ЛІТЕРАТУРА

Гмиря А. (2022). Ідентичність: як зрозуміти, що я українець? *Радіо Свобода*. https://surl.li/yjdnej (дата звернення: 15.05.2025).

Кісс Н., Шумицька Г. (2023). Соціолінгвістичний метод мовної біографії та практика його застосування на Закарпатті. *Соціальне у мові та мова в соціумі: монографія на пошану доктора філологічних наук, професора Лариси Масенко* (с. 83—133). Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Кулик В. (2021). *Мовна політика в багатомовних країнах. Закордонний досвід та його придатність для України*. Київ: Дух і Літера.

Михальчук О. (2024а). Мовна ідентичність. *Мовна політика і мовне планування. Енциклопедичний словник* (с. 247—249). Київ: Академперіодика.

Михальчук О. (2024б). Мовна інтеграція. *Мовна політика і мовне планування. Енциклопедичний словник* (с. 254—255). Київ: Академперіодика.

Сміт Е.Д. (1994). *Національна ідентичність*. Київ: Основи. http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm (дата звернення: 15.06.2025).

Шевчук-Клюжева О.В. (2025). Імплементація європейських стандартів мовної різноманітності в контексті української мовної політики. *Закарпатські філологічні студії, 2* (39), 68—73. https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.2.11

Gorbach D., Polshchykova Y., Ryabchuk A. (2024). Elusive privilege: class, race and gender in Ukrainian war migrants' (un)employment in France. *Dialectical Anthropology*. https://doi.org/10.1007/s10624-024-09754-8

Kiss Nadiya. (2025). Translanguaging of Ukrainian forced migrants in Germany and scenarios of Ukrainian-Russian bilingualism dynamics in the diaspora. H. Shumytska, A. Krouglov (Eds.), *Мови та культури під час війни: Колективна монографія = Languages and cultures in times of war: Collective monograph* (p. 207—225). Uzhhorod: Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet.

Verschik A. (2002). Linguistic Biographies of Yiddish Speaker in Estonia. *Folklore (Tartu), 20*, 38—52.

Статтю отримано 18.07.2025

REFERENCES

Gmyria, A. (2022). Identity: how to understand that I am Ukrainian? *Radio Svoboda (25.07.2022)*. Retrieved May 15, 2025 from https://surl.li/yjdnej (in Ukrainian).

Gorbach, D., Polshchykova, Y., & Ryabchuk, A. (2024). Elusive privilege: class, race and gender in Ukrainian war migrants' (un)employment in France. *Dialect Anthropol*. https://doi.org/10.1007/s10624-024-09754-8

Kiss, N., & Shumytska, H. (2023). *Sociolinguistic method of language biography and the practice of its application in Transcarpathia. Social in language and language in society: a monograph in honor of Doctor of Philological Sciences, Professor Larisa Masenko* (pp. 83—133). Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Kiss, Nadiya. (2025). Translanguaging of Ukrainian forced migrants in Germany and scenarios of Ukrainian-Russian bilingualism dynamics in the diaspora. H. Shumytska, A. Krouglov (Eds.), *Мови та культури під час війни: Колективна монографія = Languages and cultures in times of war: Collective monograph* (pp. 207—225). Uzhhorod: Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet.

Kulyk, V. (2021). *Language policy in multilingual countries. Foreign experience and its applicability to Ukraine*. Kyiv: Dukh i Litera (in Ukrainian).

Mykhalchuk, O. (2024a). Movna identychnist. B. Azhniuk (Ed.), *Language policy and language planning. Encyclopedic dictionary* (pp. 247—249). Kyiv: Akademperiodyka (in Ukrainian).

Mykhalchuk, O. (2024b). Language integration. B. Azhniuk (Ed.), *Language policy and language planning. Encyclopedic dictionary* (pp. 254—255). Kyiv: Akademperiodyka (in Ukrainian).

Shevchuk-Kliuzheva, O.V. (2025). Implementation of european standards of linguistic diversity in the context of Ukrainian language policy. *Transcarpathian Philological Studies, 2* (39), 68—73. https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.2.11

Smith, E.D. (1994). *National Identity*. Kyiv: Osnovy. Retrieved June 15, 2025 from http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm (in Ukrainian).

Verschik, A. (2002). Linguistic Biographies of Yiddish Speaker in Estonia. *Folklore (Tartu), 20*, 38—52.

Received 18.07.2025

Ivanna Tsar, Candidate of Sciences in Philology, Researcher
in the Department of Stylistics, Culture of Language and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tsar.ivanna5@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-9764-5758
Natalia Matveieva, PhD, Lecturer of the Department
of the Ukrainian Language and Slavistics
Ternopil Volodymyr Hnaituk National Pedagogical University
2 Maxyma Kryvonosa St., Ternopil 46027, Ukraine
E-mail: natalya_matveieva@tnpu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0001-6290-9381

PRESERVING THE IDENTITY OF UKRAINIAN MIGRANTS IN FRANCE

The article is devoted to outlining the dynamics of national and language self-identification among forced Ukrainian migrants in the multilingual environment of France. It characterizes changes in their language behaviour and language awareness in the context of integration into the French sociolinguistic and cultural space.

The basis of our study are the interviews with Ukrainians in France, recorded in the form of language biographies, the results of a questionnaire with open-ended responses, as well as participant observation of the language behaviour of Ukrainians in France.

The study demonstrates that language adaptation among Ukrainian migrants is closely tied to their desire to preserve their mother tongue, culture, and identity. The research identifies typical identity strategies employed by migrants to navigate between integration and cultural preservation.

The results of the study confirm the fact of a high level of national self-awareness among participants. For many, the war became a catalyst for returning to the Ukrainian language or increasing its usage. Language, therefore, is seen not only as a communicative tool but also as a symbolic marker of collective memory and homeland. Maintaining language identity in migration is not solely a personal choice but also a sociocultural process influenced by access to Ukrainian-language environments, involvement in diaspora communities, and national events.

To sum it up, we can identify five identity strategies of Ukrainian migrants in France, reflecting varying degrees of preservation or transformation of national and language identity. No cases of complete assimilation or abandonment of Ukrainian identity were recorded. On the contrary, respondents display resilience and, in many cases, a redefined and strengthened connection to Ukraine. However, they often face challenges due to limited access to Ukrainian cultural, educational, or linguistic resources in France.

***Keywords**: language consciousness, identity, multilingualism, language behaviour, language integration, Ukrainian migrants.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.03.022
УДК 811.161.2'272:929(477)"1960/1990"

І.Є. РЕНЧКА, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Григорія Сковороди, 2, м. Київ, 04070
E-mail: i.renchka@ukma.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-5568-7941

«МОВА ЯК КАРДІОГРАМА ІСТОРИЧНОГО БУТТЯ НАЦІЇ»: ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ МОВНОГО ПИТАННЯ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКОВІ ІВАНА ДЗЮБИ

Статтю присвячено вивченню творчої спадщини І.М. Дзюби з погляду порушення в ній проблем розвитку і функціювання української мови, відбиття мовної ситуації та мовної політики в Україні радянського періоду і перших десятиріч незалежности. З'ясовано, що в його працях на основі значного фактичного матеріалу представлено цілісну картину української мовної дійсности XX — початку XXI ст., викрито російську колоніальну практику мовно-культурної асиміляції і маніпулятивні стратегії, застосовувані для політичного тиску на Україну, установлено виняткове значення мови для збереження самобутности українського народу, життя нації та існування держави. Визначено роль інтелектуальної діяльности І.М. Дзюби у справі оборони української мови.

***Ключові слова**: українська мова, Дзюба Іван Михайлович, національно-визвольний рух опору, зросійщення, денаціоналізація, мовна ситуація, мовна політика, мовне питання, маніпулятивні технології.*

Однією з пропагандистських тез, якою Росія виправдовує розв'язання і ведення війни проти України, є захист російськомовного населення та його прав, що, за словами речників Кремля, зазнають численних утисків. Умова особливого статусу російської мови була і досі є з-поміж пріоритетних до виконання для закінчення російсько-української війни з боку Росії. На жаль, і в українському просторі дотепер можуть звучати думки про те, що мовне питання «не на часі», «спірне», «політичне», що україн-

Цитування: Ренчка І.Є. (2025). «Мова як кардіограма історичного буття нації»: шляхи розв'язання мовного питання у творчому доробкові Івана Дзюби. *Українська мова, 3* (95), 22—54. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.03.022

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

ська мова ніколи не знала заборон і мовне питання лише роз'єднує українців. Тому дослідження цього питання, історичних передумов його появи, зокрема цілеспрямованого нищення української мови й української ідентичности Росією, системного переслідування і репресій українців за мовною ознакою впродовж сторіч та маніпулювання ним у національній і мовній політиці СРСР, нині набуває значної актуальности. Захист мови, культури, історичної пам'яті як засадничих цінностей українського народу є передумовою збереження держави та нації, її незалежности й суверенітету. За словами П. Рікера, «у великих історичних конфліктах захист і визнання рідної мови (langue) завжди відігравали важливу роль. До того ж те, що ми називаємо нашою ідентичністю, є значною мірою мовна (da langage) ідентичність» (цит. за: Дзюба, 2004) [1].

Боротьба за мову як основу життя народу і держави була невіддільною частиною діяльности української інтелігенції 60—80-х років XX ст., чий творчий і науковий доробок засвідчив розгортання в цей період українського національно-визвольного руху опору, спрямованого проти колоніальних практик радянської держави, зросійщення, денаціоналізації та мовно-культурної асиміляції. Учасники українського руху опору, який Дж. Армстронг ще в 60-ті роки XX ст. схарактеризував як «надзвичайно досвідчену та ерудовану опозицію радянській політиці серед українських інтелектуалів» (Армстронг, 2010, с. 6), а О. Зінкевич назвав рухом творчої генерації новаторів, що своїм «творчим генієм збуджували прибиту й оспалу українську душу» і стали «виявом сили й живучости нації» (Зінкевич, 1967, с. 8, 34), обстоювали українську ідентичність, право української мови та культури на вільний розвиток, засуджували комплекс культурної меншовартости, вимагали припинити російщення України та повнокровного національного життя в республіці. Через багато років І.М. Дзюба емоційно напише: «Тиск русифікації народжував і відчайдушний спротив носіям національної смерті» (Дзюба, 2015, с. 16). Ідея національної гідности, її відновлення і зміцнення стала наріжним каменем діяльности українських активістів.

Інформацію, альтернативну офіційній думці, поширювали у творах самвидаву, що набирав сили від початку 60-х років минулого сторіччя, — листівках, листах-зверненнях, листах-протестах, науково-публіцистичних працях, літературно-критичних статтях, щоденниках, художніх творах тощо. Популярним був і усний самвидав у формі виступів, доповідей, промов, публічних диспутів та ін. Це явище «відверто сказаного Слова», як слушно зауважував дослідник українського самвидаву 60—80-х років XX ст. О.Є. Обертас, стало зброєю в боротьбі «за вагу в суспільстві кожної особистості, за національні права й самозахист на полі культури, що, власне, й становило зміст опозиції шістдесятників» (Обертас, 2010, с. 70).

Дослідники констатують, що значну кількість позацензурних творів самвидаву присвячено мовним проблемам у підрадянській Україні (Бажан,

[1] У назві статті використано вислів І.М. Дзюби (див.: Дзюба І. (2002). *Починаймо з поваги до себе: статті, доповіді* (с. 31). Київ: Видавничий центр «Просвіта»).

2007; Ренчка, 2020), оскільки їх замовчувала або свідомо перекручувала офіційна влада. Як зазначає Л.Т. Масенко, «в цьому середовищі надзвичайно гостро стояло питання захисту української мови як основи національної культури та ідентичності» (Масенко, 2015, с. 48). «Головна битва, — згодом наголосить один із провідних дисидентів покоління шістдесятників Є.О. Сверстюк, — вже на початку 1960-х років починалася на полі збереження й обстоювання своєї мови, тобто права мати свої поняття, стиль, своє обличчя. І то була найважча битва, бо на тому полі було затоптано всякі межі» (Сверстюк, 1999, с. 572). Ця боротьба, за словами О.Г. Бажана, була своєрідним рубежем протистояння представників ортодоксальної науки, що, «виконуючи соціальне замовлення, всіляко обґрунтовували русифікаторський курс московського керівництва», та справжніх патріотів — представників наукової і творчої інтелігенції, які «усвідомлювали, що мова — це не просто в поетичному розумінні “душа народу”, а й одна з найважливіших і найхарактерніших ознак нації» (Бажан, 2007, с. 41). Водночас це було протистояння із самою політичною системою, комуністичною пропагандою та продукованими нею міфами про гармонійну двомовність, рівність російської та інших національних мов у СРСР і їх взаємозбагачення.

Творча, просвітницька, наукова і правозахисна діяльність української інтелігенції фактично дала поштовх відновленню української ідентичности, розмиваючи фундамент тоталітарної ідеології, поступово відвойовуючи простір для культурного і мовного звільнення та стаючи інспіратором боротьби за незалежність. Н.М. Дзьомба, проаналізувавши публіцистичні праці українських дисидентів-інтелектуалів із погляду формування концепції українського національного розвитку, наголосила на тому, що за їхніми текстами, сповненими вболівання за рідну мову і культуру, можна простежити еволюцію мовного життя в УРСР та в перші десятиріччя незалежности України: «Головно це діапазон між двома тенденціями: політичним тяжінням до одномовності (а саме російськомовності) в період багатонаціонального Союзу РСР та двомовності — в умовах роздільних національних держав». В основі багатоаспектної діяльности шістдесятників — реакція на обидві тенденції, у кожній із яких вони вбачали загрозу для української мови (Дзьомба, 2016, с. 120). Як безпосередній учасник подій та автор знакових для українського дисидентського руху творів І.М. Дзюба запропонував кваліфікувати явище «шістдесятництва» у вузькому та широкому сенсах. У вузькому — як рух «незгідних» і «дисидентів», у широкому — як розширення простору думки, яку не влаштовував чинний стан справ у мовному, культурному та соціально-політичному житті суспільства і яка відчувала свою відповідальність за майбутнє України. Саме в цьому сенсі воно не обмежувалося одним десятиріччям і тривало й після репресій 1965 та 1972 років — упродовж усієї другої половини XX ст. (Дзюба, 2006, с. 134).

Попри значну увагу істориків, літературознавців і мистецтвознавців до теми шістдесятництва і загалом українського руху опору 60—80-х років XX ст. досі є потреба в дослідженні мовного самоусвідомлення учасників руху, ціннісних орієнтацій у мовному питанні, інтелектуального внеску його

представників у боротьбу за повноту національного життя українського народу, органічним складником, вузловою ланкою якого є мова. Вивчення цих питань є важливим для історії соціолінгвістики та історії розвитку і функціювання української мови у XX — на початку XXI ст.

Мета пропонованого дослідження — проаналізувати погляди українського інтелектуала, одного з найвпливовіших представників українського дисидентського руху покоління шістдесятників, літературного критика, філолога, публіциста, історика та громадського діяча, автора основоположного дисидентського тексту «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І.М. Дзюби на проблеми розвитку і функціювання української мови, мовну ситуацію та мовну політику в Україні радянського й пострадянського періодів; висвітлити його діяльність щодо захисту національних цінностей у контексті антитоталітарних і деколонізаційних процесів другої половини XX — початку XXI ст.

Окреслюючи визначальні риси феномену шістдесятництва і роль Івана Михайловича Дзюби в українському русі опору, Р.М. Корогодський писав: «Сформувалося ядро інтелігенції, що здатна національно мислити, виразників цілого покоління. Іван Дзюба став його найвищим духовно-культурним утіленням» (Корогодський, 2016, с. 257). На думку М. Павлишина, І.М. Дзюба в 60-х роках XX ст. справив найбільший вплив на українське суспільне життя як дисидент, а з кінця 80-х — і як публічний інтелектуал (Pavlyshyn, 2010, p. 25).

Народився і виріс І.М. Дзюба на Донеччині, де змалечку чув як українську, так і російську мови, одна з яких була поширена в повсякденному спілкуванні, а інша — в офіційному. Його спогади ілюструють сформовану натоді в регіоні та й, власне, у більшості міст України диглосну мовну ситуацію: *«...у щоденному житті розмовляли українською мовою, а офіційною була російська; російськими були школа, громадське життя, газети і радіо. Таке роздвоєння здавалося природним, принаймні я не вбачав у цьому нічого дивного»* (Бунт, 2004, с. 93). Згодом юнак обрав навчання на російському відділенні філологічного факультету Сталінського педінституту. Згадуючи юнацькі роки та аналізуючи свій тодішній вибір, І.М. Дзюба визнавав, що був звичайним *«продуктом системи»*, проте органічно з неї виріс і пройшов довгий та складний шлях до її критичного переоцінювання (Дзюба, 2010а, с. 232). Під впливом пропаганди, яку він називав *«масованою інтоксикацією»*, що особливо посилилася після тосту Сталіна 1945 року «За великий русский народ!» як переможця у війні, а отже провідний народ СРСР, усе російське сприймалося як безумовний пріоритет у різних сферах, зокрема й в освіті, науці. Протистояти такій *«вакханалії російського пріоритету»* було складно, особливо молоді, та ще й без доступу до правдивих історичних фактів і критичного аналізу застосовуваних маніпуляцій, тому вступаючи до комсомолу, ще на той час учень загальноосвітньої школи І.М. Дзюба в анкеті записав свою національність «русский» (Дзюба, 2008, с. 118). Без сумніву, таких «росіян» тоді було багато по всій Україні. У перші роки навчання в інституті мало що змінилося в самоідентифікації юнака: *«...я належав до тих незліченних, кому "байдуже", якою мовою говорити і до якої нації*

належати, і хто свою "байдужість" ладен був гордо нести як еталон інтернаціоналізму і загальнолюдської сутності» (Дзюба, 2010а, с. 232). Проте поступово національне самоусвідомлення пробуджувалося та зростало, і цьому сприяла низка чинників. Іван Михайлович згадує викладачів, небагатьох із них, які викладали українською мовою в назагал російськомовному навчальному закладі. Інтелігентна українська мова одного з викладачів, його аристократичний образ контрастували з поширеним стереотипом *«плебейськості»* українства. Таке саме враження справляли студенти українського відділення факультету, розумні й освічені, які могли б вступити на елітне російське, проте чомусь обрали українську мову, що змушувало замислитися. Обдарований хлопець знайомився з представниками літературних і журналістських кіл Донеччини, зокрема з такою неординарною постаттю, як голова обласного відділення Спілки письменників П.А. Байдебура — патріот української мови. Усе це формувало переконання, що є не тільки російська інтелігенція, а й українська, і *«українська мова можлива не тільки в побуті "низів"»* (Дзюба, 2008, с. 122—125).

У цей період, за спогадами І.М. Дзюби, він був двомовним, російськомовність була для нього не принциповою, ніби *«норма»*, проте завжди радо переходив на українську, коли до нього так зверталися (Дзюба, 2008, с. 123). Згодом одне за одним поставали запитання: *«...чому всі ті в Україні, кому нібито байдуже, насправді байдужі (а часом і ворожі, свідомо чи несвідомо) саме і тільки до української мови, до української культури, до України взагалі? І куди дівається їхня "байдужість" та "інтернаціональна" безсторонність, коли справа торкається престижу їхньої набутої російськості?.. Кому і навіщо потрібно, щоб цілі народи переставали бути собою і притому не творили щось нове, а просто вливалися в інший народ?.. Чи це шлях до рівності й вселюдської солідарності?»* (Дзюба, 2010а, с. 232); *«...чому до української мови, яка є такою гарною, ставляться з такою зневагою, особливо там, у Донецькому басейні. Українці — це такий же народ, як і інші, то чому ж його принижують, обзивають "хохлами" й чому, якщо українців і не ображають, то завжди зневажають?»* (Бунт, 2004, с. 104). Ці та інші запитання, відповіді на які він поки що не знаходив, породжували сумніви у проголошеній справедливості радянського суспільного устрою.

Зміна світогляду довершувалася вже в *«київський період життя»*: вступ до аспірантури Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка АН УРСР (нині — НАНУ), захоплення творами українських авторів, редакторська робота у видавництві «Дніпро» та журналі «Вітчизна», знайомство з багатьма письменниками і літературними критиками, уходження до кола молодої творчої інтелігенції та активна залученість до українського літературного життя сприяли інтелектуальному зростанню Івана Михайловича і його *«самоукраїнізації»* (Дзюба, 2008, с. 483). 50-ті роки — час, коли майбутній учений *«починав відкривати для себе українську проблему в усьому її обсязі й драматизмі»* (Дзюба, 1998, с. 113), у цей період відбувається не просто його пробудження, а вибух національного самоусвідомлення, *«прозріння»* в українському питанні (Дзюба, 2008, с. 122, 450), що ознаменували переламний етап у житті. У своїх запис-

никах, датованих 1959 роком, І.М. Дзюба занотовує цікаві міркування про те, що часто нас відволікають розмовами про майбутнє людства, потребу його нібито рятувати, до того ж негайно, і що питання про мову не на часі (*«Зачем вы выпячиваете вопрос о языке. Что вы думаете об этом, если все существование человечества под угрозой»*). На думку автора нотаток, апеляція до таких ефемерних загроз — ніщо інше, як спроба уневажливити справжні серйозні проблеми; людство існуватиме й надалі, тоді як мова — це і є *«наше, українців, існування в людстві»* (там само, с. 172). Такі міркування засвідчують докорінні зміни в поглядах молодого інтелектуала.

Говорячи про витоки своєї українськости, І.М. Дзюба завжди згадував рідну Донеччину, заперечуючи міф про її цілковиту деукраїнізованість: *«А життя українського слова на Донеччині ніколи не припинялося. ...воно, українське слово, жевріючи то там, то там, нагадувало багатьом, хто вони, і навертало до України всупереч усім задурманюючим обставинам»* (Дзюба, 2015, с. 16; Дзюба, 2008, с. 51). Він наголошував, що українська мова для його земляків була природнішою, ніж російська, тому, наприклад, у роки німецької окупації школа без труднощів повністю перейшла на українську мову навчання. Російськомовними в часи його дитинства були лише великі міста, тому й після війни, коли вивчення української мови у школах суттєво скоротилося, побутувало ставлення, *«що це наша мова, хоч спілкувалися російською»* (Дзюба, 2008, с. 51, 64, 80). Для нього ж особисто міцним українським ґрунтом стали мамине й бабусине слово, українська пісня і перші дитячі враження від їх сприйняття, що слідом за французькою дослідницею, філософом С. Вейль він називав «закоріненістю»: *«Але в душі жила неповторна образна українська мова — мамина, бабусина, сусідів... І кликала в якісь ще незнані глибинні українські світи»* (Дзюба, 2015, с. 16; Дзюба, 2008, с. 51); *«...і це теж, мабуть, одна з причин, один із тих чинників, які потім трішки вплинули на мою долю, навернули на українство»* (Дзюба, 2008, с. 24).

Усе своє творче життя І.М. Дзюба писав на теми української мови. Не випадково в його працях упродовж понад пів сторіччя провідною є думка про визначальне значення для народу і його існування повноцінного звучання рідного слова. У дослідженні «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), спираючись на погляди відомих філософів, письменників, педагогів, лінгвістів, зокрема класиків мовознавства О.О. Потебні та В. фон Гумбольдта, які розвивали ідею про зв'язок мови із життям народу, його характером і культурою, він пристрасно наголошував, що *«мова — це живий символ збірної особистості народу; що занепад національної мови є безпосереднє свідчення занепаду нації і, отже, величезна втрата для духовної скарбниці людства; що для всякої духовно цілісної людини будь-яке ущемлення її мови є посяганням на її "я", на її народ, і вона неминуче буде такому посяганню противитися»* (Дзюба, 2010б, с. 169). Близькою до висновків представників лінгвістичного повороту у філософії, згідно з якими мова є «єдиною реальністю, що визначає і зумовлює досвід, мислення та діяльність людини» (Христокін та ін., 2023, с. 210), є теза І.М. Дзюби про те, що мова органічно пов'язана з духовним життям окремої особистости та суспіль-

ства і що відречення від неї спричиняє мовну асиміляцію та денаціоналізацію: *«З утратою рідної мови втрачається незглибимий світ підсвідомості, все національне психологічно-духовне підґрунтя, всі підземні води й "таємниці" великої колективної душі, колективного досвіду народу»* (Дзюба, 2010б, с. 171). Палко обстоює цю думку автор і в працях пізніших періодів, зокрема у статті «Бо то не просто мова, звуки...», що вийшла друком у 1987 році: *«Сьогодні на мови та їхнє майбуття не можна дивитися лише з погляду практичного спілкування (комунікативності), — але і з погляду зафіксованих у них багатств національної духовності та історії, з погляду національних почуттів людей, з погляду повноцінного буття нації»* (Дзюба, 1990, с. 71); *«Вона — не випадковий засіб, а особлива, притаманна саме цьому народові форма мислення, втрати якої нічим не можна компенсувати. Втративши свою мову, народ гине як окрема історична величина»* (там само, с. 72). Для кожного народу визнання рідної мови — це визнання своєї національности, але для українців це часто було і є чимось значно більшим — акцією опору колонізаційним та асиміляційним практикам. Збереження і дотримання своєї мови для нас в історії неодноразово набувало політичного забарвлення — *«як свідомий чи несвідомий, вільний чи невільний протест проти політики русифікації, придушення українського народу, його культури та "неіснуючої" української мови»* (там само, с. 79). Тому доля української мови — це доля української нації, її історія — історія боротьби нації за своє існування, про що невтомно стверджує І.М. Дзюба й у своїх дослідженнях початку XXI ст.: мова — *«саме національне буття в його минулому, сучасному і майбутньому»*. Ігнорувати цю істину і ставитися до мови лише як до прагматичного засобу спілкування є *«репресивним переконанням»* та *«свого роду вироком смерті, який у голові російсько-українського обивателя виражений знаменитою максимою "А какая разница?"»* (Дзюба, 2004).

Мовне питання постає одним із центральних уже в ранніх текстах І.М. Дзюби, що виходять друком у роки його творчого становлення як літературного критика. Літературно-критичні статті другої половини 50-х років XX ст. засвідчили оригінальний підхід молодого автора до вивчення порушених тем та проблем. У статті «За духовно багатого героя (Молодіжна тема в українській прозі останніх років)» (1958) дослідник аналізує низку творів української літератури молодіжної тематики, особливу увагу приділяючи їхній мові, висловлюючи глибокі роздуми та висуваючи тези, які виходили за межі «традиційних» трактувань. На думку критика, мова творів українських радянських письменників занадто стандартизована: *«Більшість молодих героїв у художніх творах чомусь говорять сухою, вбогою, якоюсь псевдоінтелігентськи вихолощеною мовою»* (Дзюба, 1958, с. 136). Гарна українська мова у творах також є, але нею розмовляють або люди старшого віку, або негативні в контексті радянських реалій персонажі. І.М. Дзюба висловлює побажання, можна навіть сказати, мрію про те, якою мала б бути мова справді високохудожнього сучасного українського твору: *«...хочеться, щоб наша... молодь в творах літератури заговорила нарешті справжньою українською мовою, точною і виразною, вогневою й іскристою, поетичною і*

чарівною...; щоб нарешті з'явився в літературі юний герой, чиї вислови й дотепи стали б крилатими і пішли у молодь» (там само). Це проблема, яку він тоді ще не називає прямо, але до якої ще не раз повертатиметься і через багато років як актуальної впродовж тривалого періоду — витіснення української мови з активного вжитку, зі сфери щоденного побуту, де вона розвивалася б природно і була б джерелом для писемної мови — джерелом отих згаданих крилатих висловів і дотепів, які в реальності замінювалися у свідомості мільйонів людей російськими цитатами, що були доступнішими, яскравішими і, відповідно, цікавішими (Дзюба, 2006, с. 743). Лише в однієї юної героїні з усіх проаналізованих текстів він виявляє ту органічну мовну стихію, багату на прислів'я, приказки, образні вислови, — *«це не просто оздоба чи забавки, це сама форма сприйняття навколишньої дійсності, спосіб її пізнання, це — філософія життя»* (Дзюба, 1958, с. 136). У цій статті, написаній у рік сумнозвісної освітньої реформи, що ознаменувала новий наступ на українську мову, І.М. Дзюба порушує проблему її збіднення, штучного обмеження лексичного складу, зведення її до мови газетних штампів, що засвідчують тодішні твори художньої літератури.

У літературно-мистецьких колах боляче сприймали мовну ситуацію кінця 50-х — початку 60-х років XX ст. Дедалі гостріше питання русифікації, обмеження функціювання української мови поставало в публічних виступах, у самвидаві, що розвивався із 1963 року. Освітня реформа, яку реалізували через уведення в дію 1959 року Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» і яка відкрила всі шляхи для російщення освіти; проголошення на найвищому партійному рівні в 1961 році російської мови як другої рідної для всіх народів СРСР; політичний курс на «злиття націй» і протегування в засобах масової інформації, публічному просторі, освіті та науці російської мови як основи мовної єдности в Радянській державі викликали спротив та активні протести в середовищі національно свідомої молоді. Як висновує І.М. Дзюба, культурницький рух молоді, що зародився на початку 60-х років, *«влада сама виштовхувала в політичне річище: в дисидентстві почали з'являтися нотки принципового протистояння політичному курсові партії. <...> Вважаючи такий розвиток подій зазіханням на її непогрішимість, партія вдалася до випробуваних силових методів»* (Дзюба, 2006, с. 284). Проте до перших арештів у 1965 році молодь ще вірила в незворотність демократичних змін у житті суспільства, що розпочалися після засудження культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС. У 1964 році КДБ стали відомі слова І.М. Дзюби, у яких звучало занепокоєння і незадоволення провадженою національною політикою, зокрема й у мовному питанні, водночас у них була впевненість, що спроби домогтися справедливости не матимуть негативних наслідків: *«Для нас, українців, основне — запобігти процесу асиміляції, зберегти себе як націю... Ми готуємо лист у національних справах до ЦК КПРС і ЦК КП України... Боятися нема чого: репресій проти нас, я думаю, не будуть застосовувати — не той час, та й ми ж не збираємося діяти якимось підпільним методом, а звертаємося з наболілих питань до самого керівництва.*

<...> Було б справжнім прогресом і те, якби керівництво... відмовилося б від ідеї всіх нас негайно зробити росіянами. <...> Адже що вони прагнуть зробити: щоб ми відреклися від своєї історії, від своєї культури, від своєї мови!» (цит. за: Даниленко, 2013, с. 55). У цьому виступі, який було взято до пильної уваги каральних органів, він говорив і про методи зросійщення, коли все відбувалося під виглядом добровільности — скажімо, батьки самостійно вибирали російськомовну школу для своїх дітей. Але насправді це вимушений крок, оскільки не було державної підтримки національних мов та культур, натомість усіляко сприяли поглинанню їх комунікативно і демографічно потужнішою російською. Чи не першим з українських діячів критик також звернувся до досвіду проведення політики українізації 20-х років XX ст. як безумовно позитивного в розв'язанні національних питань і наголосив на потребі її повернення (там само).

На початку осени 1965 року Україною прокотилася хвиля політичних арештів. Репресії і заходи з посилення процесів російщення спровокували появу низки творів самвидаву, і з-поміж них — фундаментального дослідження І.М. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У ґрунтовній розвідці автор на значному фактичному матеріалі, спираючись на наукові праці, статистичні дані, власні спостереження, висвітлює погляди на національне питання, аналізує радянську національну, передусім мовну політику в діахронії та синхронії і викриває її уніфікаторську суть. Праця, за словами Дж. Лібера, стала комплексною спробою першого постсталінського покоління відродити українську колективну пам'ять, українську ідентичність і бути «самими собою» (Liber, 2015—2016, p. 54).

У центрі уваги дослідника — становище української нації в СРСР, окреслене ємним визначенням — «національна криза», що стала наслідком російщення та мовної асиміляції, видаваних за інтернаціоналізм як добровільний і природний вибір народів. На думку М. Павлишина, праця І.М. Дзюби стала «радикальним викликом режиму, звинувачуючи його в діях, спрямованих на знищення української нації..., у продовженні русифікаторської політики царизму, а також у спотворенні постулатів ленінізму з метою виправдання своїх одіозних практик» (Pavlyshyn, 2010, p. 29).

Як згадував Іван Михайлович, написання цієї роботи зумовило *«бажання дати своє бачення оцієї проблеми, бо питання існувало, а відповіді не було. Багато говорилося про неблагополуччя (і ми самі говорили, писали), про ненормальне становище з українською культурою, з українською мовою, з Україною взагалі. А якось ширше розкрити, в чому тут проблема — не брався ніхто»* (Насправді, 2001, с. 62). У листі, датованому груднем 1965 року, до першого секретаря ЦК КПУ П.Ю. Шелеста та голови уряду УРСР В.В. Щербицького, що виконав роль своєрідної передмови до надісланого їм рукопису праці, І.М. Дзюба висловлює тривогу, спільну для всіх небайдужих українців, за долю своєї нації, наголошуючи, що ніхто у світі нам не заборонить про це говорити: *«Я глибоко переконаний, що ця тривога, якою переймається дедалі ширше коло української молоді, є неминучим наслідком серйозних порушень національної політики, точніше — цілковитої ревізії ле-*

нінської національної політики партії, ревізії, що її здійснив у тридцяті роки Сталін і продовжував Хрущов в останнє десятиліття» (Дзюба, 2010б, с. 49). Оскільки *«національна справа — це справа всього народу і справа кожного громадянина»*, мовчати за прямої загрози національним інтересам неможливо (там само, с. 60). В обставинах, коли кожне слово на їх захист оцінювали як вияв буржуазного націоналізму та *«лиття води на млин ворогів»*, І.М. Дзюба сміливо та відкрито підносить свій голос, викриваючи брехню, що лежить в основі політики Радянського Союзу, і шукаючи шляхи до змін.

Працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» написано з марксистсько-ленінських перспектив, але насправді опертя на погляди класиків марксизму-ленінізму — Леніна, Маркса, Енгельса та ін., які були підґрунтям офіційної ідеології, і їх рясне цитування допомогли авторові дозволеними методами довести, що поширене під впливом пропаганди у свідомості мас уявлення щодо відсталости та реакційности національних питань і, навпаки, прогресивности процесів, спрямованих на «злиття націй», не має нічого спільного з основоположною для соціалізму системою поглядів. Варто зазначити, що ведення дискусії з позицій комуністичного вчення було і безпечнішим, і водночас відповідало світогляду автора та більшости читачів на той час. Як писала М.Х. Коцюбинська про покоління шістдесятників, «вони виховувалися саме в ній, у цій системі, нісши на собі родимі плями середовища, яке їх породило, перейшовши різні стадії його усвідомлення, так і не здолавши переступити через усі його заборони. Багато хто з них на початку були щиро перейняті тими ідеологічними міфами, які потім самі ж відкинули як облуду й гальмо» (Коцюбинська, 1994, с. 5).

Створюючи працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», І.М. Дзюба мав намір адресувати твір трьом категоріям читачів. Перша з них — це офіційні інстанції, влада, якій автор хотів донести чітке повідомлення, підтверджене фактами, про порушення підвалин національної справи, з якими більшовики свого часу прийшли до влади; друга — росіяни й зросійщені люди в Україні, що не помічали справжнього стану справ у мовній ситуації або й виявляли своє вороже ставлення із цього приводу (*«Хто вам забороняє говорити по-українськи?»*) та пасивно сприяли здійсненню політики зросійщення; і третя категорія — українці, яким справді боліла доля України, які розуміли національні проблеми і яким була потрібна підтримка в боротьбі за свої права на самовизначення (Насправді, 2001, с. 62, 67; Дзюба, 2008, с. 531). Через книжку авторові вдалося охопити всі три категорії: її прочитало найвище керівництво як у радянській Україні, так і в Москві, російськомовна інтелігенція та учасники руху опору, її передруковували і передавали з рук у руки, розповсюджували на різних наукових та культурних заходах (Бажан, Данилюк, 2000, с. 49—50), особливо ж популярною вона була серед молоді. Її також прочитали й за кордоном — за межами СРСР працю було перекладено багатьма мовами: англійською, французькою, італійською, китайською та ін. За даними, зібраними на основі записів КДБ, в Україні у другій половині 60-х років XX ст. виявлено 70 випадків нелегального поширення дослідження І.М. Дзюби (Обертас, 2010, с. 125). Ідеї, висловле-

ні у праці, знайшли відгук у середовищі критично налаштованих людей, а сам автор став символом протистояння системі. Про важливе значення для українського суспільства книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?» свідчать спогади сучасників, представників тогочасного молодого покоління київської інтелігенції. Зокрема, Л.І. Плющ зазначав, що праця сприяла переходу багатьох російськомовних людей на українську мову після її прочитання, і його самого також («...я сам почав розмовляти рідною мовою під впливом Дзюбиної книги»). Існував навіть своєрідний її «культ» (Плющ, 2002, с. 184—185). В.Я. Мороз згадував, що «...книга ця стала для всіх відкриттям. Що з русифікацією треба боротись, це знали. Але цього було не досить. Треба було ще побачити реальну людину, яка реально бореться проти русифікації. Потрібна була іскра, щоб запалити в людині давно готове багаття» (Мороз, 1975, с. 84). Л.Т. Масенко також наголошувала на ролі праці І.М. Дзюби у формуванні мовної стійкости й патріотизму та загалом у світоглядному переламі в середовищі інтелігентської молоді. За її спогадами, наприкінці 60-х — на початку 70-х років XX ст. Київ був зросійщений, більшість молодих людей того часу можна назвати типовими білінгвами, коли за межами дому в російськомовному оточенні навіть українськомовні юнаки та дівчата переходили на російську, не вбачаючи в цьому нічого поганого: «І саме трактат Дзюби... довів мені фальш поширеної тоді тези про “гармонійність” російсько-української двомовності, пояснив її ненормальність і згубність для рідної мені мови. Праця давала чітке розуміння того, що не достатньо знати рідну мову й поважати її, треба говорити нею, бо мова живе й розвивається лише в щоденному колективному спілкуванні, без цього вона застигає й мертвіє. Відповідно постало усвідомлення потреби змінити мовну поведінку» (Масенко, 2021, с. 82).

У своїй праці І.М. Дзюба з’ясовує справжню суть теорії «злиття націй». Практика злиття, або, як ще інакше це називали, «тісне зближення» націй, означала ніщо інше, як уливання інших націй у «провідну» російську, їх повільне зникнення і відмову від власної ідентичности. На думку автора, асиміляція, поглинення однією нацією іншої, тотожна колоніалізму, оскільки позбавляє можливости рівноправного співжиття і є глибоко несправедливою щодо асимільованих народів. Усупереч основоположним радянським ідеологемам він твердить, що такий підхід до побудови національної політики не може бути надійною основою для дружби народів, а лише здатен зруйнувати відносини між ними, спричиняючи недовіру і ворожнечу (Дзюба, 2010б, с. 79—80). На початку 70-х років XX ст. Л.І. Брежнєв у доповіді «Про п’ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» проголосив тезу про постання нової історичної спільноти людей — радянський народ (Брежнєв, 1972, с. 19), що зумовила посилення зросійщення неросійських народів у подальший період. Але вже в середині 60-х років минулого сторіччя, коли І.М. Дзюба працював над працею «Інтернаціоналізм та русифікація?», у політиці, пресі, сферах освіти, культури та виховання наполегливо насаджували теорію про формування просто зараз *«єдиної радянської нації»* та розвиток спільної для всіх радянських народів

інтернаціональної культури. Автор не оминає цього питання, називаючи на сторінках своєї розвідки такі ідеї *«антимарксистськими»* та *«антисоціалістичними»*, саму теорію *«каламутною»*, оскільки усвідомлював і передбачав, що формування єдиного народу відбувається не на основі співдружности, а уніфікації, і це лише сприятиме теоретичному обґрунтуванню і виправданню широкого розгортання русифікації: *«Це вже безглуздя не тільки з погляду марксизму, а й з боку елементарної термінології: адже "інтернаціональним" можна назвати тільки те, що властиве, характерне для всіх націй чи всіх націй стосується, всього людства»* (Дзюба, 2010б, с. 80).

І.М. Дзюба чітко визначає справжню причину національної кризи — нерівність. Це домінування російської мови в усіх сферах життя, яке тільки посилюється, нерівноправність культур, другорядне становище національних мов, що призводить до нібито добровільного, а насправді вимушеного зречення самих себе і рідної мови: *«Нерівність... — ось що є невблаганною силою..., що диктує, примушує українця, зокрема й українську масу взагалі, говорити по-російському, відмовлятися від своєї рідної мови. Одні просто перестають відчувати потребу в українській мові, тоді як життя скрізь і всюди владно вимагає російської...; інші ж і хотіли б говорити по-українському, так соромно: всі дивляться, як на дивака (це в кращому разі)»* (там само, с. 174). Пропаганда ж такі явища кваліфікувала як *«успіхи політики дружби народів»*. Нерівність за формальної рівности, переконаний автор, є рушійною силою русифікації, її *«матеріальним механізмом»*. Тоді як ідеологійним чинником був і є російський великодержавний шовінізм, що *«становить "психологічний" механізм русифікації, її "душу"»* (там само, с. 155). Саме останній, духовно-психологійний чинник він визначав як найстрашніший у ситуації, що склалася в мовному та національному житті України (там само, с. 182).

Розмірковуючи про нерівність мов і культур, І.М. Дзюба наводить численні приклади, зазначаючи, що вона є кількісною та якісною. Виявами першої з них є, скажімо, кількісне співвідношення шкіл з українською та російською мовами навчання, кількість учнів у них, статистичні дані щодо видання книжок, накладів преси обома мовами тощо. Якісна ж полягала, наприклад, у тому, що всі ґрунтовні наукові праці виходили російською мовою, а українською — популярна література, або в тому, що в місцевій україномовній пресі, на відміну від центральної російськомовної, інформацію подавали зазвичай на кілька днів пізніше, та ще й збіднену, менш цікаву: *«От і виходить, що продукція центральних видавництв, російськомовна продукція більше приваблює масового читача, а українську він часто-густо зневажає»* (там само, с. 182).

Фактична перевага російської мови виявлялася в різних сферах життя і побуту, чому сприяла радянська законодавча практика. І.М. Дзюба називає ці сфери *«коліщатками»* механізму русифікації, характеризуючи мовну ситуацію в кожній із них: державний і господарський апарат, де *«по всій республіці згори донизу (до районних центрів принаймні) безоглядно панує російська мова»*; армія, яка стала вагомим *«важелем русифікації»*; вища і професійна освіта, школа, дитячі садки — навчання та виховання провадили переважно

російською мовою, українськомовні діти і молодь зазнавали *«мовного каліччення», «навіть у столиці України Києві того самого 1958 року тільки 22 000 учнів було в українських школах і 61 000 — в російських»*, а в інших великих містах українські школи обраховувалися лише кількома одиницями. До того ж у них бракувало виховання дітей в українському дусі, не було забезпечено знань рідної історії і культури, не формовано почуття національної належности, власне, українська мова в українських школах була ширмою, *«непотрібною театральністю»* (там само, с. 175—176). У вступі до вишів України переваги були створені саме для випускників російськомовних шкіл, оскільки на конкурсний вступний іспит виносили російську мову на всі спеціальності, окрім гуманітарних (там само, с. 147). І.М. Дзюба відкрито називає русифікацію злочином (там само, с. 177), адже наведені факти засвідчували, що спрямована вона була на знищення в українців будь-якого національного почуття, особливо в молоді. Якщо ж хтось наважувався порушувати мовне питання і звертався в пошуках його розв'язання до можновладців, то отримував звинувачення в націоналізмі та покару — аж до арешту. У цьому зв'язку він згадує про українського мовознавця С.Й. Караванського, який, занепокоєний російщенням шкіл і вищих навчальних закладів, подав клопотання до прокуратури з проханням притягнути до відповідальности міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР за порушення національної рівноправности, унаслідок чого його було заарештовано (там само, с. 147).

Вражають дані, що підтверджують зросійщення дітей ще з ясельного та дошкільного віку. Автор цитує лист-скаргу від матерів, надісланий до Міністерства освіти УРСР, коментуючи, що це було одне із численних звернень у мовній справі, адресованих в офіційні установи: *«Ми протестуємо і вимагаємо, щоб в дитячих садочках і подібних їм установах, в дошкільному вихованні для наших найменших була введена виключно материнська мова (тут — українська)... Ми проти спотворення і каліччення української мови... Мовна політика... в нічому не відбігає від політики бувших окупаційних держав України»* (там само, с. 177). Але від листа в міністерстві традиційно відмахнулися, обмежившись проведенням із його авторками «роз'яснювальних» робіт щодо ленінської національної політики, як і загалом відверталися та заплющували очі на трагедію цілої нації (там само, с. 178).

Інші важливі сфери життя, які засвідчували втрату українською мовою своїх провідних позицій і престижу, — культура, книговидання, переклад, преса. У цих контекстах також заохочували російську мову, а українську не вітали й не підтримували. Скажімо, кіно було майже повністю російське, у російському дубляжі виходили й фільми українських студій; у репертуарах творчих колективів або зовсім не було нічого українського, або тільки один чи два номери *«для екзотики»*; бібліотеки не передплачували українських газет та журналів, а відсоток українських книжок у них був щонайменший; загалом на книжковому ринку було мало української книжки, тут цілком домінувала російськомовна продукція (там само, с. 147, 180—181). Особливої уваги І.М. Дзюба надає перекладацькій справі. Переклади 20-х років XX ст. знищені або під забороною, а нові, з-поміж яких були справді непе-

ревершені (наприклад, М.О. Лукаша) видавано мізерними накладами. Водночас більшість багатств світової класики, а тим паче наукової літератури взагалі була не доступна читачеві в українському перекладі, оскільки таких перекладів просто не було. І пояснювали це тим, що натомість є переклади російською мовою. Справа, завдяки якій кожна нація є духовно повноцінною і в яку в усьому світі вкладають величезні зусилля, в Україні була штучно обмежена і обкрадена, що було свідомим порушенням її прав. І.М. Дзюба зазначає, що ці дії спрямовані на відставання української культури і заганяння української мови в пасив, оскільки переклади — це одна з визначальних сфер активного функціювання будь-якої мови (там само, с. 166).

«Українська мова, — твердив учений, — *по суті, вигнана з внутрішніх сфер життя, а ті одиниці, які нею користуються в містах, тільки наражаються на глум»* (там само, с. 148). У дослідженні є чимало прикладів, що ілюструють наведену цитату. Наприклад: *«А скільки разів кожен з тих, хто наважується говорити по-українському на вулиці, в трамваї і т.д., — відчував на собі глузливі, презирливі чи ненавидячі очі, чув на свою адресу тихі чи голосні лайки! А ось рядова розмова в кінотеатрі: біля афіші кінофільму "Сон":*

— Ты видел, как бандеровцы прут на этот фильм?..

— Знаю. Мне много не надо. Я б их, гадов, всех... (красномовний жест).

А ось одна мамаша розповідає другій: "Мой сын из-за этого украинского языка не пошел в школу. Он так ненавидит учительницу украинского языка. Он ее называет «бандеровка»" (задоволений сміх обох мамаш).

Ось хлоп'я другого класу заявляє: "Ух, как я ненавижу этот украинский язык". В нього ще немає ніяких переконань, але це вже є» та ін. (там само, с. 127).

І.М. Дзюба висновує, що такі факти, свідком яких він особисто був неодноразово, є результатом, нехай на рівні побуту, однак від того не менш показовим і руйнівним для існування українства, багатолітньої політики непротидії російському великодержавному шовінізму (там само, с. 127). Усупереч декларацiям про рівність постійно провадилася *«проповідь національної винятковості»*: і в дитячому, і в дорослому віці до радянських людей усіляко доносили ідею [*«расистську»* ідею, як визначає її автор (там само, с. 198)] про особливу роль російського народу і російської мови, що зумовлювало формування комплексу неповноцінности інших націй і їхніх мов. Повсякчас російське ставили вище від національного: *«російська і національна мова», «Русский язык в национальной школе»* як назва журналу, *«Родная речь», «Родная литература»* як назви навчальних книжок із російської мови і літератури, тоді як з української називали *«Читанкою»* тощо. Російська мова фактично стала панівною, її проголошено другою рідною мовою для всіх народів Союзу, мовою міжнародного спілкування. І.М. Дзюба наводить інші факти, що є свідченням реального стану справ з українською мовою в радянській Україні: *«Таке офіційне становище російської мови, а неофіційно ж ми пішли ще далі. Неофіційно, серед найширшої публіки, російська мова — це ознака культурності і шлях "у люди", національні ж мови — це ознака відсталості й безперспективності, "дивацтва"»* (там само, с. 189); *«В літературі, пресі і громадському побуті щодня і щогодини, на кожному*

кроці в неймовірних дозах помітно і непомітно впорскується уявлення про зовсім особливе становище російської мови» (там само, с. 190). Як переконливий факт приниження всіх інших національних мов І.М. Дзюба наводить уривок із газети «Правда», де йдеться про випадок в одній із республік ще на початку становлення радянської влади, коли до відомого політичного діяча, більшовика Нарімана Наріманова якийсь чоловік привів свого сина і попросив *«зробити з нього людину»* через навчання його російської мови і прищеплення любови до неї. І.М. Дзюба характеризує такі випадки як вияви національного сервілізму, що беруть свій початок ще в колоніальній політиці російського царату, натякаючи на спадкоємність між Російською імперією та СРСР, що успадкував від неї всі методи тиску на підлеглі народи. Але в Радянському Союзі все тільки посилилося та погіршилося: *«Практика майоризування, вивищування й упривілейовування російської мови, витіснення нею рідних мов народів СРСР пішла так далеко, що стали вже зовсім звичайними і "самозрозумілими" такі заяви, які не часто дозволяли собі навіть офіційні русифікатори дореволюційних часів»* (там само, с. 190).

Українську мову російська витіснила на другий план у всіх важливих галузях, що аж ніяк не можна було б виправдати відсотковим співвідношенням росіян і неросіян, зокрема українців, у СРСР. Спираючись на дані бюлетенів Книжкової палати (Жулинський, 2008, с. 10), І.М. Дзюба констатує украй поганий стан українського книговидання, коментуючи це так: *«...український друк катастрофічно відстає від російського і дає несправедливо мало продукції українською мовою порівняно до відсотка українського населення»* (Дзюба, 2010б, с. 181). Ця відсоткова неспівмірність виявлялася в таких сухих цифрах: *«З кожних 100 крб., які виручають книготорговельні організації в Україні, ледве 6 крб. припадає на українську книжку,.. процент української книжки в бібліотеках УРСР — десь у межах 1—5»* (там само, с. 140); у 1963 році з усіх виданих у СРСР назв книжок друк російською мовою становив 75 % із накладом 81,4 %, тоді як мовами інших народів — 25 % і 18,6 % відповідно, притім що неросійські нації становили трохи менш як 50 % населення всієї країни. Населення УРСР становило 20 % від усього населення СРСР, але книжкова продукція України — це лише 9,8 % від всесоюзної. Крім того що в Україну з Росії завозили велику кількість книжок і періодики, то ще й у самій Україні до кожної української газети видавали відповідну російську і кожне видавництво виробляло значний відсоток російськомовної продукції. Отже, із названих 9,8 %, що було непропорційно мало, російськомовна книжка ще й становила більшу половину (там само, с. 141—142). Величезна диспропорція спостерігалася, якщо порівнювати дані за декілька років: *«Якщо взяти за 100 всю кількість друкованих книжок, випущених в СРСР за 1956—1960 роки, то матимемо українською мовою: кількість одиниць — 3,9 % (російською 77,0%), тиражу — 2,9 % (російською 85,5 %)»* (там само, с. 143). За загальними показниками книжкової продукції Україна перебувала у значно гіршому становищі навіть від інших національних республік, а за галузевими, наприклад за виданням техніко-інформаційних матеріалів, — на останньому (там само, с. 145).

І.М. Дзюба звертає увагу також на значний ціннісний розрив між містом і селом, коли міста були і є великою *«русифікаторською м'ясорубкою», «грандіозною лабораторією русифікації»*, де мільйони українських хлопців і дівчат, що потрапляли туди із сіл, швидко зросійщувалися і вже за рік-два починали розмовляти російсько-українським *«вбогим жаргоном», «бридким варивом»* (суржиком). Автор ставить запитання, чому так ставалося, а не навпаки, чому міста не українізовувалися, адже був постійний великий приплив українського населення із сільської місцевості. Відповідь, на його думку, була очевидною: по-перше, у містах зосереджується начальство і чиновництво, яке говорить російською, причому більшість керівників, а також представників тих професій, що потребують високої кваліфікації, — росіяни, адже існував такий собі «обмін кадрами», а фактично вимішування населення, коли до України та інших республік на командні пости присилали вихідців із Росії, а на різні всесоюзні будови, наприклад у Сибір на Братську ГЕС, — українців, де вони працювали начальниками дільниць і управлінь. Росіяни не відчували жодної потреби вчити і використовувати українську мову, навпаки, нав'язували всім свою, вимагаючи російських шкіл, садків, ясел, закладів культурного та побутового обслуговування. А за їхнім прикладом на російську переходили й підлеглі. По-друге, це пояснювалося занепадом народних звичаїв, заміною їх невибагливою масовою культурою, що її виробляли здебільшого «в центрі», та переважанням, як було зазначено вище, російської книжки, газети, кіно, радіо і т. ін. (там само, с. 136, 158). В Україні мовно-національна відмінність між українським селом та зросійщеним містом посилювала й соціальні, за висловом І.М. Дзюби, *«хворобливі ненормальності»*, зокрема комплекс «нижчости села» за рівнем культури та соціальним статусом, зневаги до села і селян, тому і траплялися непоодинокі випадки демонстративних словесних образ: *«Ты сначала научись говорить по-человечески», «кугуты», «Извините его, он из села», «хохлацкий язык»* (там само, с. 136, 208). Приниження та знущання, спрямовані на будь-якого селянина-українця в місті (та й загалом українця), викликали почування *«як на чужині, "на нашій, не своїй землі"»,* і такий розпад народу на дві частини, коли одна з них, «нижча», спілкувалася рідною мовою, а «вища» — засвоєною, чужою, лише поглиблювався і приховував у собі велику небезпеку для майбутнього (там само, с. 207—208).

Важливими є погляди І.М. Дзюби в цьому контексті і на теорію двомовности, яка була дуже популярною в радянські часи. Ідеологи двомовности характеризували її як позитивну тенденцію, добровільний вибір мільйонів, що його втілювали насамперед у переході національних шкіл на російську мову навчання «за бажанням батьків», і це, всупереч елементарній логіці, було нібито ознакою їхнього розвитку. Дослідник не стримує свого гніву, оцінюючи й відповідну освітню реформу, і саму теорію як одне з прикрить російщення, укотре підкреслюючи, що коріння таких злочинних методів — ще в Російській імперії, але нинішніх діячів це ніяк не бентежить (там само, с. 193). Яка може бути добровільність у виборі школи, коли батьки добре знають, що у виші дитина буде навчатися російською, що з нею вона

«стане людиною», як писали в згаданій статті «Правди», а з українською нічого досягти не вдасться? І.М. Дзюба викриває фальшивість теорії двомовности, оскільки *«офіційно говориться про двомовність, а насправді панує в офіційному та суспільному житті одномовність — російськомовність»* (там само, с. 194—195). Крім того, якщо все-таки припустити, що двомовність у СРСР переважала, то двомовними були не всі — лише неросійські народи змушені були вивчати другу мову, а росіяни лишалися одномовними. Автор різко критикує таку мовну політику партії, удаючись до їдкої іронії та застосування риторичних прийомів, властивих самій радянській пропаганді: *«Як сподіваються ці теоретики викрутитися з цієї, так би мовити, "нерівності", "ущемления" росіян? Може, ощасливлять і російський народ другою рідною мовою: українською чи татарською, а то й бурятською, приміром? Треба ж виправдати формулу про двомовність як характерну прикмету радянського народу!»* (там само, с. 194). А також прямо звинувачує владу у скоєнні великої несправедливости — у дискримінації української мови, яку звели у школах до необов'язкового предмета, у розділенні мов на потрібні і непотрібні (там само, с. 196).

У книжці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І.М. Дзюба чи не першим в українській науці заговорив із читачами про українізацію — період, коли підтримували і розвивали українську мову та культуру на противагу сьогоденню, провадили велику національно-виховну роботу, яку автор кваліфікує як *«дерусифікацію»*, прагнучи хоч би частково заповнити цю лакуну в історичній пам'яті народу і наголошуючи на її значенні для розвитку української нації. У час написання дослідження про українізацію боялися згадувати, а саме слово зробили одіозним. Однак цей період, на його думку, був справді взірцевим, *«чесною й енергійною спробою»* впровадити українську мову в усі ділянки життя, її популяризації і вивчення, як і повсюдного вивчення української історії та культури, виховання почуття національної належности (там само, с. 85, 150). Тому нищення здобутків українізації в наступне десятиліття і усунення людей, які її провадили, поєднане з фізичним винищенням української нації — *«всесвітньовідомих учених і письменників, сотні талантів в усіх галузях культури, а рядових інтелігентів — тисячами й тисячами... заодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 році»,* — було однією з найбільших трагедій усієї української історії (там само, с. 153). І.М. Дзюба говорить про страхітливі наслідки 30-х років XX ст. для української нації — власне, про підрив її сил, зниження життєвого потенціалу та розкручення з новою силою маховика російщення.

У час «небувалого розквіту української нації» кожна спроба відродження української мови і культури зазнавала стримування та компрометації, а наявні надбання і традиції культурної історії України — мародерства та штучного збіднення. Після 1933—1937 років *«багато людей навіть боялися признатися, що вони українці»* (там само, с. 202). До найтяжчих наслідків політики зросійщення І.М. Дзюба зараховує денаціоналізацію, масовий комплекс національної меншовартости і фактичне зменшення питомої ваги українців. Згідно з наведеними красномовними статистичними даними,

якщо протягом XIX ст. питома вага українців не змінювалася, то за період від 1897 року до 1959 року вона зменшилася до 3,43 % (показники за національністю) і до 6,01 % (показники за українською мовою як рідною) (там само). Вражають дані про те, що перепис 1959 року виявив 10,2 млн людей у СРСР, які, визнаючи свою питому національність, рідною мовою вже називали російську. Пропаганда кваліфікувала такі результати як великий успіх національної політики радянської держави, однак І.М. Дзюба дає їм свою об'єктивну безапеляційну оцінку, руйнуючи міфи про процвітання неросійських націй: *«...мовна русифікація — це перший етап русифікації етнічної. <...> Давайте спокійно вдумаємося в цю формулу* (щодо 10,2 млн людей, які зреклися рідної мови. — *І.Р.*). *З неї випливає, що дружба народів ототожнюється з русифікацією, що метою нашої національної політики є в остаточному підсумку знов-таки русифікація»* (там само). Отже, двомовність — це лише перехідний етап до «мовної єдності», а насправді асиміляції, і СРСР, спадкоємець Російської імперії, — єдина країна у світі, яка ставить собі за мету знищити національні мови і замінити їх однією — російською.

І.М. Дзюба мав сміливість порушити питання про права української нації та української мови в добу *«русифікаторського насилля»*, відкрито звертаючись до читачів в Україні, СРСР та за кордоном, щоб продемонструвати, що немає добровільної русифікації, і всі тези про рівність мов і культур — позірні. Він не лише викриває, а й шукає шляхів подолання цього насильства, цієї страшної несправедливости. І, на його думку, протиставити цьому можна лише одне — свободу: *«свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення і самовироблення»* (там само, с. 224). І.М. Дзюба констатує зростання невдоволення політикою денаціоналізації серед дедалі ширших кіл українців, насамперед молоді, яка приходила до *«відчуття України»*. Стихійні протестні вияви, як індивідуальні, так і групові, які перераховує автор (наприклад, написання листів до різних установ, поширення анонімної поезії і публіцистики, літературні вечори та дискусії), є природними й закономірними, адже це вияви *«"самозахисту" нації перед лицем очевидної перспективи зникнення з сім'ї людства»* (там само, с. 216), і спинити їх жодними обмеженнями не вдасться попри активізацію органів КДБ, *«яким чомусь передоручено національну політику в Україні»* (там само, с. 214). Автор наводить приклади зростання ролі національно-мовного чинника в різних країнах, зокрема у Франції, Ірландії, Вельсі, і висловлює віру в український народ та його здатність до самозбереження і самозахисту, що і він не стане *«відщепенцем роду людського»*. Мільйони українців винищено за роки радянського терору, але українська нація жива, і нікому й ніколи не вдасться її знищити (там само, с. 218—219).

Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» не втратила своєї актуальности протягом багатьох років після її написання, оскільки й причини, що зумовили її появу, не зникали. На жаль, не припинялися і навіть посилювалися процеси зросійщення, денаціоналізації українського народу, функційного обмеження української мови та культури як у 70—80-х роках,

так і в перші десятиріччя незалежности. Як зазначав М. Павлишин, теми, порушені в дослідженні, знайшли відгук у подальшому доробкові самого автора, а також позначилися на українській протестній публіцистиці загалом, зокрема основні мотиви публіцистичних текстів періоду перебудови другої половини 80-х років XX ст. часто звучали як парафрази відомої праці І.М. Дзюби (Pavlyshyn, 2010, p. 30). Л.Т. Масенко схарактеризувала працю «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» як перше соціолінгвістичне дослідження мовної ситуації радянської України, у якому спростовано тезу про гармонійність російсько-української двомовности, а також висвітлено багато замовчуваних в офіційному радянському мовознавстві питань, зокрема єдности мови, культури й національної свідомости та згубного впливу денаціоналізації на моральний стан суспільства (Масенко, 2004, с. 55). Зі здобуттям незалежности це дослідження І.М. Дзюби стало підґрунтям для визначення важливих напрямів українського мовознавства, насамперед стосовно вивчення мовної ситуації в Україні та мовної політики радянського періоду. Не втратила актуальности праця і дотепер, бо русифікацію чинить Росія на окупованих українських територіях, знищуючи українську мовну та національну ідентичність.

Наприкінці 80-х років XX ст. І.М. Дзюба в низці нових публікацій повертається до питань, що їх порушив у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», власне, до обговорення мовних проблем, аналізу мовних реалій України, зокрема тривалого російщення та впослідженого становища української мови. У 1987 році на сторінках газети «Вечірній Київ» виходить його стаття під назвою «Бо то не просто мова, звуки...», у якій ішлося про цінність кожної мови, а також про потребу захисту української мови від загроз її знищення внаслідок утисків і заборон у Російській імперії та СРСР. Стаття спричинила активну дискусію, до газети почали надходити сотні листів-відгуків (за редакційними даними, близько 500), деякі з них було надруковано, а згодом — відгуки вже на опубліковані листи. І.М. Дзюба уважно ознайомлюється з ними, опрацьовує та аналізує, на основі чого впродовж 1987—1988 років з'являється цикл його статей під загальним заголовком «Дискутувати про мову чи розвивати її?». Згодом усі публікації вийшли окремим виданням (1990). Статті І.М. Дзюби цього періоду, як і його класична праця, мають характер соціолінгвістичних досліджень, адже скрупульозний аналіз змісту листів дав змогу досить повно окреслити риси мовної ситуації в Україні доби перебудови та визначити її причини, вивчити суспільні настрої, тогочасну громадську думку щодо мовних проблем і ставлення до української мови людей різних професій і віку, соціального стану та походження, зробити висновки про рівень мовної і національної свідомости в суспільстві і висловити своє бачення розв'язання актуальних питань буття мови.

І.М. Дзюбу вразила гостра поляризація читацьких думок, що засвідчила наявний у суспільстві розкол на мовному ґрунті (Дзюба, 1990, с. 17). У вступному слові до перевидання 2012 року він зазначить, що в надісланих до редакції листах розкривалася атмосфера *«тієї морально страшнуватої доби», вони засвідчили «низьку культуру (слушніше — брак культу-*

ри) міжнаціональних відносин, хаос у поглядах на духовні цінності, комплекс меншовартості більшості українців» (Дзюба, 2012а, с. 4—5). Мовне питання виявилося надзвичайно дражливим для багатьох дописувачів, адже під впливом комуністичної пропаганди досі були поширені думки, що в майбутньому буде одна мова і що двомовність, а ще краще російська одномовність — це дуже прогресивно, відповідно вживання української мови говорить про відсталість або й про прояви націоналізму (Дзюба, 1990, с. 8). Але було й багато світлих думок, слушних пропозицій і щирого вболівання за українську мову. На основі власних життєвих вражень і спостережень люди намагалися схарактеризувати суспільне становище мови: *«І треба сказати, що, за всієї різнохарактерності пошти, переважає глибока тривога за долю української мови, я б сказав: почуття кривди за неї. Нинішню мовну ситуацію переважна більшість наших кореспондентів вважає незадовільною і ненормальною»* (там само, с. 67). І це відповідало дійсності — уже сама необхідність розгляду питання про мову і потреба доводити її право на життя свідчили про ненормальність такого становища: *«А от коли мовне питання нагадує про себе болем, та ще й болем багатьох людей — це свідчення гострого неблагополуччя»* (там само, с. 103). Як констатує І.М. Дзюба, в Україні і, зокрема, у Києві *«помітна тенденція до звуження сфери використання української мови, вона почала зникати не тільки з різних ланок громадського життя, а й навіть з міських вивісок, наочної агітації, оголошень у транспорті тощо»* (там само, с. 8). Як і 30 чи 20 років тому, батьки схильні віддавати дітей до шкіл із російською мовою навчання, щоб полегшити їм вступ до вищих навчальних закладів, що довело майже до *«нульової позначки»* кількість українських шкіл і дитячих садків у великих містах, зокрема й у столиці. Дотепер збереглася опція звільнення дітей від вивчення української просто написанням батьками заяви, і багато хто нею скористався, про що йдеться в листі від директорки однієї з київських шкіл (там само, с. 112). Як і в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», науковець наголошує, що це не добровільний вибір: якщо скрізь російська мова, у всіх державних установах, і якщо йдеться про її вищість і неперспективність української, то вибір батьків буде очевидним (там само, с. 55). Поглиблюються інші тривожні тенденції, що стосуються оцінних параметрів характеристики мовної ситуації: люди не соромляться агресивно заявляти про те, що не розуміють української мови, не мають у ній потреби, не вбачають у ній жодної цінности; водночас на пропозиції розширення її прав, особливо в контексті дискусій, що точилися тоді у пресі про потребу надання українській мові статусу державної, реагують як на примус і насильство (там само, с. 41). У багатьох листах ідеться про те, що з людей, які розмовляють українською, насміхаються або їх ображають. Не рідкістю було почути у книгарні на запитання про книжку, яка зацікавила, таке застереження: *«Это на украинском языке»* або на дитячому майданчику адресоване дитині, що хоче гратися з іншими дітками: *«Не иди к ним, а то еще по-хохляцки научишся»* (там само, с. 43). Станом на кінець 80-х років XX ст. українська мова дедалі рідше звучала у столиці України,

про що говорили багато дописувачів — як киян, так і відвідувачів Києва. Наприклад, її не було в оголошеннях метро та в інших видах громадського транспорту, на стадіонах, вокзалах. Один із читачів порушив питання етики спілкування на телебаченні: чому до телеглядачів звернення українською, а потім у розмовах з усіма без винятку учасниками передачі лише російською? (там само, с. 107). Поширеною була практика, коли керівні особи виступали російською мовою, єдиною мовою спілкування вона була й на офіційних зустрічах, зборах, конференціях, з'їздах, урочистостях. Від української мови відійшли цілі соціальні групи населення, а це переважно були представники тих професій, що стосуються перспективних галузей, — це наукова і технічна інтелігенція та загалом жителі великих міст. На думку І.М. Дзюби, це матиме дуже недобрі наслідки: не просто звуження сфер використання української мови, а *«збіднення змісту українського мовлення, зниження його інтелектуального і духовного потенціалу, тобто, зрештою, і вихолощування української національної культури»* (там само, с. 84).

Як і багато дописувачів, він у своїх відгуках на листи не лише називає факти порушення прав української мови, але й визначає причини такого її суспільного становища. Одна з них — низький рівень мовної та національної свідомости населення, про що свідчить недостатня мовно-національна вихованість, мовно-національна культура самих українців, адже свою рідну мову вони вважають непрестижною і неперспективною і що їм достатньо абияк засвоєної російської, а українська не потрібна (там само, с. 8, 11). Таке ставлення з'явилося не саме по собі і не через якісь недоліки чи недосконалості української мови, а стало наслідком цілої низки історичних чинників — несправедливостей, насильств і жорстокостей, учинених щодо українства. І.М. Дзюба перераховує їх: це заборони царського уряду, переслідування українських діячів культури за звинуваченнями в «мазепинстві» і сепаратизмі, винищення в часи Сталіна національної інтелігенції як «буржуазних націоналістів», брежнєвські придушення, великодержавний шовінізм, що пояснює, чому українська мова в СРСР так і не здобула належного їй місця в міському житті та важливих суспільних сферах (там само, с. 46, 57, 93). Багато дописувачів зізнавалося, що люблять рідну мову, але соромляться нею говорити. Для них вона — лише мова домашнього вжитку, а в позаприватному спілкуванні, в установах, на вулиці, у магазинах, на роботі — російська. І.М. Дзюба визначає підґрунтя такої повсюдної диглосної ситуації в Україні: *«Здавалося б, ніхто їм не забороняє* (розмовляти українською. — *І.Р.*). *Та є примус невидимий, але сильніший, ніж міліцейський: примус панівної думки, панівної атмосфери»*. Він емоційно звертається до всіх, хто вважає, що українська мова ніколи не мала й не має жодних обмежень: *«...коли людина має юридичне право (говорити на Україні українською мовою, звертатися нею в державних установах тощо), але скористатися цим своїм юридичним правом не може (бо не зрозуміють, бо поставляться недоброзичливо або і вороже, бо глузуватимуть або й образять), — то що це: добровільність чи насильство, шановні прихильники мнимої "добровільності" і противники уявного "насильства"?»* (там само, с. 57).

Аргумент про те, що українці самі відмовляються від української мови, не витримує критики. Звинуваченням на адресу політичного режиму звучать такі слова І.М. Дзюби: *«Досі історія не знала жодного випадку, щоб цілий народ — та ще який: п'ятдесятимільйонний! з великою історією, культурою, літературою! — сам, добровільно зрікався своєї мови. Виходить, ми перші? То ж яким мало б бути суспільство, яке довело свій народ до такого стану?! По-моєму, гіршого присуду соціалізму й соціалістичному інтернаціоналізму не придумав би ніякий лютий ворог»* (там само, с. 88).

Характеризуючи становище української мови та його причини, І.М. Дзюба разом із небайдужими читачами шукає і шляхи їх подолання. Більшість дописувачів уважала дуже потрібним і доцільним обговорення актуальних питань функціювання української мови, висловлювалася на підтримку її розвитку, надавала цілком конкретні пропозиції і поради. Інколи саме такого змісту листи були не підписані. І.М. Дзюба висловлює здогад, що, найімовірніше, це свідчить про те, що люди все ще бояться відкрито ставати на захист української мови. Натомість листи агресивно-шовіністичного характеру завжди були підписані, і якщо в демократичних країнах такі автори були б притягнуті до кримінальної відповідальности за розпалювання національної ворожнечі і образу національної гідности, то в СРСР, що проголосив нещадну боротьбу з націоналізмом (навіть якщо він уявний), вони досі відчували безкарність, адже *«за ними — сила»* (там само, с. 93). Прикриваючись тезами про дружбу народів і про природність асиміляції, у цих листах і надалі *«тягли за вуха український націоналізм»* та використовували клішовані фрази на кшталт *«суть діла не в тім, якою мовою ми говоримо...»*. Він реагував на ці листи досить стримано, але виважено й гідно: *«Заспокойтеся. Нікому немає діла до того, якою мовою говорите Ви особисто. Не про те ж річ, — а про долю мови цілого народу. Хочеться Вам — і асимілюйтеся. А мені, наприклад, не хочеться... Тільки чому це по-Вашому виходить, що Ви — "інтернаціоналіст", а я — "націоналіст"?»* (там само, с. 35). Такий інтернаціоналізм, додає Іван Михайлович, може призвести лише до відмови народу від самого себе.

Важливими були такі пропозиції щодо піднесення престижу української мови, які цілком поділяв і І.М. Дзюба, а також доповнював їх своїми: просвітництво з мовно-національних проблем, до якого варто залучати науковців, письменників, відомих діячів культури, митців [згадано виступи Ади Роговцевої на підтримку мови (там само, с. 50)]; виховна робота з використанням загальнодоступних джерел інформації, що сприятиме створенню загальної атмосфери поваги до української мови, формуванню національного самоусвідомлення і гідности; розширення вивчення мови в навчальних закладах; обов'язкове знання української мови державними чиновниками; створення таких умов у суспільстві, щоб люди відчували потребу в мові [І.М. Дзюба уточнив від себе, що ця потреба має бути двоступеневою: як суспільно-практичною, так і духовною (там само, с. 69)]; проведення наукових досліджень, які давали б змогу схарактеризувати мовну ситуацію в країні і зрозуміти мотиви мовної поведінки людей (тобто пропозиції проведення

соціолінгвістичних досліджень із залученням таких методів, як анкетування), що так само допомогло б регулювати міжнаціональні стосунки в суспільстві (там само, с. 64); збільшення кількости і якости видань української книги, розвиток української преси, підтримка української культури.

Зауважимо, що майже всі пропозиції можна схарактеризувати як методи так званої «лагідної українізації», що уникали будь-якого примусу й базувалися на переконуванні, вихованні, культурницькій роботі та на принципах добровільности. Водночас І.М. Дзюба наголошував, що маємо відрізняти примус від вимог цивілізованого суспільства, до яких належить і обов'язок вивчати мову країни та використовувати її в публічному просторі. Інакше це вже буде насильством над співгромадянами, які захочуть реалізувати своє право звертатися українською мовою і у відповідь також чути українську мову в державних установах та закладах. Тому були і пропозиції політичних та адміністративних заходів, а в низці листів порушено питання про надання українській мові статусу державної. Узагальнюючи ці пропозиції, І.М. Дзюба констатував, що всі вони доцільні й потребують реалізації *«в певних розумних, продуманих пропорціях і комбінаціях»*, але варто все-таки уникати заходів, які б нав'язували українську мову (там само, с. 69).

Важливими є погляди самого науковця щодо надання українській мові статусу державної, а також щодо спроб зробити російську другою державною мовою. Варто зауважити, що таких поглядів він дотримуватиметься і в подальших своїх наукових та публіцистичних творах. Отже, окреслюючи значення утвердження української мови як державної, І.М. Дзюба висловлював упевненість, що це значення визначальне: *«По-перше, було б покінчено з уявленням, що вкорінювалося в попередні десятиліття: ніби українська мова — це щось минуще, приречене на поступове зникнення, щось таке, з чим лише тимчасово доводиться миритися... Це докорінно змінило б усю ситуацію, оздоровило соціально-психологічну атмосферу навколо української мови. По-друге, статус державності української мови змусив би державний апарат рахуватися з нею, зобов'язав їх знати її і володіти нею... По-третє, уконституювання української мови як державної зобов'язало б державні органи тримати під постійним контролем рівень її суспільного функціонування, розробляти науково обґрунтовану стратегію її оптимального розвитку, кадрового, матеріально-технічного і технологічного забезпечення (включаючи проблеми, пов'язані з комп'ютеризацією) тощо»* (там само, с. 96—97). Щодо російської мови як другої державної І.М. Дзюба категоричний: потрібно відштовхуватися від того, що українська і російська мови в нерівних умовах, становище їх неоднакове. І якщо українській мові статус державної потрібен для її захисту і протидії тим явищам, що загрожують її існуванню, то російській мові нічого не загрожує, вона вільно розвивається і функціює, у Росії двомовности немає, а в інших республіках російська мова звучить не лише в побуті, а й у суспільному житті як мова міжнаціонального спілкування, тому *«робити її ще й державною для кожної республіки — досить дивно»* (там само, с. 98). Але якщо говорити про майбутнє, то Україна має дбати про мови чисельно менших національних груп, що мешкають на її території, про мови корінних

народів. І в цьому І.М. Дзюба виявляв державницьку позицію, пропонуючи реальні шляхи розв'язання нагальних завдань мовної політики. Отже, наприкінці 80-х років XX ст. учений на повний голос сказав про мовне питання як про одне з вузлових для життя української нації, винісши його на вістря суспільних обговорень, так само, як він це зробив у середині 60-х років, створивши текст, що став символом епохи українського руху опору.

У працях 90-х років XX ст. — початку XXI ст. І.М. Дзюба неодноразово звертається до актуальних проблем функціювання і розвитку мови, формування української ідентичности, мовної ситуації та мовної політики Української держави. У статтях, есеях, доповідях цього періоду учений зосереджується на потребі відновлення повноти українського життя, надаючи пріоритетну роль мові як ключовому елементу пострадянської трансформації українського суспільства, невіддільному атрибутові нації, засобу відродження і збереження національної самобутности.

Однак твори І.М. Дзюби доби незалежности засвідчують тривогу автора з приводу ситуації, що складалася в мовному житті країни. Позитивної динаміки мовного питання так і не відбулося, і українська мова й надалі була на марґінесах культурного та суспільного життя. Він змушений констатувати, що незважаючи на статус української мови як державної нерівноправність мов в Україні не зникла, дуже мало зроблено для емансипації та суспільної підтримки української мови, дискримінованої в попередні сторіччя (Дзюба, 2006, с. 143—144, 155; Дзюба, 2012б, с. 379). Сучасне її становище науковець характеризує як *«глуху самооборону від мовно-культурної експансії сильнішої держави»* (Дзюба, 2010в, с. 21), що призводило до роз'єднаности українського суспільства, невироблености спільних цінностей та єдиного *«центру тяжіння»*, якими могли б бути саме українська мова і культура.

У статті «Сучасна мовна ситуація в Україні» (2002) автор ставить перед собою та читачами запитання, чи нормально і чи справедливо те, що в Україні мова титульної нації не є *«повноприсутньою»* у житті суспільства, що вона на периферії наукового життя, масової культури і міського побуту, за винятком міст на заході країни, а в багатьох сферах життя переважає російська мова і російська культура. Це негативно впливає на саму мову — знижується її *«працездатність»*, загальмовується розвиток, не задіяними лишаються її внутрішні сили (лексичні, словотвірні ресурси) (Дзюба, 2002, с. 25). Така ситуація не сприяє виробленню мовно-культурної ідентичности населення, що призводить не лише до *«звуження простору спілкування нації»*, а створює небезпеку для її існування, як і існування української державности.

Суспільство глибоко зрусифіковане і російщення триває, що є наслідком системної асиміляції українського народу. У цей період на втрати мовної політики вплинули й інші обставини: об'єктивні *(«кризовий стан суспільства, зниження престижу українськості внаслідок соціальних розчарувань»)* та суб'єктивні *(«незацікавленість державних структур, "втома" громадських інституцій, пряма політична протидія з боку певних груп»)*. Унаслідок браку державної волі та належного фінансування не виконується мовний закон і не створюються програми з підтримки української мови (там само,

с. 26—27). Ба більше, представники окремих політичних сил стверджують, що українська мова ніколи не зазнавала утисків та переслідувань, тому і захисту не потребує. І для них нічого не важать сотні архівних документів і тисячі фактів, що підтверджують російські асиміляційні практики. І.М. Дзюба кваліфікує такі заяви як невігластво і цинізм або й свідомий політичний тиск і пропаганду, протидією яким можуть бути лише активна діяльність з оприлюднення відповідних документів, усеохопне інформування населення про факти заборон української мови, широка державна підтримка української мови і різноманітної українськомовної продукції (там само, с. 27—28).

І.М. Дзюба зосереджує увагу на понятті «російськомовне населення», яким часто маніпулюють, особливо в передвиборчі періоди. Ішлося нібито про придушення російської мови і культури, порушення прав і «страждання» російськомовних, тоді як про права українців традиційно не згадували — ані про їхнє право на українську книжку, пресу, освіту, ані про право на майбутнє своєї нації. Поняття є, його активно використовують, *«але де,* — запитує вчений, — *наукові дослідження, в яких було б розкрито зміст цього поняття під кутами зору статистичним, культурологічним, соціолінгвістичним, соціопсихологічним, мотиваційним...»* (там само, с. 29). Чи не першим це питання порушує саме І.М. Дзюба, будучи переконаним, що поняття «російськомовне населення» некоректне, науково необґрунтоване і виникло воно на хвилі антиукраїнських політичних та ідеологійних спекуляцій для відмежування від української мови та культури, відмови від української тожсамости та приєднання до Росії.

Для політичного тиску на Україну, крім «російськомовного населення», використовували й інші маніпулятивні технології, зокрема тезу про багатонаціональність і багатомовність, хоч статистичні дані, якими оперували, були вже застарілі й стосувалися радянських часів, а маніпуляції були потрібні для розмивання української ідентичности в *«поліетнічності та поліконфесійності»* (Дзюба, 2010в, с. 20). Крім того, і за радянського періоду ця статистика, коли називали цифри 80—100 (нібито стільки національностей мешкало в кожній республіці), була неправдивою, адже ототожнювали національності і поодиноких представників національностей, що, звичайно, мали б трактувати по-різному. Натомість такі цифри давали підстави визначати їх як досягнення політики інтернаціоналізму, хоч насправді за цим стояла зневага до конкретної національности і здійснювалася жорстока денаціоналізація — *«заперечення суверенітету, національної державності, можливості повноцінного національного розвитку взагалі — ви, мовляв, уже не республіка українського народу, а республіка багатьох народів (10, 50, 100 — цифру кількості можна було "дати" будь-яку)»* (Дзюба, 2006, с. 195). І.М. Дзюба закликає звільнитися нарешті від цієї *«псевдоінтернаціоналістської»* антиукраїнської аргументації, аналізує наявні статистичні дані самостійно та робить висновок про етнічну стабільність України впродовж усього XX ст., де корінне населення абсолютно переважає.

Активно також послуговувалися протиставленням «західняків» і «східняків», розпалюючи галичанофобію, підмінюючи поняття «українська мо-

ва» вигаданою «галицькою мовою», яку нібито всіх примушують вивчати замість «справжньої» української. Таку псевдотурботу про українську мову І.М. Дзюба характеризує як *«дрібне шахраювання у великій стратегії безчестя», «опіку вогнем і мечем, батогом і отруєним пряником»* (Дзюба, 2010в, с. 55, 101). Боротьба з українською мовою під виглядом боротьби за її чистоту насправді мала давню традицію: *«Трагічний парадокс нашої історії: скільки разів українофоби, нищителі нашої культури і мови, намагалися виставити поперед свого ударного загону броньований щит з намальованим на ньому ритуальним портретом вусатого "Кобзаря Тараса"!.. Порядком захисту української мови ліквідували Інститут української наукової мови як найнебезпечніше вогнище петлюрівщини і винищили кадрів мовознавців... Вже після Другої світової війни в УРСР почалася і тривала до 80-х років кампанія вичищення української мови від усього, що могло віддалити її від братньої російської — аж до того, що видавництва одержували списки слів, не рекомендованих до вживання в літературних творах»* (там само, с. 101). І ось тепер, на третьому десятку років незалежности України, знову вдаються до випробуваних методів компрометації української мови, протиставляючи Галичину решті України: *«Не під силу перекреслити Україну напряму — скреслюють збоку. Не можуть скасувати ціле українство — починають з галичанства»* (там само, с. 104).

Крім того, політично тенденційними були чергові заяви про двомовність і надання російській мові статусу другої державної. І.М. Дзюба вже не вперше у своїх працях висловлює однозначно негативне ставлення до цих провокативних ідей, наголошуючи на відмінностях між типами двомовности, що є в загальносвітовій мовній практиці, та специфічних особливостях мовної ситуації в Україні: *«...треба бачити принципову різницю між іманентним культурним білінгвізмом та ідеологічно запрограмованою двомовністю радянського типу, якій призначалася роль перехідного етапу до тріумфальної одномовності»* (Дзюба, 2002, с. 31). Парадокс у тому, що за двомовність в Україні виступали *«принципові одномовники»* [ті, хто не знає і не хоче знати української, і друга державна мова їм треба тільки для того, щоб законодавчо утвердити своє незнання (Дзюба, 2006, с. 419)], а так звані «націоналісти» фактично є двомовними (вимушено знають не тільки українську, а й російську). Тому всім, хто хоче офіційної двомовности в Україні, І.М. Дзюба насамперед радить вивчити українську мову, а не розколювати суспільство за мовною ознакою. А також зважити, до яких наслідків це може призвести: *«На мій погляд, позиції російської мови це мало змінить, оскільки не зайнятого нею простору майже не лишилося, зате на другий день зникнуть українські декорації нашої держави — вивіска, реклама, офіційні документи українською мовою. Воно-то картина стане "прозорішою", але жаль розлучатися з ілюзією, що живемо в українській державі»* (Дзюба, 2002, с. 31). Отже, у незалежній Україні з усіх національних меншин, що тут мешкають, найбільш загроженою групою є українськомовні українці. Надання російській мові статусу офіційної, стверджує вчений, перетворить українську на цілком другорядну, аж до її загибелі, і матиме згубні наслідки для України як держави.

І.М. Дзюба з болем констатує, що політичні спекуляції навколо української мови не вщухають, за її рахунок намагаються компенсувати всі соціальні біди, економічні труднощі, політичні негаразди. Нею торгують у політичних баталіях, і кожен, хто незадоволений станом речей, перекидає своє незадоволення на українську мову — як символ українства: *«І те, чого не встигли доконати царський урядник, московський піп і більшовицький комісар, — докінчать рідні шаромижники "общерусскости"»* (Дзюба, 2006, с. 422).

Цікавим є спостереження І.М. Дзюби щодо соціально-професійних груп в українському суспільстві на початку XXI ст., які побоюються звуження позицій російської мови і, відповідно, протистоять українській. По-перше, це *«частина старої радянської і компартійної бюрократії та її нащадків з їхньою генетично запрограмованою зневагою до української мови»*. Він зазначає, що саме ця група інспірує настрої депутатського корпусу Верховної Ради України, тому надія тут може бути тільки на те, що в суспільстві зросте почуття національної гідности, *«і слугам народу доведеться з ним рахуватися»* (там само). По-друге, це бізнесмени, у середовищі яких рутинною є практика ділового спілкування російською. Але й тут можна сподіватися на зміни, що наступні покоління представників ділового світу *«реагуватимуть на зміни мовної атмосфери суспільства, і українська в їхньому колі стане звичнішою. Це ж для них справа зручності, а не політики, вони пристосовуватимуться до "попиту"»* (там само, с. 423). По-третє, це *«професійно "замкнені" на російській мові: викладачі російської мови і літератури, журналісти, викладачі вищих навчальних закладів, науковці, звиклі писати російською та ін.»* (там само). У контексті згадки про журналістське середовище І.М. Дзюба ще раз повертається до питання якости українськомовної продукції, як і багато років тому в «Інтернаціоналізмі чи русифікації?». За його словами, у 90-х роках XX ст. було чимало першокласних журналістів, які працювали в українськомовних виданнях і хотіли б надалі в них працювати, проте нині цих видань уже немає або вони ледь животіють, що змусило цих фахівців переходити до добре фінансованих російськомовних газет та журналів. Ось і відповідь на запитання, чому російськомовна продукція професійно якісніша за українську. І по-четверте, такою «очужілою» до української мови групою є ті, хто не спромігся і не хоче пізнати українство в усій його повноті, а має уявлення про нього лише за його примітизованими формами, «шароварами», не бачачи за деревами лісу та не бажаючи знати про все багатство культури, яка може дати духовну основу для суспільства з історичною перспективою (там само, с. 425).

На початку XXI ст. І.М. Дзюба порушує надзвичайно важливі питання мовної проблематики, а саме використання української мови в побуті та мовної стійкости. *«Ми дуже спрощуємо драму української мови,* — пише Іван Михайлович, — *обговорюючи її переважно в стосунку до тих сфер функціонування мови, які піддаються державному або культурно-нормативному регулюванню — офіційне мовлення, засоби масової інформації, писемна продукція... Але є не менш важлива сфера — і вона не піддається жодному безпосередньому регулюванню. Це — сама стихія життя, щоденний побут мільйонів»* (там

само, с. 743). Якщо за даними перепису 2001 року 70 % українців назвали своєю рідною українську мову, то приблизно половина з них не вживала її в побуті, на роботі, на вулиці. Людина, може, і хотіла б використовувати українську мову, але скоряється загальній тенденції, і навіть у колі української інтелігенції варто комусь з'явитися російськомовному, як усі переходили на російську. Розв'язання цієї проблеми І.М. Дзюба бачить як на особистих прикладах [*«Визначитися кожному з самим собою — задля спільного самоозначення на своїй землі»* (там само, с. 844)], так і в піднесенні престижу української мови завдяки її підтримці в освітній сфері, у сфері друкованого слова, комп'ютерних та інтернет-технологіях *(«які є побутом уже не майбутнього, а сучасності»)*, а також у всебічному прогресі України як держави. Тобто не мова має бути чинником, що підносить суспільство вище, а суспільство повинне об'єднатися і задіяти всі чинники для того, щоб піднести і підтримати мову (там само, с. 744), розуміючи її значення для існування нації, відкинувши тягар меншовартости та самоприниження і плекаючи натомість культуру національного *«самостояння і саморепрезентації»* (там само, с. 181). Натхненний подіями Помаранчевої революції, коли українська мова стихійно була визнана багатосоттисячним людом на Майдані пріоритетною у справі національного відродження, І.М. Дзюба, попри загалом песимістичні настрої текстів цього періоду, що стосувалися мовного питання, висловлює віру в перемогу українськости. Нині його слова звучать пророче: *«Якщо українська мова асоціюватиметься з ідеями та цінностями, що мобілізують суспільство для досягнення демократичних і гуманістичних цінностей, вона стане привабливішою і престижнішою більше, ніж цього можна досягти будь-якими конституційними кроками чи адміністративними заходами, — хоч і вони будуть потрібні»* (там само, с. 428). Згодом, уже на початку першого десятиріччя XXI ст., він підтвердить цю думку, водночас наголошуючи на тому, що пріоритетність української мови має бути підтримана *«добре продуманою і добре профінансованою програмою реального забезпечення цієї пріоритетності. Не треба нікого силувати до української мови, вона такої ганьби не заслуговує, а треба створювати обставини, які зробили б її потрібною і бажаною в усіх сферах життя»* (Дзюба, 2012а, с. 350). Тільки потрібність мови, її життєва необхідність є основою для майбутнього цієї мови, і, навпаки, відсутність природної потреби в її використанні, коли *«користування мовою стає справою патріотизму та його ознакою»*, засвідчує небезпеку для буття мови.

Отже, мовне питання посідає провідне місце в інтелектуальній спадщині І.М. Дзюби. У своїх працях він подав цілісну картину нашої мовної дійсности від початку XX ст. до перших десятиріч XXI ст., охопивши загалом майже сто років життя української нації. Науково-публіцистичні, літературні, мемуарні тексти видатного українського інтелектуала вирізняються глибокою занепокоєністю станом і перспективами української мови. Він розмірковував про значення мови, обґрунтовував її гносеологійну, культуротвірну й об'єднавчу функції, аналізував причини провінційного, другорядного становища української мови, висвітлював масштаби та механізми

русифікаційної політики, яку провадили на українських теренах Російська імперія, її наступники СРСР та Російська Федерація, визначав маніпулятивні стратегії, що їх використовує Росія для політичного тиску на Україну. Водночас він шукав і пропонував шляхи подолання національно-мовної кризи та розв'язання нагальних завдань мовної політики, наголошуючи на потребах звільнення України від фактичного статусу мовної та культурної колонії колишньої метрополії, консолідації українців навколо спільних цінностей, формування і зміцнення української національної і мовної ідентичности, піднесення престижу і забезпечення потрібности української мови, оскільки саме на неї покладено місію національного збереження українців. Важливими кроками до розв'язання мовного питання, на його переконання, мають бути широке просвітництво з мовно-національних проблем, зокрема інформування населення про факти багатосотрічних російських асиміляційних практик, обов'язкове вивчення української громадянами України і використання її в публічному просторі як мови країни, усебічна державна підтримка мови в різних сферах, урізноманітнення якісної українськомовної продукції, створення передумов щоденної практичної і духовної потреби в українській мові і зміцнення та прогрес самої України як держави. Упродовж багатьох років І.М. Дзюба говорив про мовне питання як про одне з вузлових для буття і майбуття української нації, створюючи тексти, що ставали знаковими в історії українського руху опору.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бунт, 2004 — *Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк* [інтерв'ю з Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком]. (2004). Пер. із пол. Київ: Дух і Літера.

Насправді, 2001 — *Насправді було так. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою.* (2001). Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

ЛІТЕРАТУРА

Армстронг Дж.А. (2010). Останнім часом... І. Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (с. 6—7). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Бажан О., Данилюк Ю. (2000). *Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.).* Київ: Рідний край.

Бажан О.Г. (2007). Рух за поширення української мови в УРСР в період «хрущовської відлиги». *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки, 65*, 40—49.

Брежнєв Л.І. (1972). *Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік.* Київ.

Даниленко В. (упоряд.). (2013). *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960—1990).* Київ: Смолоскип.

Дзьомба Н.М. (2016). *Національно-світоглядна публіцистика українських шістдесятників (концептуальні засади, проблематика, опініетворча роль)* [дис. ... канд. наук із соц. комунікацій]. Львів.

Дзюба І. (1958). За духовно багатого героя (Молодіжна тема в українській прозі останніх років). *Дніпро, 6*, 135—153.

Дзюба І. (1990). *Бо то не просто мова, звуки...* Київ: Радянський письменник.

Дзюба І. (1998). Пам'ять вдячності і боргу. Л. та Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 112—122). Київ: Час.

Дзюба І. (2002). *Починаймо з поваги до себе: статті, доповіді.* Київ: Видавничий центр «Просвіта».

Дзюба І. (2004). Вимирання слова. *Вісник НАН України, 12*, 34—40. https://surl.li/lnwrre (дата звернення: 15.07.2025).

Дзюба І. (2006). *Україна у пошуках нової ідентичності. Статті, виступи, інтерв'ю, памфлети.* Київ: Україна.

Дзюба І. (2008). *Спогади і роздуми на фінішній прямій.* Київ: Вид-во «Криниця».

Дзюба І. (2010а). З відстані чвертьстоліття. Післяслово (до журнальної публікації 1990 р.). І. Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (с. 226—247). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Дзюба І. (2010б). *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Дзюба І. (2010в). *Прокислі «щі» від Табачника. Галичанофобія — отруйне вістря українофобії.* Дрогобич: Коло.

Дзюба І. (2012а). *Бо то не просто мова, звуки...: цикл статей* (повт. вид., зі змінами і доповн.). Дрогобич: Коло.

Дзюба І.М. (2012б). РУСИФІКАЦІЯ в українському контексті. В.А. Смолій та ін. (Ред.), *Енциклопедія історії України*: Т. 9 / НАН України. Інститут історії України (с. 372—380). Київ: Наукова думка. http://www.history.org.ua/?termin=Rusyfikatsiia (дата звернення: 27.07.2025).

Дзюба І. (2015). *Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї.* Київ: Інститут історії України НАН України.

Жулинський М. (2008). Навздогін із пером у руках за 75-літнім марафонцем. І. Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій* (с. 5—24). Київ: Криниця.

Зінкевич О. (1967). *З ґенерації новаторів. Світличний і Дзюба.* Балтимор-Торонто: Смолоскип.

Корогодський Р. (2016). *До Брами Світла. Портрети.* Київ: Дух і Літера.

Коцюбинська М. (1994). Іван Світличний, шістдесятник. І. Світличний, *У мене — тільки слово* (с. 5—27). Харків: Фоліо.

Масенко Л. (2021). Іванові Дзюбі належить провідна роль... М. Мушинка та ін., Постать Івана Дзюби: думки сучасних інтелектуалів. *Енциклопедичний вісник України, 13*, 74—91 (с. 82—83). http://doi.org/10.37068/evu.13.6

Масенко Л. (2004). *Мова і суспільство. Постколоніальний вимір.* Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Масенко Л. (2015). Роль шістдесятників як осередку національного опору в тоталітарній імперії. W. Mokry (Red.), *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka* (s. 47—56). Kraków: Szwajpolt Fiol.

Мороз В. (1975). *Есеї, листи й документи.* Мюнхен: Сучасність.

Обертас О. (2010). *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і — початок 1970-х років).* Київ: Смолоскип.

Плющ Л. (2002). *У карнавалі історії: Свідчення.* Київ: Факт.

Ренчка І.Є. (2020). Українська мова в національно-визвольному русі в Україні 1960—1980-х років. *Міжнародний філологічний часопис, 11* (3), 118—126.

Сверстюк Є. (1999). *На святі надій: Вибране.* Київ: Наша віра.

Христокін Г., Васильченко В., Лашкіна М. (2023). Концепт повороту в культурі та філософії XX—XXI ст.: методологічний та комунікативно-медіальний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія, 1* (49), 208—218.

Liber G.O. (2015—2016). Ivan Dzyuba, Cultural Cringe, and the Origins of Ukraine's Revolution of Dignity. *New Zealand Slavonic Journal, 49—50*, 51—66. Austraia and New Zealand Slavists' Association. https://surl.li/ucogft (дата звернення: 25.07.2025).

Pavlyshyn M. (2010). Defending the Cultural Nation before and after 1991: Ivan Dziuba. *Canadian-American Slavic Studies, 44*, 25—43. https://surl.li/dcweyi (дата звернення: 25.07.2025).

Статтю отримано 14.08.2025

REFERENCES

Armstrong, J.A. (2010). Recently... I. Dziuba, *Internationalism or Russification?* (pp. 6—7). Kyiv: VD "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Bazhan, O.H. (2007). The movement for the spread of the Ukrainian language in the Ukrainian SSR during the "Khrushchev Thaw". *Scientific Notes of NaUKMA. Historical Sciences, 65*, 40—49 (in Ukrainian).

Bazhan, O., & Danyliuk, Yu. (2000). *Opposition in Ukraine (second half of the 1950s — 1980s)*. Kyiv: Ridnyi krai (in Ukrainian).

Brezhniev, L.I. (1972). *On the fiftieth anniversary of the Union of Soviet Socialist Republics.* Kyiv (in Ukrainian).

Danylenko, V. (Ed.) (2013). *Political protests and dissent in Ukraine (1960—1990)*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).

Dziuba, I. (1958). For a mentally rich hero (Youth theme in Ukrainian prose of recent years). *The Dnieper, 6*, 135—153 (in Ukrainian).

Dziuba, I. (1990). *Because it's not just language, sounds...* Kyiv: Radianskyi pysmennyk (in Ukrainian).

Dziuba, I. (1998). Memory of gratitude and debt. L. & N. Svitlychni (Eds.), *Good-Eyed. Memories of Ivan Svitlychnyi* (pp. 112—122). Kyiv: Chas (in Ukrainian).

Dziuba, I. (2002). *Let's start with self-respect: articles, reports.* Kyiv: Vydavnychyi tsentr "Prosvita" (in Ukrainian).

Dziuba, I. (2004). The dying of the word. *Bulletin of NAS of Ukraine, 12*, 34—40. Retrieved July 15, 2025 from https://surl.li/lnwrre (in Ukrainian).

Dziuba, I. (2006). *Ukraine in search of a new identity. Articles, speeches, interviews, pamphlets.* Kyiv: Ukraina (in Ukrainian).

Dziuba, I. (2008). *Memories and reflections at the finish line.* Kyiv: Krynytsia (in Ukrainian).

Dziuba, I. (2010a). From a quarter century's distance. Afterword (to the 1990 journal publication). I. Dziuba, *Internationalism or Russification?* (pp. 226—247). Kyiv: VD "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Dziuba, I. (2010b). *Internationalism or Russification?* Kyiv: VD "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Dziuba, I. (2010c). *Sour "shchi" from Tabachnyk. Galicianphobia is the poisonous tip of Ukrainianphobia.* Drohobych: Kolo (in Ukrainian).

Dziuba, I. (2012a). *Because it's not just language, sounds...: Series of articles* (reissued, with changes and additions). Drohobych: Kolo (in Ukrainian).

Dziuba, I.M. (2012b). RUSSIFICATION in the Ukrainian context. V.A. Smolii et al. (Eds.), *Encyclopedia of the History of Ukraine:* Vol. 9 / Institute of history of Ukraine of the NAS of Ukraine (pp. 372—380). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved July 27, 2025 from http://www.history.org.ua/?termin=Rusyfikatsiia (in Ukrainian).

Dziuba, I. (2015). *The Donetsk wound of Ukraine: Historical and cultural essays.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Dzomba, N.M. (2016). *National and ideological journalism of the Ukrainian Sixtiers (Conceptual foundations, issues, and opinion-shaping role)* [Dis. ... Cand. in Social Communications]. Lviv (in Ukrainian).

Khrystokin, H., Vasylchenko, V., & Lashkina, M. (2023). The concept of a turn in culture and philosophy of the 20th—21st centuries: methodological and communicative and media aspects. *Scientific bulletin of Uzhhorod university. Series: Philology, 1* (49), 208—218 (in Ukrainian).

Korohodskyi, R. (2016). *To the Gate of Light. Portraits.* Kyiv: Dukh i Litera (in Ukrainian).

Kotsiubynska, M. (1994). Ivan Svitlychnyi, a Sixtier. I. Svitlychnyi, *For me, there is only the word* (pp. 5—27). Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
Liber, G.O. (2015—2016). Ivan Dzyuba, Cultural Cringe, and the Origins of Ukraine's Revolution of Dignity. *New Zealand Slavonic Journal, 49—50*, 51—66. Australia and New Zealand Slavists' Association. Retrieved July 25, 2025 from https://surl.li/ucogft
Masenko, L. (2021). Ivan Dziuba has the leading role... M. Mushynka et al., Ivan Dziuba as a figure: opinions of present-day intellectuals. *Encyclopedia Herald of Ukraine, 13*, 74—91 (pp. 82—83). http://doi.org/10.37068/evu.13.6 (in Ukrainian).
Masenko, L. (2004). *Language and society: a postcolonial dimension*. Kyiv: VD "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).
Masenko, L. (2015). The role of the Sixtiers as a center of national resistance in a totalitarian empire. W. Mokry (Ed.), *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka* (pp. 47—56). Kraków: Szwajpolt Fiol (in Ukrainian).
Moroz, V. (1975). *Essays, letters and documents*. Munich: Suchasnist (in Ukrainian).
Obertas, O. (2010). *Ukrainian samvydav: literary criticism and journalism (1960s — early 1970s)*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).
Pavlyshyn, M. (2010). Defending the Cultural Nation before and after 1991: Ivan Dziuba. *Canadian-American Slavic Studies, 44*, 25—43. Retrieved July 25, 2025 from https://surl.li/dcweyi
Pliushch, L. (2002). *In the carnival of history: Testimonies*. Kyiv: Fakt (in Ukrainian).
Renchka, I.Ye. (2020). Ukrainian language in the national liberation movement in Ukraine in the 1960—1980s. *International journal of philology, 11* (3), 118—126 (in Ukrainian).
Sverstiuk, Ye. (1999). *At the festival of hopes: Selected*. Kyiv: Nasha vira (in Ukrainian).
Zhulynskyi, M. (2008). In pursuit of a 75-ear-old marathoner with a pen in hand. I. Dziuba, *Memories and reflections at the finish line* (pp. 5—24). Kyiv: Krynytsia (in Ukrainian).
Zinkevych, O. (1967). *From the generation of innovators. Svitlychnyi and Dziuba*. Baltimore-Toronto: Smoloskyp (in Ukrainian).

Received 14.08.2025

Inna Renchka, PhD in Philology, Associate Professor
of the Department of the Ukrainian Language
National University of Kyiv-Mohyla Academy
2 Hryhorii Skovoroda St., Kyiv 04070, Ukraine
E-mail: i.renchka@ukma.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-5568-7941

"LANGUAGE AS A CARDIOGRAM OF THE HISTORICAL EXISTENCE OF A NATION": WAYS OF SOLVING THE LANGUAGE ISSUE IN IVAN DZIUBA'S CREATIVE WORKS

The struggle for language was an integral part of the activities of the Ukrainian intelligentsia of the 1960s—1980s, whose creative and scholarly works testified to the unfolding Ukrainian National and Liberation Resistance Movement of this period, aimed against the colonial practices of the Soviet state, Russification, denationalization, and language and cultural assimilation. Despite considerable scholarly attention to the topic of the Sixtiers and the Ukrainian Resistance Movement in general, there remains a significant need for research on the language self-awareness of the Movement's participants, their value orientations concerning the language issue, and the intellectual contribution of its representatives to the protection of the Ukrainian language rights. Studying these issues is important for the history of sociolinguistics as well as for the history of the development and functioning of the Ukrainian language in the 20th and early 21st centuries.

The aim of the article is to reveal the views of a Ukrainian intellectual — one of the most influential representatives of the Ukrainian Dissident Movement of the Sixtiers

generation, literary critic, philologist, publicist, historian, and public figure, author of the seminal dissident text "Internationalism or Russification?" — Ivan Dziuba, on the problems of development and functioning of the Ukrainian language, the language situation and language policy in Soviet and post-Soviet Ukraine, and to highlight his activities in defending national values in the context of anti-totalitarian and decolonization processes of the second half of the 20th and early 21st centuries.

The article establishes that the language issue occupies a central place in Ivan Dziuba's intellectual heritage. His works present a holistic picture of Ukrainian language reality from the beginning of the 20th century to the first decades of the 21st century, covering nearly a hundred years of the Ukrainian nation's life. The scholarly, journalistic, literary, and memoir texts of this prominent Ukrainian intellectual are marked by profound concern for the state and prospects of the Ukrainian language. The scholar reflects on the significance of language, analyzes the reasons for the provincial and secondary status of the Ukrainian language, highlights the scale and mechanisms of Russification policies pursued in Ukrainian lands by the Russian Empire, its successor the USSR, and the Russian Federation, and identifies manipulative strategies used by Russia for political pressure on Ukraine. He seeks and proposes ways to overcome the national and language crisis and to solve urgent tasks of language policy, emphasizing the need to free Ukraine from its de facto status as a language and cultural colony of the former metropole, to consolidate Ukrainians around shared values, to form and strengthen Ukrainian national and language identity, and to raise the prestige and ensure the necessity of the Ukrainian language. For many years, Ivan Dziuba has considered the language issue as one of the key factors in the life of the Ukrainian nation, creating texts that resonated widely in society and became significant milestones in the history of the Ukrainian Resistance Movement.

***Keywords**: Ukrainian language, Dziuba Ivan Mykhailovych, Ukrainian National and Liberation Resistance Movement, Russification, denationalization, language situation, language policy, language issue, manipulative strategies.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.03.055
УДК 092+81,16Бурячок

З.Г. КОЗИРЄВА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: zinaidakozyreva@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0002-6880-3067
І.А. САМОЙЛОВА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: irysamojlova@ukr.net
http://orcid.org/0000-0002-4253-0080

ВІРНІСТЬ УКРАЇНІ Й РІДНІЙ МОВІ НА ПЕРЕХРЕСНИХ СТЕЖКАХ ЖИТТЯ

...Кожний учений мусить бути зразком доброго знання своєї літературної мови. Учений-мовознавець мусить усі сили свої віддавати найперш на створення всенаціональної літературної мови...

І. Огієнко

У статті схарактеризовано внесок Андрія Андрійовича Бурячка в лексикологію, лексикографію, орфографію, зокрема у створення українського правопису, в історію української мови, лінгвокультурологію та в удержавлення української мови. Наголошено на непроминальній теоретичній та методологічній актуальності його праць, присвячених вивченню тематичних груп української лексики — назв спорідненості та свояцтва, назв політичних відносин між державами і народами. Підтримано слушність використання в його працях термінного словосполучення ***соціально-політична лексика*** *на відміну від словосполучення* ***суспільно-політична лексика****.*

Ключові слова*: Бурячок Андрій Андрійович, тематична група лексики, назви спорідненості та свояцтва, соціально-політична лексика, історична лексикологія, українська лексикографія, український правопис.*

Цитування: Козирєва З.Г., Самойлова І.А. (2025). Вірність Україні й рідній мові на перехресних стежках життя. *Українська мова, 3* (95), 55—71. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.03.055

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

24 серпня 2025 року минуло 100 років із дня народження доктора філологічних наук, професора Андрія Андрійовича Бурячка. Він пишався тим, що День Незалежности України припав саме на його день народження. А.А. Бурячок понад пів століття свого життя присвятив науковій діяльності у відділі лексикології та лексикографії Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР (нині — НАН України), від 1991 року — Інституту української мови НАН України (із 2017 року структурна одиниця Інституту має назву — відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики). Епіграф із праці вченого-українознавця, історика, мовознавця, політичного діяча, діяча української культури, духовної особи І. Огієнка (митрополита Іларіона) «Наука про рідномовні обов'язки» (Огієнко, 1936) винятково точно характеризує постать А.А. Бурячка. 1996 року він став одним із перших лавреатів премії імені Івана Огієнка, заснованої в 1995 році. Її присуджують діячам у галузі літератури, культури, мистецтва, науки, освіти, громадської, політичної та духовної діяльности.

А.А. Бурячок народився в селі Ощеві Грубешівського повіту, тепер Люблинського воєводства в Польщі (Інститут мовознавства; Плющ, 2007; Панич, 2016). Із рукописної автобіографічної довідки (Матеріали архіву) дізнаємося, що він 1939 року закінчив 6 класів польської народної школи в селі Долобичеві. Під час гітлерівської окупації Польщі в 1940—1941 роках навчався в гімназії міста Белза, у 1941—1944 роках навчався в гімназії міста Сокаля (нині — у Шептицькому районі Львівської области), де закінчив сім класів. До 1951 року воно було польським містом у складі Генеральної губернії, а потім його приєднали до території Радянського Союзу. Як зазначив Андрій Андрійович, після утворення Польської Народної Республіки його рідна земля Холмщина ввійшла до складу ПНР. 1944 року він вступив до ліцею міста Белза, у якому провчився лише до весни 1945 року через політичні події.

1944 року між Польським комітетом національного визволення і урядом УРСР укладено угоду про взаємне примусове переселення українців із Польщі до західних і південно-східних областей України та поляків із Західної України до Польщі. 1945 року А.А. Бурячок разом із батьками змушений був покинути рідну Холмщину і оселитися в Рожищенському районі Волинської области.

У грудні 1945 року він вступив на підготовчі курси Львівського державного (нині — національного) університету імені Івана Франка. Наступного року восени став студентом українського відділення філологічного факультету цього навчального закладу. Після закінчення університету 1951 року за рекомендацією вченої ради вступив до аспірантури Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. 1955 року Андрій Андрійович захистив кандидатську дисертацію на тему «Назви спорідненості і свояцтва в

українській мові». До серпня 1957 року він працював старшим викладачем кафедри української мови Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького (тепер — Український державний університет імені Михайла Драгоманова), а вже з наступного місяця обійняв посаду молодшого наукового співробітника, із грудня 1958 року — старшого наукового співробітника в установі, де підготував і захистив кандидатську дисертацію, — Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Згодом, після утворення в жовтні 1991 року Інституту української мови НАН України, А.А. Бурячок працював у цій установі провідним науковим співробітником практично до кінця свого життєвого шляху, також протягом певного часу поєднував власне наукову працю з керівною посадою завідувача лексичної картотеки як структурного підрозділу відділу лексикології та лексикографії. Варто зазначити, що він був одним з активних ініціаторів утворення Інституту української мови НАН України.

А.А. Бурячок упродовж свого професійного шляху виявив неабияку цікавість до лексичного складу сучасної української мови, історії української мови, укладання словників, а також заявив про себе у викладацькій діяльності, громадсько-культурній роботі з утвердження української мови в усіх сферах життєдіяльности українського суспільства. Схарактеризуємо основні результати плідної роботи А.А. Бурячка на ниві мовознавства.

А.А. БУРЯЧОК — ДОСЛІДНИК ЛЕКСИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Як уже зазначено, А.А. Бурячок захистив кандидатську дисертацію «Назви спорідненості і свояцтва в українській мові» у 1955 році. Керівником дисертації був І.М. Кириченко, відомий український лексиколог і лексикограф, який очолював словниковий відділ Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР (таку назву мав тоді підрозділ установи, завданням якого було вивчення лексики та фразеології української мови й укладання словників різного типу). У 1961 році А.А. Бурячок на основі захищеної кандидатської дисертації опублікував монографію «Назви спорідненості і свояцтва в українській мові» (Бурячок, 1961), відповідальним редактором якої був авторитетний український етимолог та історик мови, пізніше член-кореспондент НАН України О.Б. Ткаченко. У цей період молодий дослідник надрукував низку статей про різні назви родинних стосунків у «Діалектологічному бюлетені» (опублікував «Програму для збирання назв спорідненості і свояцтва в говорах української мови»), збірниках «Лексикографічний бюлетень», «Середньонаддніпрянські говори», «Наукові записки КДПІ», журналах «Українська мова в школі», «Мовознавство» та ін. виданнях.

Об'єктом аналізу в монографії слугувала лексика на позначення родинних стосунків не тільки в літературній українській мові, а й у діалектах. Андрій Андрійович простежив історію виникнення і розвитку назв, схарактеризував їх стилістичне використання, семантику, словотвірні можливості. Автор використав близько 132 джерел, серед них матеріали рукописного

фонду Історичного словника української мови, що їх зберігали у відділі мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові (зараз це відділ української мови Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України; в установі створено інформаційну базу, до якої входить каталог матеріалів «Історичного словника української мови»): різні архіви, акти, актові книги, літописи, пам'ятки української літератури XVII—XIX ст., етнографічні збірники, збірники віршів, пісень, українських народних казок, прислів'їв та приказок, інтермедії XVII—XVIII ст., громадсько-політичні журнали, словники (*Лексіконъ славенороссскій і именъ тлкованіє* Памва Беринди, *Словарь української мови* за ред. Б. Грінченка, *Українсько-російський словник* у 6 т. 1953—1963 років (перші два томи), *Словник медичної термінології* (1936), *Словник ботанічної номенклатури (проєкт)* (1928) та ін.), праці І. Верхратського, твори М. Бажана, С. Васильченка, Марка Вовчка, П. Гулака-Артемовського, О. Гончара, О. Довженка, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, М. Коцюбинського, Панаса Мирного, М. Рильського, В. Стефаника, Лесі Українки, І. Франка, Т. Шевченка, Ю. Яновського та ін. У книжці наведено окремий перелік населених пунктів, районів та областей, де вживали ті чи ті назви, а також список із 47 мов і діалектів (албанська, готська, грецький аттицький (діалект), давньоруська [1], індоєвропейська, новоперська, санскрит, середньоверхньонімецький (діалект), староірландська, старолитовська, старопольська, старослов'янська, хетська та ін.). Прикметно, що у книжці подано карти: *Поширення назв на означення поняття «рідний батько»* та *Поширення назв на означення поняття «рідний дядько»*.

Монографія містить три розділи з підрозділами. Перший розділ «Назви спорідненості по прямій лінії» має три підрозділи: «Назви спорідненості по прямій лінії першого ступеня» [поділений на дві частини — «Назви повної спорідненості» (на позначення понять «рідний батько», «рідна мати», «рідний син» і «рідна дочка») та «Назви неповної спорідненості» (на позначення понять «нерідний батько», «нерідна мати», «нерідний син» і «нерідна дочка»)]; «Назви спорідненості по прямій лінії другого ступеня» (на позначення понять «рідний дід», «рідна баба», «рідний онук» і «рідна онука»); «Назви спорідненості по прямій лінії третього і дальших ступенів» (на позначення понять «рідний батько діда (баби)», «рідна мати діда (баби)», «рідний син внука (онуки)», «рідна дочка внука (онуки)», «рідний батько прадіда (прабаби)», «рідна мати прадіда (прабаби)», «рідний син правнука (правнуки)», «рідна дочка правнука (правнуки)», «предок», «потомок» і «нащадок»). Другий розділ «Назви спорідненості по бокових лініях» складається із чотирьох підрозділів: «Назви першої бокової лінії спорідненості» (на позначення понять «рідний брат», «рідна сестра», «рідний син брата (сестри)» і «рідна дочка брата (сестри)»); «Назви другої бокової лінії спорідненості» (на позначення понять «рідний брат батька (матері)»,

[1] Тут і далі залишаємо авторське вживання терміна *давньоруська мова*. У дослідженнях останніх десятиліть використовують термін *давньокиївська мова* замість традиційного *давньоруська мова* (див., зокрема, Півторак, 2001).

«рідна сестра батька (матері)», «рідний син батькового (материного) брата (сестри)» і «рідна дочка батькового (материного) брата (сестри)»); «Назви третьої бокової лінії спорідненості» (на позначення понять «рідний брат діда (баби)», «рідна сестра діда (баби)», «рідний син брата (сестри) діда (баби)», «рідна дочка брата (сестри) діда (баби)», «рідний син дочки (сина) брата (сестри) діда (баби)» і «рідна дочка дочки (сина) брата (сестри) діда (баби)»); «Назви четвертої і п'ятої бокових ліній спорідненості, а також загальні назви типу *рід, родина, сім'я*». Третій розділ «Назви свояцтва» має три підрозділи: «Назви, що виражають відносини свояцтва між чоловіком і дружиною та її родичами» (на позначення понять «чоловік», «чоловік дочки», «чоловік сестри», «батько дружини», «мати дружини», «брат дружини» і «сестра дружини»); «Назви, що виражають відносини свояцтва між дружиною і чоловіком та його родичами (на позначення понять «дружина», «синова дружина», «братова дружина», «чоловіків батько», «чоловікова мати», «чоловіків брат», «чоловікова сестра»); «Назви, що виражають відносини свояцтва між батьками одружених, між зятями та між невістками» (на позначення понять «батько зятя і батько невістки», «мати зятя (невістки)», «чоловік сестри дружини (чоловіка)», «дружина чоловікового брата» і «дружина брата дружини»).

Таку систему назв спорідненості та свояцтва, відбиту в заголовках розділів і підрозділів книжки, А.А. Бурячок використав, проаналізувавши відповідну групу лексики в опублікованих тоді монографіях і статтях як на матеріалі української мови, так і на матеріалі інших індоєвропейських мов. Він зауважив, що в цих працях зосереджували увагу переважно на поясненні етимології назв, а в пропонованому дослідженні етимологічні екскурси слугують лише допоміжним засобом для глибшого розкриття структури й первісного значення назв (там само, с. 8—9). Істотною ознакою монографії є те, що діалектні факти зібрані за спеціальною програмою, складеною самим дослідником і надрукованою в «Діалектологічному бюлетені», і також частково за «Програмою для збирання матеріалів до Діалектологічного атласа української мови» (там само, с. 9). Це дало змогу авторові визначити територію поширення тієї чи тієї назви, подати фонетико-морфологічні варіанти назви.

У рецензії на монографію знаний історик мови П.Д. Тимошенко тезово, водночас украй точно, схарактеризував напрями аналізу назв родинних стосунків. Він зазначив, що автор вивчав українські назви в декількох аспектах: 1) порівняльному, виділяючи утворення спільноіндоєвропейські, спільнослов'янські, спільносхіднослов'янські і власне українські; 2) історичному, визначаючи час появи назв, час звуження або розширення їх уживання, розширення значень, появи нових словосполучень; 3) діалектному, з'ясовуючи територіальне поширення назв і їхніх фонетичних та семантичних варіантів; 4) стилістичному, указуючи на образне й переносне вживання назв у розмовній мові, художній літературі, публіцистиці; 5) нормативному, намагаючись простежити закріплення назв у літературному вжитку (Матеріали архіву). Наприклад, на позначення поняття

«рідний батько» А.А. Бурячок проаналізував уживання назв *батько, батьо, батя, тато, папа, отець, няньо, неньо, нянько, дядьо, дєдьо, родитель, лельо, лелько* в текстах розмовного та художнього стилів, у діалектних матеріалах, у пам'ятках давньоруської, староукраїнської мови, джерелах народної творчости, простежив походження, визначив еквіваленти в інших мовах, стилістичну нейтральність та експресивність, зміни в семантиці слів з історичного погляду, фонетичні варіанти, похідні *батечко, батенько, батонько, батуньо, батусьо, батіночко, батейко, батир* та ін., а також юкстапозити на зразок *батько (отець)-мати, батько-ненька.*

Прикладом залучення до аналізу не лише однослівних назв, а й конструкцій можуть слугувати назви для позначення поняття «дружина чоловікового брата». А.А. Бурячок зазначив, що це поняття здебільшого виражають конструкції на зразок *чоловікового брата жінка, жінка чоловікового брата, діверова жінка,* рідше — *ятрі(о)вка, діверка.* Він виокремив також синоніми до слова *ятрі(о)вка* в деяких діалектах: *ятруха, ятроха,* демінутивні похідні: *ятрівочка, ятрівонька, ятровочка, ятровонька.*

Дотримуючись обраної схеми виявлення, добору й аналізу тематичної групи слів, А.А. Бурячок констатував, що система назв спорідненості та свояцтва сучасної української мови переважно та сама, що була в давньоруській мові. Водночас на українському ґрунті давньоруська система найменування зазнала деяких змін, як наприклад, заміна видових назв родовими, загальними, вихід з ужитку назв для позначення дальших ступенів спорідненості (*пратетка, великий стрий, малая тетка* та ін.) (Бурячок, 1961, с. 134—135). Глибокий аналіз окремих слів дав змогу А.А. Бурячкові виділити ознаки, властиві саме українській мові. Зокрема, він зауважив, що слова *небіж* і *небога* зі значенням 'племінник' і 'племінниця' характерні лише для української мови, а зі значенням 'убогий (убога)', 'нещасний (нещасна)', 'бідний (бідна)' поширеніші в інших слов'янських мовах (там само, с. 77).

Наступним етапом у науковому й громадянському зростанні А.А. Бурячка стала монографія «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов», яка вийшла друком 1983 року (Бурячок, 1983). Ця монографія, а також захищена на її основі в 1984 році однойменна докторська дисертація присвячені порівняльно-історичному дослідженню спільного лексичного фонду східнослов'янських мов. Вона є першим в українському мовознавстві ґрунтовним дослідженням однієї з найбільших й активно поповнюваних тематичних груп лексики, яка сягає своїм корінням глибокої давнини.

Коло питань, що їх А.А. Бурячок порушив та розвинув у книжці, дуже широке, а саме: принципи класифікації соціально-політичної лексики, її зміст, особливості та місце в лексичній системі мови, генетичні й тематичні групи соціально-політичної лексики, обсяг змісту терміна та його характерні ознаки і т. ін. У монографії використано термін *суспільно-політична лексика* для дослідження лексики зі сфери спільного лексичного фонду східнослов'янських мов. Цілком аргументованою стала його пропозиція вживати словосполучення *соціально-політична лексика* замість *суспільно-по-*

літична лексика і *соціально-політична термінологія* через найточніше окреслений зміст першої назви порівняно з двома іншими. Андрій Андрійович переконливо установив відмінність між словосполученнями *суспільно-політична термінологія* і *суспільно-політична лексика*, які в мовознавчій літературі вживали переважно як синоніми: суспільно-політична термінологія становить лише частину суспільно-політичної лексики як поняття значно ширшого з огляду на «ті істотні відмінності, що існують між термінами й загальновживаними словами» (там само, с. 13). Більшість визначень, що тоді з'являлися в мовознавчій літературі, не розкривали суті цього поняття, оскільки автори у своїх дослідженнях, на думку А.А. Бурячка, «не враховують складної взаємодії всіх структурних елементів терміна» (там само). Спираючись на посутні ознаки терміна (співвіднесеність його з поняттями в системі певної галузі знань; однозначність у межах тієї терміносистеми, у якій він функціює; обмеженість певною сферою вживання; відсутність емоційно-експресивного та стилістичного забарвлення), Андрій Андрійович визначив термін як слово (словосполуку), зміст якого (якої) розкриває вербальна дефініція, «що є мовним вираженням поняття з певної галузі знань — науки, техніки, соціально-політичного життя, мистецтва і т. ін.» (там само, с. 14—15). Він витлумачив соціально-політичну лексику як «ту частину словника, яку складають назви понять із сфери соціально-політичної та світоглядно-філософської й почасти державно-адміністративної, юридичної, військово-воєнної, загальноісторичної, які семантично тісно пов'язані з політико-ідеологічним життям і діяльністю суспільства» (там само, с. 22).

Актуальність вивчення лексики на позначення понять миру, безпеки, небезпеки війни, примирення, дружніх відносин між державами і народами з плином часу тільки зростає як із суто лексикологічного, лексикографічного погляду, так і з погляду соціолінгвістики. У монографії формування і розвиток соціально-політичної лексики як складника спільного лексичного фонду східнослов'янських мов простежено протягом тривалого проміжку — від часу спільносхіднослов'янської мовної єдности до сьогодення. Багатий фактичний матеріал монографії, що його зібрав А.А. Бурячок із різних джерел — пам'яток писемности, словників (історичних, етимологічних, тлумачних, діалектних), лексичних картотек, — а також значний часовий проміжок і застосування порівняльно-типологічного методу дослідження вможливили вивчення широкого кола питань, серед яких: виявлення джерел і шляхів формування як спільних, так і відмінних рис соціально-політичної лексики, простеження еволюції значень аналізованих слів (розширення / звуження семантики, термінування / детермінування), виявлення запозичень і новотворів, розкриття динаміки й частоти вживання слів на різних етапах розвитку східнослов'янських мов, розкриття словотвірних можливостей і стилістичної функції таких одиниць.

У чітко окреслених за лексико-семантичним принципом чотирьох розділах монографії («Лексика на позначення мирних і немирних відносин між державами, народами», «Лексеми, пов'язані з поняттям загострення політичних відносин та замирення», «Найменування сторін у міждержав-

них відносинах», «Назви відносин між державами, народами в мирний період») автор докладно та всебічно проаналізував фактичний матеріал, висловив цікаві міркування, зробив теоретичні узагальнення та висновки про формування спільного лексичного фонду східнослов'янських мов на різних синхронних зрізах їхнього історичного розвитку.

Визначальною рисою А.А. Бурячка як дослідника є творчий підхід до вивчення теоретичних питань мовознавства та їх розв'язання. Проаналізувавши та осмисливши запропоновані попередниками критерії зарахування слів до спільного лексичного фонду, А.А. Бурячок їх поглибив і удокладнив. Наприклад, Андрій Андрійович переконливо з'ясував, що в опрацюванні цих проблем потрібно спиратися на мовний принцип, а не на логічний чи етимологічний, як цього дотримуються деякі дослідники. Згідно із запропонованою ним класифікацією соціально-політичної лексики за двома ознаками — функційною та семантико-поняттєвою, — у складі соціально-політичної лексики потрібно розрізняти власне соціально-політичні лексеми, термінологічне значення яких сформувалося одночасно з їх появою, і контекстуальні соціально-політичні лексеми, термінологічне значення яких реалізується в певних контекстах, словосполуках. В основі останніх лежать переносно-метонімійні та метафоричні переосмислення значень загальних слів. За семантико-поняттєвими ознаками всю соціально-політичну лексику поділено на вісім основних тематичних груп, кожна з яких має низку семантичних підгруп.

Залучивши до дослідження багатий фактичний матеріал, А.А. Бурячок зміг простежити спільні й відмінні особливості в динаміці функціювання успадкованих із давньоруського періоду слів на ґрунті староукраїнської, староросійської і старобілоруської мов, визначити спільне й відмінне в їхній семантиці та словотворі, проаналізувати шляхи появи соціально-політичної лексики на різних етапах розвитку східнослов'янських мов, виокремити інновації, що з'явилися у східнослов'янських мовах на різних синхронних зрізах їхньої історії, виявити слова, які збереглися з попередніх століть, а які пасивізувалися чи перетворилися на історизми.

Попри кардинальні зміни в соціальному й політичному житті нашої країни після здобуття нею незалежности багато цікавих, оригінальних і змістовних ідей та висновків, що їх увів до наукового обігу А.А. Бурячок після оприлюднення монографії «Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов», є цінним внеском у вітчизняну історичну лексикологію та семасіологію, і їх широко застосовують у мовознавчій науці.

А.А. Бурячок разом із колегами В.О. Винником, Л.С. Паламарчуком, Л.Г. Скрипник та співробітниками інших структурних підрозділів Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР брав участь у підготуванні четвертої книги «Лексика і фразеологія» колективної монографії «Сучасна українська літературна мова» у п'яти томах як автор розділу «Лексика сучасної української мови з погляду її походження» (Бурячок, 1973, с. 101—150). Він з'ясував питання формування української лексики, зазначивши, що

її найдавніший шар становлять слова, успадковані через праслов'янську та давньоруську мови, з індоєвропейського лексичного фонду. Виділивши один із прошарків індоєвропейського фонду — спільноіндоєвропейський, мовознавець на його ґрунті виокремив кілька тематичних груп українських слів за семантичною структурою, як-от: 1) назви спорідненості та свояцтва (*мати, син, сестра* та ін.); 2) назви органів і частин тіла людини й тварини, деяких їхніх функцій (*око, серце, їсти* та ін.); 3) назви тварин і деяких їхніх продуктів (*звір, свиня, молоко* та ін.); 4) назви рослин і їхніх частин (*дерево, дуб, зерно* та ін.); 5) назви предметів і явищ природи (*сонце, місяць, вогонь* та ін.); 6) назви житла, господарських знарядь і предметів харчування (*двері, віз, сіль* та ін.); 7) назви дій, робіт, процесів (*іти, пекти, орати* та ін.); 8) назви якостей (*довгий, білий, половий* та ін.).

А.А. Бурячок також проаналізував лексику української мови, запозичену з інших мов: старослов'янської, латинської, слов'янських, тюркських, давньогерманських мов, арабської та іранської груп мов, німецької, французької, англійської, італійської та ін. західноєвропейських мов.

Професор був автором низки статей до енциклопедії «Українська мова» (ЕУМ). У них витлумачено не тільки ті мовознавчі одиниці, що вже входили в коло наукового опису А.А. Бурячка у низці праць (зокрема в довідниках з українського правопису), як-от: «Апостроф», «Двокрапка», «Дев'ятки правило», «Дефіс», «Дужки», «Знак питання», «Кома», «Орфографія», «Перенос слова», «Пунктуація», «Розділові знаки», а й присвячені мовознавцям: «Вітковський Веслав», «Пещак Марія Михайлівна», «Рігер Януш».

ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ А.А. БУРЯЧКА

Значущим складником наукового шляху А.А. Бурячка стала лексикографічна діяльність. Він узяв участь у всіх словникових проєктах, що їх планували у відділі: тлумачний «Словник української мови» в 11 томах (СУМ), «Словник синонімів української мови» у 2 томах (ССУМ), однотомний тлумачний «Словник української мови» (СУМЖ).

Як відомо, від кінця п'ятдесятих років XX ст. лексикографи Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР розпочали роботу над укладанням «Словника української мови» в 11 т. В.О. Винник у статті «Як створювався академічний тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах» зазначав, що 1958 року після опублікування «Проспекту тлумачного словника української мови» (автор — П.Й. Горецький) А.А. Бурячок першим з ентузіазмом розпочав укладання словника. У його намірах навіть було укласти повністю перший том, проте незабаром він пересвідчився, що за короткий час така праця не під силу одній людині (Винник, 2012, с. 21). Андрій Андрійович уклав літеру А (повністю), частину літери Б (Б — багнетний) до І т., частину літери З (З — забубоніти) до ІІІ т.; доопрацював і відредагував частину літери В до І т., літери І, Ї, Й, частини літер К, Л і М до IV т., частини літер Т і Ф до Х т. Робота над словниковими матеріалами передбачала і опрацювання статей після зауважень рецензентів, видавничих ре-

дакторів, і читання верстoк. Крім того, А.А. Бурячок був членом редколегії в усіх 11 томах і редагував матеріали й на інші літери. У 1983 році він і ще 10 співробітників Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, члени редколегії та провідні автори словника, — І.К. Білодід (посмертно), В.О. Винник, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук, Л.С. Паламарчук, Л.О. Родніна, В.М. Русанівський, Л.Г. Скрипник, Т.К. Черторизька і Л.А. Юрчук отримали почесне звання Лавреата Державної премії СРСР.

Наступною важливою працею став «Словник синонімів української мови». А.А. Бурячок уклав частину літер В (ваба — відправляти), О (озаглавлювати — орчик), Р (розцвірінькатися — ряхтливий), повністю літери Щ, Ю і Я, також був членом редколегії. В однотомному «Словнику української мови» за ред. В.В. Жайворонка лексикограф працював над літерами Б, Х, Ц і Щ.

На початку 90-х років XX ст. А.А. Бурячок очолив групу укладачів (крім нього, до складу ввійшли Л.О. Родніна, Н.П. Романова, Т.В. Хайдер) «Польсько-українського словника» у 3 томах. Він підготував *Проспект до укладання словника*. Окремі рукописні матеріали цієї праці зберігаються в архіві відділу. Роботу над словником провадили разом із фахівцями Інституту славістики Польської академії наук у Варшаві. В останні роки діяльности в Інституті української мови НАН України А.А. Бурячок укладав матеріали до словника мови І.П. Котляревського.

Зацікавлення вченого цією ділянкою мовознавства охоплювали не лише планові завдання. У 1974 році опубліковано словопокажчик «Лексика п'єс та од І.П. Котляревського» за загальною редакцією А.А. Бурячка. Він підготував *Інструкцію до укладання словопокажчика*. До авторського колективу також увійшли А.Т. Залашко, А.О. Рогач і М.Д. Северин.

А.А. Бурячок є автором двох словників власних імен та прізвищ: «Правописного словника імен та найпоширеніших прізвищ» (1996) і «Українсько-російського транслітерованого словника власних імен і найпоширеніших прізвищ» (2001), а також «Універсального російсько-українського словника» (2000), «Словника українських рим» (1979; співавтор І.І. Гурин).

Військові фахівці високо оцінили «Російсько-український словник для військовиків» (1995), укладений у співавторстві з М.Т. Демським і Б.З. Якимовичем. Полковник у запасі П.І. Костюк у статті «Богдан Якимович: що плекаємо, те і маємо» зазначив, що авторський колектив створив найкращий і найповніший на сьогодні словник, який Міністерство оборони України рекомендувало як нормативний і який став «не принагідною, а системною працею в українській військовій лексикографії» (Костюк, 2022, с. 22). Цей словник — помітний поступ в утвердженні української військової термінології. П.І Костюк наголосив і на тому, що авторський колектив, опрацьовуючи українську редакцію загальновійськових статутів Збройних сил України, затвердив у Стройовому статуті команду «Зброєю — Честь» (військове вітання зі зброєю), яка продемонструвала «недоброчинцям природню привабливість української військової термінології» (там само). Полковник також зауважив, що створена в ті часи за дорученням

Міністра оборони України термінологічна комісія, до складу якої ввійшли й автори словника, пропонувала вживати словосполучення *Муштровий статут* замість *Стройовий статут*. Прикметно, що А.А. Бурячок переклав із російської мови на українську один із найскладніших розділів Військового статуту — *Муштровий статут*, або *Впоряд*.

Андрій Андрійович підготував і опублікував кілька орфографічних словників: «Орфографічний словник» (1983; для дітей початкових класів середньої школи), «Орфографічний словник учня» (1999, 2001; для школярів початкових класів»), «Орфографічний словник» (1995, 2 вид. 1999; 3 вид. 2000; 4 вид. доопрац. 2002; для широкого кола користувачів).

ДІЯЛЬНІСТЬ А.А. БУРЯЧКА В ЦАРИНІ ПРАВОПИСУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

До орфографічних словників, звичайно, дотичні правописні правила. Про активне наукове життя А.А. Бурячка свідчить його плідна робота над підготуванням та виданням нової, третьої (1990), і четвертої (1993) редакції українського правопису (Правопис). Із правописом — кодифікованою збіркою правил — пов'язана ще й досі не розв'язана проблема, навколо якої точилися та ще й сьогодні точаться дискусії. Суперечки із цього приводу зводяться до дилеми: чи можуть мовознавці втручатися в мовне буття, впливати на нього (мовне планування та адміністрування), чи вони є лише його сторонніми спостерігачами й фіксаторами стану мовної практики. Одні наголошують на тому, що мова — це живий організм, система якого перебуває в постійному русі, тому ніякий правописний кодекс не може охопити всього того, що в ній наявне, і встигнути за мовною діяльністю суспільства. Вони зауважують, що потрібно постійно враховувати нове в мові, уточнювати й змінювати деякі елементи орфографії. Інші виступають категорично проти будь-яких правописних змін: «Керувати мовою: кожні 2—3 п'ятирічки змінювати правопис! Культурні нації Европи [Європи] взагалі свого правопису не змінюють» (Сверстюк, 1993, с. 57). Правопис називають «мовною конституцією» (Толочко, 2004, с. 48), «уніформою в армії» і навіть вдаються до його сакралізації, іменуючи «правописним євангелієм» (Рудницький, 1933). Не уникнув образности у своїй доповіді «Про нове та деякі спірні питання в новому виданні Українського правопису» на засіданні Головної ради Товариства української мови імені Тараса Шевченка й А.А. Бурячок. Стверджуючи прагнення кожного народу, який використовує письмо, до усталення його правил і вироблення стабільних норм правопису, він зауважив, що «правопис — це писемний одяг літературної мови, яка вироблялася протягом століть. І чим він зручніший та ошатніший, тим легше ним користуватися, тим вищий мовний рівень культури» (Матеріали архіву).

Історія українського правопису налічує кілька періодів. Перший український правопис нової загальнонаціональної літературної мови, у якому всі правописні варіанти було зведено в єдиний правописний кодекс, з'явився, як відомо, на світ під назвою «Найголовніші правила українсько-

го правопису» у 1921 році (потім на його основі з'явилися значно розширені правописи 1928 і 1933 років відповідно). Новим етапом у правописному врегулюванні стало видання правопису 1946 року. На якості цього видання позначилися важкі воєнні роки, протягом яких письменники й мовознавці створювали цей кодекс, а головне — було вилучено всі правописні надбання періоду українізації 20-х — початку 30-х років XX ст., національно-культурного відродження в Україні (Розстріляного Відродження). Наступне видання правопису було здійснене в роки хрущовської «відлиги», 1960 року, хоч сподівання громадськости на розв'язання назрілих правописних проблем виявилися марними.

Нова можливість врегулювати питання правопису згідно з фонетичними та граматичними законами української мови, як згадував керівник групи авторів третього видання правопису А.А. Бурячок, з'явилася під час перебудови — у період демократизації суспільства, відновлення прав, свобод та історичних і культурних надбань українського народу. Він зосереджував пильну увагу на правописних питаннях упродовж усього свого наукового життя. Ще в 1964 році мовознавці А.А. Бурячок, Л.С. Паламарчук, В.М. Русанівський та Н.І. Тоцька опублікували «Довідник з української орфографії та пунктуації» за загальною редакцією А.А. Бурячка (Бурячок, Паламарчук, Русанівський, Тоцька, 1964). Оскільки чинний тоді «Український правопис» (1960) не охоплював усіх правил написання, то в Довіднику відбито не тільки правила, викладені у Правописі, а й ті, яких немає в ньому або дуже стисло викладені. Особливу увагу в Довіднику зосереджено на складних питаннях орфографії, а також на пунктуації. У 1973 році вийшло друком друге, виправлене й доповнене, видання «Довідник з українського правопису», у 1984 році — третє, виправлене й доповнене, видання з такою самою назвою, підготовлені попереднім колективом авторів за загальною редакцією А.А. Бурячка.

Досвід роботи з довідниками став міцним підґрунтям для підготування нового видання правопису, адже перед авторами постало складне завдання: не порушуючи стабільности правопису, надати йому більшої інформативности, скоригувати положення згідно з духом і природою української мови, якомога повніше врахувавши побажання української громадськости. Робоча група у складі С.І. Головащука, Г.М. Колесника і А.А. Бурячка як керівника підготувала проєкт нового видання правопису з розширеними й уточненими правилами попереднього видання та сформульованими новими положеннями, зважаючи на тогочасну мовну практику. Значно вдосконалено та поглиблено правопис складних слів (написання одиниць разом чи з дефісом); доповнено розділ про вживання великої літери; розширено сферу використання флексії **-у(-ю)** в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду II відміни, написання в родовому відмінку однини в назвах населених пунктів закінчення **-у**, а не **-а**; відновлено назву кличного відмінка (замість безпідставної назви *клична форма*) й уточнено правила його вживання; у частині про вживання окремих літер і знаків значно повніше висвітлено чергування **у — в**, уведено параграф про чергування варіантів

прийменника **з — із — зі (зо)**; додано окремі параграфи про літеру **г** для передавання на письмі глоткового щілинного приголосного та про літеру **ґ** для передавання на письмі задньоязикового зімкненого приголосного в українських словах і давніх запозиченнях; передавання чужомовного **h** через **г**, а не **х**; поширено правило дев'ятки на низку географічних назв, у яких здавна іншомовне **і** вимовляли як **и**; скорочено кількість винятків написання подвоєння приголосних в іншомовних словах, зберігши подвоєння лише в тих словах, де усунення одного приголосного спричинилося б до омонімії; сформульовано правило передавати у власних назвах англійський звук **w** через **у**, передавати іншомовну звукосполуку **au** через **ав**; уведено розділ про складні особові імена та прізвища й похідні від них прикметники, у якому подано правила написання їх окремо, разом і з дефісом та ін.

Головна рада Товариства української мови імені Тараса Шевченка в резолюції від 1 квітня 1989 року в основному схвалила запропоновані робочою групою авторів та викладені в доповіді А.А. Бурячка пропозиції щодо нового видання «Українського правопису». Ухваленню такого рішення сприяли виступи членів Головної ради Товариства, матеріали Установчої конференції товариства, численні публікації та листи громадськости з приводу перевидання правопису. У резолюції було рекомендовано Правописній комісії Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні Академії наук УРСР під час остаточного підготування правопису до видавництва врахувати висловлені в доповіді вченого правописні положення. У 1993 році четверте видання «Українського правопису» побачило світ.

ДІЯЛЬНІСТЬ А.А. БУРЯЧКА ЯК ВИКЛАДАЧА, ЛЕКТОРА, ПОПУЛЯРИЗАТОРА ЗНАНЬ З УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

До кола професійних інтересів А.А. Бурячка входила й викладацька робота. Після закінчення аспірантури Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, як зазначено вище, він працював старшим викладачем на кафедрі української мови Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького. Захистивши кандидатську дисертацію, через кілька років він повернувся до академічної установи. Працюючи вже в Інституті української мови НАН України, А.А. Бурячок одночасно викладав стилістику української мови та історію української літератури в Київській духовній академії та семінарії Української православної церкви Київського патріархату впродовж майже десяти років, також читав стилістику української мови та історію української літературної мови в Міжрегіональному інституті вдосконалення вчителів ім. Б. Грінченка (зараз це Київський столичний університет імені Бориса Грінченка). Досвід роботи науковця над словопокажчиком творів І.П. Котляревського й іншими лексикографічними працями став у пригоді в керівництві науковою темою з укладання словників мови письменників (періоду від І.П. Котляревського до Т.Г. Шевченка) на кафедрі Донецького державного університету наприкінці 80-х років XX ст.

Від початку своєї роботи в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР А.А. Бурячок був активним популяризатором знань з української мови. Він читав лекції з питань культури української мови вчителям, редакційним працівникам газет і журналів, брав участь у радіо- й телепередачах, в організації «Днів науки», у проведенні «відкритих дверей» для студентів вищих навчальних закладів у відділі лексикології та лексикографії Інституту, писав статті до газет і журналів, не тільки сам давав інтерв'ю пресі, а й брав інтерв'ю (у г. «Сільські вісті» від 14.02.1991 р. вміщено інтерв'ю з І.М. Дзюбою, якого висунули на здобуття Державної премії УРСР імені Т.Г. Шевченка (зараз це Національна премія України імені Тараса Шевченка) за книжку «Бо то не просто мова, звуки...»). Андрій Андрійович також виявив свої здібності як перекладач із польської мови. Він переклав оповідання В. Махеєка «Шобер у карцері» та С. П'єнтака «Два світи» (опубліковані в журн. «Вітчизна», 1954, № 12), повість відомого польського письменника А. Шклярського «Томек у країні кенгуру» (вийшла друком у 1997 р.).

Однією з улюблених тем студіювання для А.А. Бурячка стала постать І.П. Котляревського, роль письменника в історії української літературної мови, лексичне наповнення його творів. Він був членом ювілейного комітету при АН УРСР для відзначення 200-річчя з дня народження І.П. Котляревського. Ця проблема незмінно перебувала в центрі його уваги впродовж всієї наукової діяльности, про що свідчить не тільки праця над названими словниками, а й низка статей (Тименко, 2015, с. 145).

А.А. Бурячок провадив не лише активну наукову, просвітницьку діяльність, а й громадсько-культурну, суспільно-політичну. Він був членом Центрального Правління Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, одним з ініціаторів заснування Всеукраїнського товариства Івана Огієнка, згодом заступником голови товариства, організатором низки заходів, присвячених вивченню та популяризації творчости Івана Огієнка. Він також був членом Демократичної партії України (входив до Національної ради партії).

Отже, плідною була наукова, викладацька, просвітницька робота А.А. Бурячка. Цілком заслужено вченому присвячено статті у хрестоматії «Видатні особистості з українського мовознавства» (Навальна, 2016, с. 22—23), в енциклопедії «Українська мова» та в «Енциклопедії Сучасної України». У його монографіях, де проаналізовано тематичні групи назв спорідненості та свояцтва, політичних відносин між державами та народами, теоретично обґрунтовано потребу порівняльно-історичного підходу, із залученням широкої джерельної бази, для виявлення достовірних фактів у динаміці розвитку назв, змін у їхній семантичній, стилістичній, словотвірній характеристиці в певні часові періоди. Ця система аналізу становить цінний ресурс для подальших досліджень різних тематичних груп лексики української мови. Доробок професора з вивчення словникового складу сучасної української мови, історії української мови, лексикографії, правописних питань, стилістики та інших проблем дослідження української мови в колі мов світу має безумовну теоретичну й методологічну значущість, її належно оцінено в сучасних дослідженнях.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЕУМ — *Українська мова. Енциклопедія.* (2007). В.М. Русанівський та ін. (ред.). Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана.

Інститут мовознавства — *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75, 1930—2005: матеріали до історії* (с. 422—423). (2005). В.Г. Скляренко (відп. ред.). Київ: Довіра.

Матеріали архіву — *Матеріали архіву відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, який зберігається в Інституті української мови НАН України в Києві.*

Правопис — *Український правопис.* (1993). Київ: Наукова думка.

ССУМ — *Словник синонімів української мови: у 2 т.* (1999—2000). Київ: Наукова думка.

СУМ — *Словник української мови: в 11 т.* (1970—1980). Київ: Наукова думка.

СУМЖ — *Словник української мови.* (2012). В.В. Жайворонок (відп. ред.). Київ: Просвіта.

ЛІТЕРАТУРА

Бурячок А.А. (1961). *Назви спорідненості і свояцтва в українській мові.* Київ: Видавництво Академії наук Української РСР.

Бурячок А.А., Паламарчук Л.С., Русанівський В.М., Тоцька Н.І. (1964). *Довідник з української орфографії та пунктуації.* Київ: Радянська школа.

Бурячок А.А. (1973). Лексика сучасної української мови з погляду її походження. *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія* (с. 101—150). Київ: Наукова думка.

Бурячок А.А. (1983). *Формування спільного фонду соціально-політичної лексики східнослов'янських мов.* Київ: Наукова думка.

Винник В.О. (2012). Як створювався академічний тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах. *Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчукові* (с. 16—27). Київ: КММ.

Костюк П. (2022). Богдан Якимович: що плекаємо, те і маємо. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету, 23*, 14—25.

Навальна М.І. (ред.). (2016). *Видатні особистості з українського мовознавства* (с. 22—23). Переяслав-Хмельницький: Видавництво КСВ.

Огієнко І. (1936). *Наука про рідномовні обов'язки.* Жовква: Друкарня ОО. Василіян. https://surl.li/hisxmv (дата звернення: 17.06.2025).

Панич Г.І. (2004, оновл. 2016). Бурячок Андрій Андрійович. *Енциклопедія Сучасної України.* Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. https://esu.com.ua/article-38231 (дата звернення: 14.05.2025).

Півторак Г.П. (2001). *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски».* Київ: Академія.

Плющ М.Я. (2007). Бурячок Андрій Андрійович. *Українська мова. Енциклопедія* (с. 61). Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана.

Рудницький М. (1933). *Правопис і літературна мова.* https://zbruc.eu/node/66704 (дата звернення: 07.05.2025).

Сверстюк Є.О. (1993). *Блудні сини України.* Київ: Знання.

Тименко Л. (2015). До 90-річчя Андрія Андрійовича Бурячка. *Лексикографічний бюлетень, 24*, 143—147.

Толочко П.П. (2004). *Несповідимі путі України.* Київ: АртЕк.

Статтю отримано 10.08.2025

REFERENCES

Buriachok, A.A. (1961). *Terms of Kinship and Affinity in the Ukrainian Language*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR (in Ukrainian).

Buriachok, A.A., Palamarchuk, L.S., Rusanivskyi, V.M., & Totska, N.I. (1964). *Handbook on Ukrainian orthography and punctuation*. Kyiv: Radianska shkola (in Ukrainian).

Buriachok, A.A. (1973). The vocabulary of the modern Ukrainian language from the point of view of its origin. *Modern Ukrainian literary language. Vocabulary and phraseology* (pp. 101—150). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Buriachok, A.A. (1983). *Formation of a Common Fund of Socio-Political Vocabulary of East Slavic Languages*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Kostiuk, P. (2022). Bohdan Yakymovych: we get what we cherish. *Proceedings of History Faculty of Lviv University, 23*, 14—25 (in Ukrainian).

Navalna, M.I. (Ed.). (2016). *Prominent Personalities in the Ukrainian Linguistics* (pp. 22—23). Pereiaslav-Khmelnytskyi: Vydavnytstvo KSV (in Ukrainian).

Ohiienko, I. (1936). *The Science of Native Language Duties*. Zhovkva: Drukarnia OO. Vasyliian. Retrieved June 16, 25 from https://surl.li/hisxmv (in Ukrainian).

Panych, H.I. (2004, updated 2016). Buriachok Andrii Andriiovych. *The Encyclopedia of Modern Ukraine*. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved May 14, 25 from https://esu.com.ua/article-38231 (in Ukrainian).

Pivtorak, H.P. (2001). *The origin of Ukrainians, Russians, Belarusians and their languages: myths and truth about three Slavic brothers from "a common cradle"*. Kyiv: Akademiia (in Ukrainian).

Pliushch, M.Ya. (2007). Buriachok Andrii Andriiovych. *Ukrainian Language. The Encyclopedia* (p. 61). Kyiv: Vydavnytstvo "Ukrainska entsyklopediia" imeni M.P. Bazhana (in Ukrainian).

Rudnytskyi, M. (1933). *Spelling and literary language*. Retrieved May 7, 25 from https://zbruc.eu/node/66704 (in Ukrainian).

Sverstiuk, Ye.O. (1993). Prodigal Sons of Ukraine. Kyiv: Znannia (in Ukrainian).

Tolochko, P.P. (2004). *The inscrutable paths of Ukraine*. Kyiv: ArtEk (in Ukrainian).

Tymenko, L. (2015). On the 90th anniversary of the birth of Andrii Andriiovych Buriachok. *Lexicographic Bulletin, 24*, 143—147 (in Ukrainian).

Vynnyk, V.O. (2012). How Academik Explanatory "Dictionary of the Ukrainian Language" in 11 volumes was compiled. *Ukrainian and Slavic interpretive and translation lexicography: to Leonid Sydorovych Palamarchuk* (pp. 16—27). Kyiv: KMM (in Ukrainian).

Received 10.08.2025

Zinaida Kozyreva, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of Lexicology,
Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: zinaidakozyreva@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0002-6880-3067
Iryna Samoilova, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of Lexicology,
Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: irysamojlova@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-4253-0080

LOYALTY TO UKRAINE AND THE MOTHER TONGUE AT THE CROSSROADS OF LIFE

This article is dedicated to the figure of Doctor of Philological Sciences, Professor A.A. Buriachok, a long-time researcher at the Department of Lexicology and Lexicography of the Potebnia Institute of Linguistics at the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, and later at the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine (since 2017, this structural unit has been called the Department of Lexicology, Lexicography and Structural and Mathematical Linguistics). The article considers the contribution of A.A. Buriachok as a scholar in various areas of Ukrainian linguistics: lexicology and lexicography of the modern Ukrainian language, its vocabulary from the perspective of the linguistic units' origins, and language culture.

Special attention is paid to the scholar's monographs "Terms of Kinship and Affinity in the Ukrainian Language" (1961) and "Formation of the Common Fund of Socio-Political Vocabulary of the East Slavic Languages" (1983), which continue to hold undeniable theoretical and methodological significance for contemporary researchers. In these works, A.A. Buriachok offers a comprehensive analysis of the form, semantics, stylistic potential, and functional tendencies of words and expressions drawing on historical monuments of the Ukrainian language, dialectal materials, literary texts, and a wide spectrum of Slavic and non-Slavic languages. Nationally marked terms are further highlighted. The usage of the terminological phrase *socio-political lexis* is argued as distinct from *societal-political lexis*.

The article also describes the scholar's direct involvement in preparing a revised, nationally centered edition of the Ukrainian orthography in 1990 and 1993.

In addition to his academic achievements, Professor Buriachok's active contribution to public and cultural work aimed at the full institutional affirmation of the Ukrainian language is rightly stressed.

***Keywords**: Buriachok Andrii Andriiovych, thematic vocabulary group, terms of kinship and affinity, socio-political vocabulary, historical lexicology, Ukrainian lexicography, Ukrainian orthography.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.03.072
УДК 81'38:81'38: 81'23: 81'27

БИБИК С.П., доктор філологічних наук, професор,
член-кореспондент НАН України, провідний науковий
співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: sbybyk2016@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-9765-497X
ГРИГОРОВСЬКА Л.В., кандидат педагогічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник відділу психології масової комунікації та медіаосвіти
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
вул. Андріївська, 15, м. Київ, 04070
E-mail: grigorovskaya_lv@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-1436-5719
НАЙДЬОНОВА Л.А., доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
член-кореспондент НАПН України, заступник директора з наукової роботи
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
вул. Андріївська, 15, м. Київ, 04070
E-mail: mediasicolo@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1222-295X
НАЙДЬОНОВ М.І., доктор психологічних наук, професор, директор
Інститут рефлексивних досліджень і спеціалізації «ІРІС»
вул. Андріївська, 15, м. Київ, 04070
E-mail: iris_psy@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-3833-8643

ПРЕДСТАВЛЕННЯ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ РЕФЛЕКТИВНОСТІ В МОВНОМУ ПОРТРЕТІ МІГРАНТА: ІНТЕГРАЦІЯ ЛІНГВОСТИЛІСТИЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ПІДХОДІВ

У статті запропоновано інтегративний підхід до вивчення двох типів текстів: художніх, що репрезентують узагальнений мовний портрет мігранта з позиції «свого», українського суспільства, голосом якого є письменство, і медійних текстів як джерел споживання інформації про обставини російсько-української війни в середовищі українських мігрантів, словесні реакції на яку формують їхні індивідуалізовані мовні портрети. Представлено ін-

Цитування: Бибик С.П., Григоровська Л.В., Найдьонова Л.А., Найдьонов М.І. (2025). Представлення соціокультурної рефлективності в мовному портреті мігранта: інтеграція лінгвостилістичного та соціально-психологічного підходів. *Українська мова, 3* (95), 72—94. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.03.072

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

тегровані висновки на підставі дослідження прозових текстових мініконтекстів, опрацьованих за допомогою традиційних структурно-семантичного і лінгвостилістичного аналізу, а також фрагментів текстів інтерв'ю, отриманих за результатами функціонально-параметричного групорефлексивного аналізу дискурсу для ідентифікації індивідуалізованої, групової та коаліційної позицій інтерв'юйованих. Зіставлено статичну текстову модель аналізу мовно-естетичного образу мігранта з динамічною когнітивно-дискурсивною моделлю, що відображає сучасний суспільний досвід, знання про стан і статус мігрантів, їхнє сприйняття воєнної реальності через медійну інформацію. Інтегративність аналізу забезпечена застосуванням ідентифікаторів — особових займенників «Я», «МИ», «ВОНИ», прислівників «ТАМ», «ТУТ» із локальною семантикою, субстантива «НАШІ», які є носіями концептуально-знакового наповнення мовного портрета мігранта.

***Ключові слова**: лінгвософія тексту, мова прози, медійний текст, групорефлексія, соціокультурна рефлективність, ідентифікація, назви осіб, займенник-ідентифікатор, прислівник-ідентифікатор.*

Організація сучасних досліджень українського літературно-мовного дискурсу потребує діалогу між фахівцями соціально-гуманітарного циклу. Це стимулюватиме появу нових підходів у текстознавстві, випрацювання засад конструювання національно-мовної ідентичності, пошук культуроцентричних основ формування державницької української мовної свідомості. Така співпраця сприятиме об'єктивації висновків про стан унормування національних комунікативних практик, особливостей соціокультурної рефлективності та усвідомлення представниками українського соціуму своїх ролей у національно-культурному житті [1]. Названі завдання скорельовані антропоцентричністю в осягненні змістового, концептуально-знакового наповнення сучасних текстів, зокрема художніх та медійних, які традиційно відбивають мовні портрети, диференційовані за соціокультурним принципом. Це і створює інтегративну засаду охоплення словесного та когнітивно-психологічного образу людини-сучасника.

Загалом соціальний акцент у сучасній україністиці має кілька виявів:

• перший спрямований «на літературно-мовну єдність поколінь, що жили і творили на нашій землі в різновимірних сферах із використанням різних регістрів мовного спілкування — і високого елітарного, і середньо-літературного, і зниженого побутово-розмовного» (Єрмоленко та ін., 2023, с. 12);

• другий — на встановлення того, «як українська літературна мова фіксує процеси ідентифікації та самоідентифікації людини у світі, а також те, як динамічні суспільно-політичні, соціально-культурні події впливають на різностильові тексти» (там само, с. 91);

• третій — на увиразнення векторності, тобто спрямування інформації для певних професійних (наприклад, журнали «Лісовий і мисливський журнал», «Агроеліта»), гендерних (наприклад, журнал «Я — жінка», «Хазяїн»), вікових (наприклад, газета «На пенсії», журнали «Кузя», «Одно-

[1] У статті використано результати проєкту «Подолання кризи психічного здоров'я, зумовленого війною: доказова медіапсихопросвіта для зміцнення здоров'я сім'ї та громади в період відновлення економіки», виконаного в межах Довгострокової програми підтримки українських дослідницьких груп у Польській академії наук у співпраці з Національною академією наук США за підтримки зовнішніх партнерів.

класники») груп та ін., що позначається і на мові цих видань, означенні образу адресата інформації, на змістовій адресності, структурно-семантичних особливостях реалізації літературної норми в конкретному соціокультурному сегменті українського буття;

• четвертий — на увагу автора того чи того твору до актуальної соціальної проблеми, що привертає сучасну читацьку аудиторію.

У запропонованому дослідженні зосереджуємося на другому з означених вимірів, засвідчуючи актуальність проблеми міграціонізму, остання хвиля якого увиразнилася через воєнні події в Україні від 2014 року, досі ж, за часів незалежності, поставала здебільшого як переміщення осіб у зв'язку зі змінами на ринку праці (трудова міграція). Мовний матеріал відбиває різні часові зрізи проблеми міграції — до та після початку повномасштабної війни. Те, що змоделювали письменники у прозовому тексті, не побачимо в такій словесно-образній інтерпретації в медійних текстах-інтерв'ю: з розгортанням російсько-української агресії і зміною чинників міграції сформувалися досить компактні групи мігрантів, відкритих до спілкування.

Коли йдеться про соціокультурний вимір тексту, прийнято спиратися на поняття «соціокультурна рефлективність», яке розуміємо як здатність особистості спрямовувати власну діяльність на саму себе (Зімовін, Заїка, 2014, с. 70), виявляючи певну ідентичність. Дослідник фокусує увагу на структуруванні суб'єктивного переживання «Я» — ядра особистості, динамічної системи, що скеровує поведінку індивіда та допомагає пережити власну цілісність у часі та просторі. Цей ракурс вивчення тексту окреслений як лінгвософський, що поєднав результати досліджень у галузі соціології, психології, філософії, лінгвістики тощо. Серед численних ідентичностей соціальна — це типізація особистості за атрибутами соціальної групи, до якої вона належить і членів якої вважає «своїми», може означити стосунки з ними за допомогою ідентифікатора «МИ» (за віком, статтю, освітою, професією, національністю, місцем проживання тощо).

Філософське розуміння ідентичностей зорієнтовує нас на те, що встановлюючи їх, потрібно застосовувати маркер «те саме». Український філософ В.С. Лісовий зауважував: «Критерії ідентичності та техніки ідентифікації в різних галузях людської діяльності мають між собою мало спільного — їх окремо встановлюють у кожній галузі» (Лісовий, 2002, с. 234).

Виокремлюючи ідентифікаційні групи, зокрема назви осіб, спираємося на певні концепти (узагальнювальні поняття), що діють як лакмусові папірці-маркери для класифікації «свої» і «чужі» в тій чи тій ситуації. Ідентифікація суб'єктів за цими концептами створює передумови для лінгвософського підходу до встановлення мовних ідентичностей, які є базовими засобами конструювання світу (Лук'янець, 2002, с. 332), оскільки відображають побудову відношень людини («Я») зі світом, визначають співвідношення між групами тотожних суб'єктів, типові рефлексії представників тих чи тих соціально й культурно ідентифікованих товариств. Тому концептуалізм [нагадаємо, що концептуалізм — «проміжна позиція у вирішенні питання про форми існування загального між реалізмом та номіналізмом» (там само,

с. 300)] визначальний і для дослідження національної та транскультурних ідентичностей, щодо яких базовою моделлю є побудова опозиції «свій — чужий». І остання вже проєктується не так на структурно-семантичні чи структурно-граматичні кореляції між номінаціями суб'єктів, як на соціально-психологічне ототожнення численних «Я».

Отже, у ракурсі соціокультурної рефлективності концепт «Я» вважаємо чинником інтеріоризації інтерсуб'єктивності, оскільки він від самого початку вплетений у контекст мовної практики із займенником «Я», що й позначено рефлексійним «Я є Я» (Єрмоленко, 2020, с. 6). Утім «Я» є членом певних дискурсів, це рівноправний партнер, який ідентифікує себе з іншими подібними «Я» («НАШІ») чи протиставлений інакшим «Я», «МИ». Під впливом глобалізаційних процесів національно-культурні спільноти сприймають певні порушення балансів соціальних, політичних, етнічних, територіальних тощо угруповань як загрози національній чи особистій ідентичності. Відповідно реакцією на ці загрози, зважаючи на лінгвософську оцінку художніх і медійних текстів, є увиразнена взаємодія номінативних та оцінних складників ідентифікацій «Я і МИ в Україні», «Я і ВОНИ у світі», «Я = мігрант і МІЙ світ» (вербалізацію останньої ідентифікації не деталізуємо, оскільки не маємо відповідних матеріалів соціально-психологічних досліджень, які стосуються конкретно-чуттєвих, особистісних переживань мігрантів). Концептуально-знаковий вимір «Я і МИ в Україні» фактично відображає зовнішній погляд на мігрантів, тобто «чужих» у «своєму» національно-культурному, державному просторі (ракурс «Я — не мігрант»). Диференційований вимір «Я і ВОНИ у світі» відбиває ракурс внутрішнього спостереження за світом, коли «Я» (ракурс «Я — мігрант») є членом «чужого» і національного, і державного простору.

Мовний портрет мігранта — один із фрагментів, що відображає соціокультурну рефлективність в українській літературній мові. Його представлення потребує поєднання різних методик аналізу. Серед них традиційні структурно-семантичний, лінгвостилістичний аналіз (зчитування лінгвальної та лінгвокультурологічної інформації з текстів словникових статей; виявлення номінантів лексико-тематичної групи «мігрант», простеження їхньої сполучуваності, що конкретизована в текстовій семантиці). Застосовано також функціонально-параметричний аналіз дискурсу, під час якого в ідентифікації учасника групової творчості виокремлюють різні позиції ідентифікації: індивідуалізувальну — це мовлення, що супроводжує і забезпечує індивідуальний мисленнєвий процес учасника; групову, яка означає ідентифікацію з усією групою; коаліційну, що є ідентифікацією з підгрупою в групі (у разі тріади, наприклад, коли двоє учасників об'єднуються в опозицію третьому, якого не введено до «малого МИ»). Отже, статична текстова модель аналізу лексико-тематичної групи (мовно-естетичний образ з елементами соціокультурної рефлективності) поєднана з динамічною (живомовною) когнітивно-дискурсивною моделлю, яка відображає індивідуальні реакції, що репрезентують певний суспільний досвід, знання про стан і статус мігранта в певному часово-просторовому відрізку.

Мовний портрет мігранта змодельовано за матеріалами прозових творів, що відображають нову хвилю трудової міграції українців у 90-х роках XX ст. Джерелом параметризації індивідуальних і групових позицій мігрантів-українців, які змушені були виїхати за кордон із початком повномасштабної воєнної агресії Росії проти України від 24 лютого 2022 року, постала медіасфера, орієнтація на яку зумовлена тим, що:

(1) інформаційний простір, опосередкований медіа, для мігрантів — це провідне середовище, з якого вони отримують новини і яке є основою побудови і трансформації сьогоденної картини світу. Маркерами змін слугують рефлексії на трансформації в особистому і суспільному житті та на інформаційну презентацію подій. Відповідно відчуття індивідуальності, усвідомлення «ким Я є», «ким МИ є» зафіксовано в динаміці;

(2) медіаспоживання [2] значно впливає на психологічний стан українців у період війни. Переживання з приводу почутого і побаченого в медіа (по телевізору, в інтернеті) є одним із найпоширеніших актуальних стресорів війни за всеукраїнським репрезентативним дослідженням, проведеним Інститутом соціології НАН України у 2023 році (Дембицький та ін., 2024). Ці переживання щодо медійного контенту кваліфіковано як вагомий стимулятор дистресу і розвитку посттравмівних стресових розладів (Naydonova та ін., 2024), тобто медіавпливи разом із небезпеками війни (обстріли, втрати тощо) визначають психологічний стан українців і в Україні, і за її межами (Pochwatko та ін., 2023).

Ці два чинники взаємодіють. Нагадаємо, що соціальна ідентичність входить до переліку ресурсів стресостійкості в умовах війни на основі усвідомлення відчуття спільної долі (Кухарук, 2022). Виявлення нових видів ідентичності в мігрантів є актуальним як для розуміння їхнього психологічного стану, так і для обґрунтування прогнозів щодо стану психічного здоров'я і намірів повернення до України більшості українців, які тимчасово перебувають за кордоном. Загалом цей культурний синдром кваліфікують в умовах війни як фундаментальний елемент національного самовизначення, що впливає на соціальну згуртованість, державотвірні процеси й міжнародний імідж України (Денисюк, 2025). Соціокультурна ідентичність мігрантів зазнає суттєвих змін в умовах акультурації, що потребує ретельного дослідження, адже українство за кордоном також є людським капіталом, який може робити суттєвий внесок у національну стійкість.

Для вивчення явища медіатравматизації [3], спричиненого війною, було опитано українців, які тимчасово захищені в Польщі і які проживають у трьох великих містах (Варшаві, Ольштині, Лодзі). Його учасники обговорювали особливості свого медіаспоживання протягом війни, відповідаючи на 4 блоки запитань: 1) зміни в медіаспоживанні та пріоритети щоденних

[2] Медіаспоживання — це кількість використовуваних інформаційних або розважальних ЗМІ, зокрема читання книг і журналів, перегляд фільмів і телевізійних програм, прослуховування радіо, взаємодій із медіаресурсами однією людиною або групою людей.

[3] Медіатравматизація — це погіршення психоемоційного стану, спричинене споживанням медіапродукції.

медіапрактик під час війни; 2) комунікація із співвітчизниками в Україні та новою спільнотою в Польщі з приводу пов'язаного з війною медіаконтенту; 3) загальний стан здоров'я та медіастрес; 4) способи подолання та стратегії зменшення медіастресу.

Третина учасників опитування обговорювала запитання в мінігрупах із 3—4 осіб, а дві третіх відповідали на запитання інтерв'юера особисто. Дослідження проведено із 21 квітня до 14 травня 2024 року в межах міжнародного проєкту «Подолання кризи психічного здоров'я, зумовленого війною: доказова медіапсихопросвіта для підтримки здоров'я сім'ї та громади в період відновлення економіки», виконаного в межах Довгострокової програми підтримки українських дослідницьких груп у Польській академії наук у співпраці з Національною академією наук США за підтримки зовнішніх партнерів. Серед учасників інтерв'ю — 44 жінки і 6 чоловіків, переважно мешканці притулків (шелтерів), які доглядають за людьми з інвалідністю або самі є такими.

Корпус текстів для аналізу склали 244 фрагменти — цитати учасників інтерв'ю, наведені в інформаційному бюлетені за результатами дослідження (Григоровська та ін., 2024). Метою вторинного аналізу цих інтерв'ю в контексті дослідження соціокультурної рефлективності в мовному портреті мігранта було виявлення вербалізаторів нових видів ідентичностей.

Аналіз процесів трансформації ідентичності оперто на традиції української психології групової рефлексії, яку практикують уже понад 30 років. Перші дисертації було виконано в 90-х роках XX ст. із використанням методу аналізу дискурсу спільного розв'язання творчих задач, а також художніх текстів (зокрема див.: Найдьонов, Токарєва, 1993). Нині цей підхід поширено на практику управління розвитком організацій (Найдьонов, 2023), виявлення рефлексивних закономірностей територіальних спільнот і медійного простору (Найдьонова, 2012; Найдьонова, 2023). Основна ідея групорефлексивного підходу[4] — реконструкція глибинних психологічних механізмів саморегуляції особи і групи на основі проаналізованого дискурсу інтерв'ю. Опертя на мовні форми і контекст взаємодії у спільному часопросторі, застосування кількісного аналізу елементів дискурсу вможливлює встановити об'єктивні закономірності у складних і складнокоординованих процесах.

Відмінності в лінгвософії соціокультурної рефлексії в мовному портреті мігранта в художньому та медійному текстах зумовлені т. зв. культурними синдромами [за термінологією Г. Тріандіса (Triandis, 1993, p. 155—180)]. У художньому тексті основна орієнтація спрямована на індивідуалізм, тобто на автономну особистість персонажа, на базі якої формується конкретно-образне узагальнення дійсності, а в медійному — на груповий вектор, тобто відображення суспільного узагальнення соціокультурного досвіду відповідної групи людей. Зауважимо, що лише художній та медійний контексти повністю відбивають соціокультурну рефлективність концепту «Я».

[4] Метод соціально-психологічного аналізу, пов'язаний із роботою в спільноті, яка активно використовує групову рефлексію для самопізнання, осмислення досвіду, оцінювання та коригування своєї діяльності для досягнення спільних цілей.

ЛІНГВОСОФІЯ МІГРАЦІОНІЗМУ В МОВІ СУЧАСНОЇ ПРОЗИ

Усі вербалізатори концепції ідентифікаторів «Я і МИ в Україні», засвідчені в українських прозових творах про мігрантів, зорієнтовані на відображення лінгвософії буття конкретних «Я».

У деяких контекстах засвідчено, що українці сприймають чи не сприймають «чужих» у своєму середовищі (в Україні), напр.: *Олю теж трохи хвилює загроза, яку несуть мігранти. Останнім часом про це багато говорять по телевізору. Он недавно сам міністр внутрішніх справ заявив:* ***мігранти*** *несуть із собою* ***злочинність, наркотики*** *й* ***екзотичні хвороби*** (Артем Чапай); *Оля згадує історії з наших газет про* ***нелегалів*** *з Азії чи Африки* (Артем Чапай); *Наші люди, такі прекрасні, стали інтелектуальним і трудовим фондом для Європи. А тим часом наша країна потерпає від напливу* ***нелегалів****!* (Артем Чапай). У романі «Понаїхали» Артема Чапая персонажам чоловічої статі в контексті «Я»-рефлективності надано функцію характеризувати всіх «чужих» як таких, що *поприїздили* і стали помітними в середовищі нових «своїх». Нагадаємо, що дієслово *понаїжджати* означає ‘приїхати в яке-небудь місце, зібратися в якомусь місці; прибути куди-небудь для постійного проживання’ (СУМ VII, с. 146). Узвичаєне в українській розмовно-побутовій мові запозичення-суржикізм *понаїхали* стосовно багатьох закріпилося в суспільній напівофіційній мовній практиці та за останні три десятки років набуло додаткових конотацій — негативної емоційної і соціально-психологічної, що маркує скупчення «чужих» людей у звичному для «своїх» середовищі життя, пор.: *Хм.* ***Понаїхали*** *тут і качають права* (Артем Чапай); *А у Кривому Розі у нього родичі якісь, раніше* ***понаїхали*** (до Москви. — *Авт.*) (Артем Чапай).

На позначення людей, які з’їхалися кудись і які є небажаними «гостями», уживають і віддієприкметниковий суржикізований субстантив *понаїхавші*, варіант *понаєхавші*: *А як Білий попробував заговорити, шо нада в натурі боротись із* ***понаєхавшими****, загнобили його* (Артем Чапай); ***Понаїхавшого*** *не щовечора впіймаєш, а кіоски завжди поряд* (Артем Чапай).

У деяких контекстах зафіксовано ставлення українців до тих, хто виїхав за межі батьківщини у статусі мігранта [***Мама-банкомат, матушка по скайпу?*** (Артем Чапай)] чи набув статусу переселенця в межах України, напр.: *Залишилася позаду війна, у якій він не брав участі, а просто виявився її жителем.* ***Жителем війни*** (А. Курков).

За нашими спостереженнями, А. Курков у романі «Сірі бджоли» намагається пом’якшити соціально-психологічне сприймання дійсності, а тому вдається до вживання евфемізму *поставлені війною в чергу* замість *переселенці* чи *українці, які проходять блокпости*, напр.: *А він, Сергійович, акуратно, без розгону, їхав своєю смугою, залишаючи* ***всіх цих поставлених війною у нову чергу мандрівників****, позаду* (А. Курков). Як засвідчують діалоги персонажів, населення основної частини України орієнтоване на побутове оцінювання всіх, хто перетинає внутрішній кордон, — *біженці*, пор. виправдальне пояснення: *— Чого я* ***біженець? Я з сірої зони*** *приїхав, бджолам від обстрілів відпочинок*

дати! (А. Курков). Слово *біженець* стало контекстуальним синонімом до *чужий, ворожий*, воно вражає глибинні патріотичні відчуття зв'язку зі своїм народом, спричинює і фізичний, і душевний біль. Пор. кілька цитат із роману «Сірі бджоли»: *Долинало до його вух то пошепки, то звичайним голосом сказане слово* ***«біженець» і завжди воно долинало у супроводі погляду чи жесту в його бік*** (А. Курков); *Сергійович зітхнув. Вперше він* ***відчув себе тут настільки чужим, недоречним****... А він, Сергійович, був тут ні до чого* (А. Курков); *І зрозумів, що на нього дивляться кілька пар очей,* ***холодні, ворожі погляди людей, які стояли навпроти, по інший бік дороги, врізалися в нього, як вила*** (А. Курков); *І стало йому* ***боляче, ніби кожен з них навмисно наступав на нього****, лежачого на асфальті. Кинутого під тисячі ніг невідомо за які гріхи* (А. Курков).

Проаналізовані твори засвідчили, що в мовній свідомості українців змінилося ставлення до живих батьків-мігрантів, а відповідно і соціальна оцінка їхніх дітей. В українських прозових текстах актуалізовано такі назви осіб із негативним конотативним ореолом, напр.: *Живете з Володею неприкаяні. При живій матері...* ***сирітки*** (Артем Чапай); *Але все одно лишаються вечори, коли Уляна з бабусею вдвох, а та шукає приводів пригостити її солодким, яке Уляна не любить, погладити Уляну по голові й назвати її цим* ***гидким словом. Сирітка.*** *Бабуся Уляни почула десь по телевізору фразу «соціальне сирітство» й тепер тулить її куди треба й не треба. А я не хочу почуватися сиротою, і не хочу, щоб мене так називали, у мене батьки є, і не називайте мене так, відчепіться* (Артем Чапай). Отже, номінацію *сирітка* вжито з переносним значенням 'дитина, яка не знає батька чи матері, хоч вони живі'.

У таких ідентифікаціях концептуальне «Я» є фокусом сприйняття інших в Україні до і після війни як «чужих» (*мігранти; мати-банкомат; вони*) і «своїх» (*наші*), а також самоідентифікації певного «Я» як *сирітки, жителя війни; поставленого в чергу війною; того, що із сірої зони; бджола.* Кожне з таких «своїх» і кожна із самоідентифікацій об'єднуються концептуальним словом «МИ».

Як і для соціально-психологічного експерименту з визначення позицій ідентифікації, так і в прозових діалогах увиразнена стилістична функція займенників. Зокрема, наратив роману А. Куркова відображає опозицію «ваші — наші», «ми — вони («ті, хто...»)». Займенник *наші* означує осіб із погляду того, хто говорить, тобто суб'єктивно, пор.:

— <...> бахали, а тепер уже і вдень!.. А ти, — Пашка раптом голову ледь вперед нахилив, — якщо наші про що попросять, зробиш?

*— Які «****наші****»? — невдоволено перепитав Сергійович.*

— Ну, наші, донецькі! Що ти придурюєшся!

*— Мої «****наші****» у сараї, а більше ніяких «наших» не знаю. Ти мені також не дуже-то «наш»!* (А. Курков).

Так само і займенник *вони* означує будь-кого чужого, будь-яких суб'єктів, які не пов'язані із «сірою зоною». Не називаючи інших за національною ознакою, мешканець нейтральної території ідентифікує їх у вторинних номінаціях за місцем розташування 'ті, що...', як-от: *До раннього лютневого вечора лишалося ще години зо дві. І це його дивувало. Те, що снаряд*

на село вдень при світлі впав! Якби у темноті, тоді б ясно — промахнулися. Але вдень? П'яні ***вони****, чи що, чи нудно їм у тиші? Та і котрі саме ці «****вони****»:* ***ті, що у Каруселіно, чи ті, що між їхнім селом і Жданівкою стоять****?! Розбавив Сергійович свої гіркі думки медом, і легше стало йому* (А. Курков).

Метафора *сірі бджоли* в романі А. Куркова є концентрованим вираженням відчуження «свого» і водночас патріотичної, духовної відданості чистому, світлому — відданості своїй землі, символом довіри до «своїх». Текстове наповнення внутрішньої форми слова *бджоли* змінюється впродовж твору, виявляючи різні соціокультурні рефлексії їхнього хазяїна — Сергійовича:

а) ототожнення людини з працьовитою бджолою: *Долі такій не позаздриш, але для людини вона більш терпима, ніж для бджіл. Не було би бджіл, він би і не поїхав нікуди <...> Але бджоли, вони ж взагалі не розуміють, що таке війна!* ***Бджоли не можуть переключитися з миру на війну, з війни на мир, як люди*** *<...> безсилі вони у всьому, окрім свого головного діла, для якого вони природою і* ***Богом призначені, для медозбору****; Але тут про Айсилу і її дітей подумав. І знову свою думку поправив:* ***є люди, які гірші бджіл, є люди — як бджоли. А людей, які краще бджіл, мабуть, нема****;*

б) ототожнення людини-біженця з бджолою, яка страждає від переїзду в чужі краї, пор.: *Це* ***бджоли Ахтема дзижчать, літають****, а* ***своїм бджолам він шлях на свободу ще не відкрив****! Зірвався з місця, понесли його ноги до вуликів, до своїх* ***багатостраждальних бджіл-біженців****;*

в) ототожнення військових розвідників із сірими бджолами, що ховаються від чужинців: *І усі вони слідом за першою* ***у соняхи зникли****. І зникли вони, пригинаючись,* ***як військові розвідники****, що йдуть на завдання. А якоїсь миті осягнув Сергійович, що* ***сірі*** *вони тому, що* ***вдягнені у камуфляжний комбінезон****, а може, і не комбінезон, а щось на кшталт плащ-намету, але точно* ***щось військове****. І вилазять вони з вулика, як з підземки. І ідуть усі в одному напрямку. У напрямку його дому, у напрямку Малої Старогрaдівки.*

Узагальнено ціннісно-аксіологічне і концептуально-знакове наповнення соціокультурної рефлексії в концепції «Я і МИ в Україні» відображає схема 1:

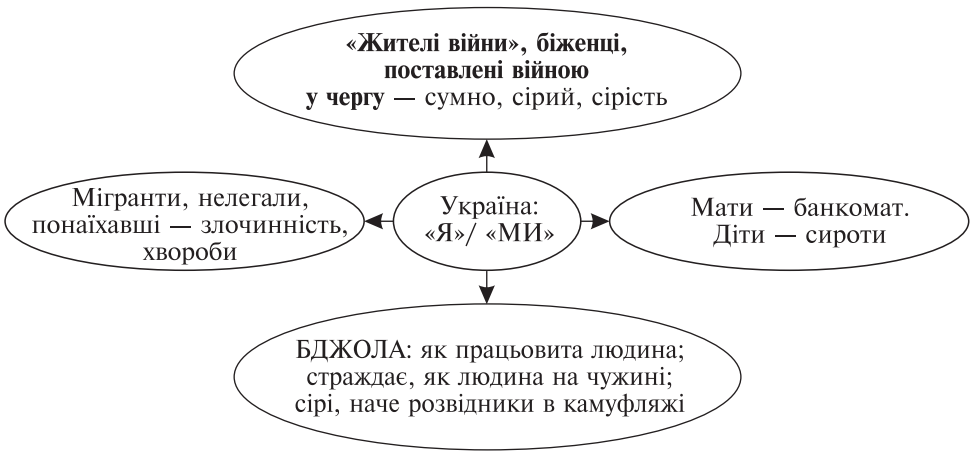

Схема 1. Концепція ідентифікаторів «Я і МИ в Україні» (у прозовому творі)

Для сучасної прози про міграцію актуальне коло назв осіб, що відображають концепцію ідентифікаторів «Я і ВОНИ у світі». У такому разі концептуальне «Я» українця є фокусом оцінювання мігрантів, з якими це «Я» себе ідентифікує і водночас протиставляє себе чужим в інших країнах («ВОНИ»). Тут також ужито стилістично нейтральні в загальномовному значенні назви *мігранти, заробітчани*, напр.: *Бусики з дому, якщо не везуть* ***заробітчан****, їдуть практично без вантажу: ну що можна передати з дому? Хіба фотографії онуків, які так швидко ростуть. Ну, трохи ліків. Фарба для волосся, подібні дрібниці* (Артем Чапай). Але в контекстному значенні ці назви набувають у сумно-ліричному авторському твердженні відповідної конотації, розширюється і їхня контекстуальна синонімія, відповідний ряд вторинних номінацій (*народ, співвітчизники, наші люди, інтелектуальний і трудовий фонд Європи, наш цвіт*), пор.: *Клекотливими клинами відлітають з рідної землі* ***мігранти*** *й* ***заробітчани****, й довго ще вчувається, наче з далечіні лине їхня тужна журавлина пісня.*

Колись ***співвітчизники*** *скажуть про них: «****Нашого цвіту*** *— по цілому світу». Може, й не саме цими словами, але точно скажуть. А поки що їх оплачуть, бо рідна країна не могла втримати, не вміла цінувати той цвіт* (Артем Чапай).

В оцінці тих, хто приймає на проживання українців-мігрантів, зневажливо-співчутливий контекст доповнений певними конотаціями: іронічною (*гомо совєтікус*) та зневажливою (*нікчемні, невдахи*), напр.: *До таких візитів я давно звик. Джейк частенько ввалювався до моєї невеликої квартирки, як до себе додому, і відразу ліз у холодильник, прекрасно знаючи, що в мене, як у справжнього* ***«гомо совєтікуса»****, завжди знайдеться чим закусити* (І. Роздобудько, «Ранковий...»); *У мене великий сентимент до цих* ***нікчемних****, як на мене, людей.* ***Усі вони в чомусь дуже схожі поміж собою, хоча старанно намагаються тримати дистанцію. Спілкуються поверхово і, здається, шкодують, що живуть під одним дахом****. Мене це дивує. <...>* ***Дивляться одне на одного насуплено і чекають подвоху****; Якби мене запитали, хто вони, ці* ***квартиранти****, я б сказала — вони* ***невдахи, котрі старанно вдають із себе успішних і щасливих людей, що нарешті вирвалися на волю. І мені їх шкода. Усіх. Без винятку! Є люди, які проживають не своє життя****. Це розумієш одразу, варто лише поглянути на їхні обличчя* (І. Роздобудько, «Я знаю...»).

Письменники узагальнюють зміну соціокультурних рефлексій щодо осіб, яких номінували до початку 90-х років XX ст. звичними назвами за видом професійної діяльності *лікар, вчитель, бухгалтер, науковець*, а також *інженер*. У країнах, куди мігрують такі українці, на зміну попереднім назвам професій мігрантів приходять інші, не такі престижні, пор.: *вчителька — баданте, науковець — баданте*, напр.: *Тернопільська* ***вчителька****, а нині італійська* ***баданте****, боялася великих європейських міст: там багато арабів і негрів* (Артем Чапай). Зауважимо: *баданте* — в Італії (badante) назва професії доглядальника, зазвичай для літніх людей або осіб з інвалідністю.

У художніх текстах кінця XX ст. з'являються нові університи-сленгізми для називання мігрантів — *еміки* (*люди-емігранти*), *екзоти* (*екзотичні люди, люди з екзотичною поведінкою*), пор.: *— Як ти сказала — «****еміки****»? Тобто емігран-*

ти? — зареготала Марина. — Ага, це мій лінгвістичний винахід! — кивнула Реґіна. — Так от, еміки на перших порах ще сподіваються вхопити бога за бороду (І. Роздобудько, «Я знаю...»); *— Та ким завгодно! Коридорним! Портьє! Ліфтером! Офіціантом! Якщо пощастить, упадеш на хвіст багатій дамочці, адже ти для них —* ***екзот****. І доля твоя вирішена! Хіба ні?* (І. Роздобудько, «Ранковий...»). Так само конотованою і дещо переосмисленою є назва *квартирант*, пор.: *Ми стали шостими, але не власниками, а* ***квартирантами*** (В. Махно).

Уживання субстантива «НАШІ» на позначення українців в інших країнах — виразна стильова ознака мови роману Артема Чапая. «НАШІ» протиставлені «ІНШИМ», зокрема й корінному населенню (*Триповерховий коричневий будинок. У п'ятикімнатній квартирі живуть п'ятнадцятеро* ***наших****. Бригада з Косова*), іноземцям-мігрантам, яких *наші* почасти сприймають негативно, зневажливо, іменуючи *ці*: ***Наші*** *так не поводяться! — Як «так»? — Ботанти. От буде Білий Сад переповнений* ***цими****.*

Соціокультурна рефлексія «свій — чужий» вербалізована за допомогою ключових епітетів, виражених прикметниками на позначення ознаки за місцем народження / проживання, як-от: *тернопільський, косівський, вижницький — італійський; лос-анджелеський — московський*, напр.: *Після* ***лос-анджелеського, московський*** *аеропорт нагадував вокзал у Білому Саду* (Артем Чапай).

У свідомості персонажів емігрантів-заробітчан зберігається образ рідного, що рефлексує в текстовій опозиції просторових прислівників «тут — там». У творах про мігрантів лінгвософське наповнення цих кореляцій різне. Наприклад, у наведеному контексті прислівники «тут і там» означують «свій і чужий» простори, життя «тут і зараз», життя «тоді і там», напр.: *Дівчина вже доросла, у неї свої справи — безліч справ, через які вона на три-чотири дні змушена залишатися ночувати у великому місті. Якби в них було власне авто і власна квартира, а ще краще — будинок, дитина могла б приїздити додому щодня. І вони бачились би частіше. Як було* ***ТАМ*** (І. Роздобудько, «Я знаю...»); *Я зрозумів одне: якщо ти невдаха, тобі ніде нічого не світить, хоч куди втікай від себе. І все-таки прибирати в готелі* ***ТУТ*** *краще, ніж підмітати підворітні* ***ТАМ*** (І. Роздобудько, «Ранковий...»).

Узагальнюючи лексико-семантичне та асоціативно-семантичне наповнення концепції ідентифікаторів «Я і ВОНИ у світі», пропонуємо таку висновкову схему 2 (див. на наступній сторінці). У ній виділено часово-просторові ідентифікаційні прислівники ТУТ (в Україні) і ТАМ (у країнах світу). З ними пов'язано назви осіб за соціальними, професійними, територіальними ознаками щодо українців, де вони відповідно проживають, а також відносні епітети, що конкретизують територіальні ознаки своїх та чужих реалій. У цій схемі концептуальні займенники *я* та *вони* не представлені, вони приховані у внутрішній формі концепції ідентифікації, зовнішніми маркерами якої є локальні концепти «тут», «там». Якщо суб'єкт, який означує себе як Я, перебуває «тут», то всіх інших він протиставляє собі через ідентифікатор ВОНИ, які є «там», в інших країнах. Якщо ж суб'єкт означує себе як Я,

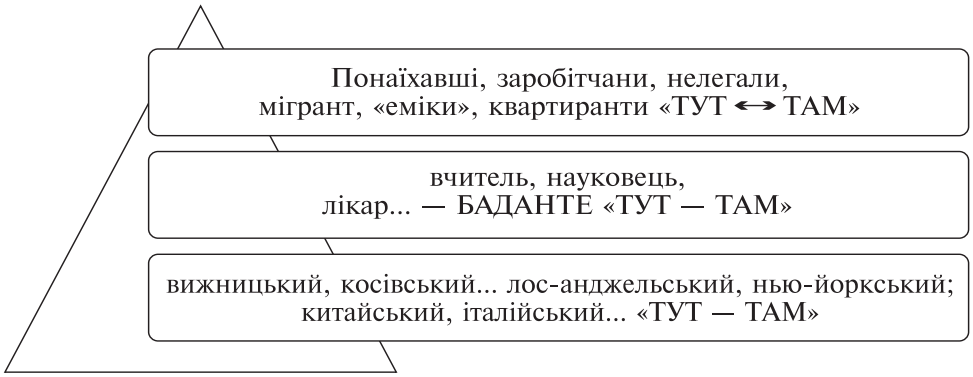

Схема 2. Концепція ідентифікаторів «Я і ВОНИ у світі» (у прозовому творі)

який перебуває «там», у міграції, то за допомогою займенника ВОНИ він ідентифікує всіх «чужих» у спільному з ним середовищі проживання, тобто серед таких самих мігрантів або місцевих жителів.

Отже, прозовий текст дає узагальнений мовно-естетичний портрет мігранта, стилізуючи відповідні діалоги, роздуми, описи зовнішніх обставин і внутрішніх переживань персонажів. Концептуально навантаженими є ряди номінативних та оцінних назв мігрантів, займенники-ідентифікатори *я, ми, вони, наше, цих,* прислівники *тут, там*.

ЛІНГВОСОФІЯ МІГРАЦІОНІЗМУ У ФОКУСІ МЕДІАСПОЖИВАННЯ

Основну увагу групорефлексивного аналізу в соціально-психологічному дослідженні було зосереджено на психологічних функціях відповідних займенників-ідентифікаторів, використаних у дискурсі медіакомунікації як репрезентантів особливостей медіаспоживання і реакцій на медіаконтент протягом трьох років війни. Аналіз позицій, що продуковані в розмові з респондентом, демонструє природну перевагу позиції індивідуальної, адже запитання було спрямоване на окреслення персонального досвіду, реакцій, думок. Так, у цитатах 304 рази використано займенник *я*, 46 разів — *мені*, а також 12 інших форм позначення індивідуальної позиції (*у мене, мені, моє* тощо), усього 362 вживання. Для характеристики соціальної рефлективності українських мігрантів воєнного часу показовими стали займенники *ми* (30 уживань) і *вони* (45 уживань), адже саме ці контексти можуть дати відповідь на запитання щодо змін у групових ідентичностях окресленого часу. Ураховували також похідні *нас* (44), *наше* (33) та 15 *інших* (*їхні, вас, нам* тощо), тобто всього 167 уживань. Загалом індивідуалізовану позицію реалізовано в дискурсі приблизно у 2 рази більше (69 % проти 31 %). Хоч, нагадаємо, предметом дослідження був індивідуальний досвід медіаспоживання, і можна було очікувати на домінування індивідуалізованого дискурсу. Така досить висока частка групових ідентифікаторів у розмові про власний досвід засвідчує актуальну потребу в соціальній ідентифікації у представників мігрантів періоду війни.

У таблиці 1 представлено типологію контекстів актуалізації займенника МИ. Виділено три форми ідентифікації з групою.

Найпоширеніша **часова ідентифікація**. Ідентифікація минулого часу (‘«ми» тоді’) виявляється, коли займенник *ми* здебільшого поєднаний з дієсловом минулого часу, що описує ситуації спільного досвіду. Ідентифікація теперішнього часу (‘«ми» зараз’) вибудовується переважно через протиставлення з іншою рефлективною групою — «вони» (про це далі). Прикметно, що лише контекст спільного використання медіа дає можливість умовного об’єднання в теперішньому «ми бачимо», «нам має боліти». Ідентифікації за допомогою займенника *ми* щодо майбутнього часу практично немає в мовленні, що пов’язано із запитаннями, адресованими насамперед для аналізу досвіду. Водночас певне скорочення горизонту планування майбутнього відзначається як реакція на високу невизначеність війни (Живоглядов, Носаль, 2022). Так, у проведеному Gradus Research у листопаді 2024 року соціологічному дослідженні «Майбутнє очима українців» зазначено, що «тривала війна та нестабільність змусили людей жити в режимі невизначеності, не будуючи довгострокових планів... більшість українців планують своє життя на короткий період — від декількох місяців до року. А тривала потреба в короткостроковому плануванні впливає на психологічний стан і на здатність громадян інвестувати в майбутнє» (Дослідження, 2024).

Територіальна ідентифікація мігрантів побудована без уточнення часової перспективи, що засвідчує сталість ототожнення мовців із належністю до певної території в Україні — міста (*ми з Херсону, Ірпеня, Маріуполя*) або

Таблиця 1. **Мовні контексти використання мігрантами воєнного часу займенника МИ**

	Часова ідентифікація «МИ тоді / зараз»	**Територіальна ідентифікація «МИ» локальне** (чинна позачасова)	**Протиставна ідентифікація «МИ» — «ВОНИ»** (у контексті війни)
Ми тоді	***Ми** дивилися...* ***Ми** всі сиділи по підвалах* ***Ми** сиділи в сховищах* ***Ми** були ще в Україні* ***Ми** виїжджали* ***Ми** збиралися*	***Ми** з Херсону* ***Ми** з Київської області* ***Ми** з Ірпеня* ***Ми** з Маріуполя*	*Особенно, когда **їхні** * женщини начинають в ужасі бєгать і ховати дітей од етіх тривог... Потому що **я** прекрасно помню, як **ми своїх** дітей ховали.*
Ми зараз	***Ми** бачим візуальну картинку і переварюємо її, в емоційну переводимо... **у нас** нагортається дуже велика така ще фантазійна програма. І вона зносить дах.*		***Я** вже не кажу про **наших** студентів, яких **ми** знали — загинули*

* Російські.

області (*ми з Київської області*). Отже, територіальні спільноти виявляють себе як сталі осередки ідентичності навіть в умовах масових переміщень, із підвищенням соціальної рефлексії земляцтв. Попри те, що на момент дослідження ця територіальна ідентифікація для мігрантів є минулим (бо вони проживають в іншій країні понад три роки), психологічно вона залишається теперішнім. Це підтверджує і орієнтація на контент медіаспоживання — перегляд місцевих телеграм-каналів, новин із рідних місць тощо. У виокремлених контекстах територіальної ідентифікації не спостережено виразного протиставлення іншій групі, яку позначали б займенником *вони*.

Протиставна ідентифікація засвідчує маркування групи агресорів, росіян, іноді позначених навіть без особового займенника *вони*, як у наведеному прикладі з використанням присвійного займенника *їхні*. Ігнорування займенника *вони* є свідченням тенденції знесуб'єктнення ворога, подібно до відомого медійного мему *«яке воно кончене»*, коли агресор дегуманізований [ця тенденція загальновизнана серед дослідників війни (Landry, 2024)], зведений до об'єкта.

Нижче наведено розлогі контексти протиставних ідентифікацій у цитатах зі збереженням особливостей мовлення людей, які були російськомовними, але переходять на українську і тому розмовляють суржиком (див. табл. 2). Дві характерні цитати, які демонструють протиставлення в теперішньому часі, адже події минулого актуалізують спогади і певні стани, стосуються представників Росії та Польщі.

Маркером протиставної ідентифікації є використання в одній фразі займенників *вони* і *нас* (*нам*): *вони на нас* [ішли], *вони нам* [уставляють палки], де «вони» здійснюють активну дію проти «нас». Така соціальна рефлексія пов'язана і із зовнішньою групою (мешканці країни-агресора — росіяни), і із зовнішньою групою країни, яка приймає (поляками) (блоки 1, 2 відповідно). Остання ініційована медіаподією лютого 2024 року, переживання із цього приводу були актуальними на момент проведення дослідження.

Ексклюзійна ідентифікація конкретизована в мовних формулах «МИ — не ВОНИ», «Я — не ВОНИ». Як засвідчують приклади, наведені в табл. 2, таке ідентифікування стосується саме особи і зовнішньої групи, з якої ця особа себе вилучає (блоки 3, 4). Мовними маркерами в такому разі слугують займенники *вони* і *мені*. Такі соціальні рефлексії характерні для мешканців країни, яка приймає (блок 5), їх немає щодо мешканців країни-агресора. Зауважимо, у польських медіа трапляються також змішані ідентифікації, коли в одному висловленні поєднані і протиставне ідентифікування «вони — нас», і ексклюзійне «вони — мені» (блок 2).

Зовнішня група мешканців країни, яка приймає, використовує і мовну формулу об'єднувальної ідентифікації, коли поляки і українці не розділені, а об'єднані в соціальній рефлексії «люди тут зараз». Це не є сталим і усвідомленим концептом, а швидше ситуаційним. У разі протиставної позиції ексклюзія приписується зовнішній групі, представники якої звертаються до особи як репрезентанта іншої групи (мовна формула «вони — у вас там»), напр.: *Тут* [в Польщі] *більше* ***люди зараз*** *хвилюються за те, щоб*

тут не почалось. За Україну? Так, ***вони*** *переживають. Більше* ***вони*** *питають: «А що* ***у вас там****? а як* ***у вас там****?».*

Отже, займенники як вербалізатори ексклюзійної ідентифікації можуть бути як артикульовані, так і приховані, опущені; їх можна встановити з контексту і визначити групу, з якою мовець себе співвідносить. Спорадичні вербалізації опозицій «мені — вони» про українців, які перебувають в Україні, трапляються в позитивному контексті збереження локальної територіальної ідентичності «вони мені ближчі» (блок 3).

Таблиця 2. **Протиставні та ексклюзійні / коаліційні ідентифікації щодо представників трьох країн: Росії, Польщі, України**

1	**«Вони — росіяни»** (протиставна)	*Також просматрюю російські канали, тому що інтересно, що* ***вони*** *пишуть. От, яку брехню* ***на нас*** *строчать. …попався один ролик, десь місяць тому, як* ***вони*** *заходили* ***до нас****, як* ***вони*** *проходили цей міст, а* ***ми*** *ці ролики тоді дивилися…, як гелікоптери залітають, як виходить ця техніка, як* ***вони*** *йшли, і всі ці міста, які* ***ми****, ну,* ***ми*** *часто там їздили на відпочинок цими дорогами. І коли* ***воно*** [росіяни] *заходить, ну, воно* [мені] *боляче, воно боляче, і відчуття, що це, ну, от, от, це було вчора. Це так, воно підіймає, цю пам'ять!*
2	**«Вони — поляки»** (протиставна, ініційована медійною подією)	*…ну як же ж так, то ми в такій ситуації, нам потрібні гроші, вони нам* [польські фермери українцям] *вставляють ці палки в колеса. І* ***в мене*** *був такий стрес, мабуть, там вперше, коли* ***вони*** *перекрили кордон з* ***цими*** *перевізниками* в* ***мене*** *був стрес…* ***Я*** *дуже стресую, коли* ***ми*** *чекаємо якусь допомогу, а* ***нам*** *кажуть: ні, немає допомоги.* *…****я*** *дивлюся політичний контент, тому що там така мова* [польська] *більш проста* ***для мене****. І теж мені цікаво, що* ***вони*** *думають про* ***нас*** *і що* ***вони*** *говорять своїм медіам, щоб я могла розуміти, чи* ***вони*** *підтримують, чи не підтримують, чи, може, я там в якійсь бульбашці живу і* ***мені*** *здається, що там* ***всі нас*** *підтримують і все добре, а насправді то ні.*
3	**«Вони, хто в Україні»** (ексклюзійна / коаліційна)	*У моєму рідному місті йде війна, воно все розрушається, …там залишилися два-три будинки. І, звичайно,* ***вони мені*** *ближчі. Те, що відбувається в* ***моєму*** *місті, серед* ***моїх*** *знайомих,* ***вони мені*** *ближчі, ніж те, що відбувається далі.*
4	**«Вони — люди, які там, на окупованих територіях»** (ексклюзійна / коаліційна)	*…****люди****, які в Херсоні,* ***вони*** *намагаються* [мені] *взагалі нічого не казати.* ***Вони*** *кажуть: ну як завжди, як завжди, не гірше, ну як завжди.*
5	**«Вони — польські наші українці»** (ексклюзійна / коаліційна)	*…****в мене*** *є* ***польські наші українці****, але* ***вони*** *ведуть* [блоги]*…,* ***вони там*** *пояснюють щось… поради дають.*

* Медіаконтекстом є конфлікт із зерном, коли польські фермери блокували на кордоні ввезення українського зерна, а в медіях поширювали відео і фото висипаного на дорогу зерна. Див. «Біля Ягодина польські фермери висипали зерно з українських вантажівок. Як відреагували у посольстві України в Польщі». *Суспільне. Луцьк*, 12 лютого 2024. https://surl.lu/rkkxeo (дата звернення: 17.05.2025).

Для українських мігрантів здебільшого характерне:

1) імпліцитне протиставлення власного «МИ» — громаді, яка приймає. Проте медійний контекст такої взаємодії виразно акцентований, саме з медіа мігранти дізнаються про певні суперечності (наприклад, події із зерном на кордоні), намагаються критично оцінювати і осмислювати медіаповідомлення. Водночас номінування громади «поляки» практично не трапляється, його субститути — займенник «вони» або узагальнення «тут люди зараз», що наближає ототожнення до коаліційної ідентифікації, про яку йтиметься нижче;

2) імпліцитне вилучення особистого «МИ» з групи тих, хто залишився в Україні. Такий поділ є цінним із погляду перспективи визначення щодо повернення. Важливо зауважити, що виразного протиставлення «МИ (мігранти) — ВОНИ (ті, хто в Україні)» жодного разу не трапилося у висловленнях інтерв'юйованих, що свідчить, на нашу думку, про потенціал коаліційної ідентичності, коли «МИ» меншої групи, з якою себе співвідносить мовець, і зовнішньої групи, з якої себе вилучає, протиставлене «ВОНИ», що стосується більшої групи ідентичності (великого «МИ»).

У проведених інтерв'ю виявлено мовні формули **коаліційної ідентифікації**. Перша — «вони за нас». Займенник *вони* позначає підгрупу меншої групи ідентифікації, а займенник *нас* — соціальну рефлексію зі спільним більшим «МИ», що виражене імпліцитно. Коаліційна позиція є природною для дискурсу спільної творчості і функціонально потрібною для здійснення групорефлексивних процесів взаєморозуміння, взаємодії і взаємоузгодження (Найдьонов, 2006; Найдьонов, 2023), а також в контексті національної безпеки (Найдьонов, 2007). Щодо медіаопосередкованої комунікації, яка стосується взаємодії з мешканцями тимчасово окупованих територій України (наприклад, частини Херсонської області), засвідчено другу мовну формулу, де чисельна група спільної ідентифікації позначена не займенниками, а як і у варіанті щодо громади, яка приймає, — «люди». Поляки — це «люди, які тут», а мешканці окупованих територій — «люди, які [там] у Херсоні», опозицію «Я» або «МИ» не вербалізовано. Така розмитість ідентифікацій пов'язана з тим, що з мешканцями українських те-

Таблиця 3. **Коаліційні (ексклюзійні) ідентифікації з новими групами війни**

«Вони — воїни»	«Вони — загиблі»
*...відео хлопців, які на передовій і які просто знімають те, що відбувається, знімають **їхні** поранення, які кричать «Тікай, біжи, піднімайся, знімай бронік, повзи!» Просто оці такі речі. І **я** бачу наскільки **вони там за нас** стоять і **я** плачу.* *...кілька інтерв'ю дивилася з військовими, де **вони** розказували про тортури, які **вони** пережили в полоні.*	*Це знімають, показують. **Вони всі** в крові лежать, друг на дружкі. Всіх трупів показували. Це всіх перестріляли.* *...Для меня дети, старики и наши солдаты. Для **мене** це три фактори, що **вони** гинуть Смерті **моїх** знайомих, тих, кого **я** знала, **вони мене** включають і **я** плачу, сумую... **я** читаю сторіз **моїх** друзів, які перепощують це, історії, пов'язані з **цією людиною** і **я** реально можу десь тиждень ходити в такому стані побитому, подавленому.*

риторій порушена комунікація, бо *«вони намагаються нічого не казати»*, обмежують своє спілкування.

Новітніми для лінгвософського осмислення міграціонізму є коаліційні ідентифікації, опосередковані медійною інформацією про воїнів ЗСУ (див. табл. 3). Останні означені в контекстах за допомогою займенника *вони* на тлі вилучення себе (інтерв'юера) із цієї категорії. Такі ідентифікації відповідають мовним формулам коаліційності «ВОНИ за нас».

Окремо заслуговує на увагу ідентифікація з відокремленням себе від категорії жертв (загиблих, полонених). Формально ці приклади можна кваліфікувати як ексклюзійну ідентифікацію, проте імпліцитно за протиставленням усім загиблим (маркером є займенник *вони*) постає велике спільне «МИ», коли внутрішня форма займенника наповнена такими смислами: МИ — живі, тобто МИ — цивільні. Проте коаліційність у подібних ситуаціях дуже нестійка. Це спостереження важливе для розуміння перехідних форм ототожнення, які розвиваються щодо нових реальних груп війни та особливостей їх представлення в медіа, що виходить за межі окресленого у статті завдання.

Соціальна рефлективність українців-мігрантів не обмежена проаналізованими опозиціями. Проведене інтерв'ю засвідчило широкий спектр протиставних та ексклюзійних ідентифікацій до виокремлених спеціальних груп. Так, характерна протиставна імпліцитна ідентифікація «вони, корупціонери — [ми]» має ознаки дегуманізації, оскільки корупціонери протиставлені «людям», пор.: **вони** *«...чимось займаються, поки* ***люди*** *останнє своє витягують і роздають»*.

Показові **ексклюзійні ідентифікації**, що засвідчили соціальну рефлективність щодо медіа: 1) узагальнену негативну, відбиту в імпліцитній опозиції «вони, медіа — [ми]» (*«щоб тільки ...перевірену інформацію* ***вони*** *казали»*); 2) узагальнену критичну, спроєктовану на довіру до медіаінформації: *«...коли* ***ти їм там*** *висилаєш такі відео,* ***вони*** *кажуть, о ні, то все фейки. Я кажу, в* ***мене*** *сестра живе в Харкові,* ***вона*** *може* ***нам*** *підтвердити.* ***Вони*** *кажуть, ні, то все фейки»*; *«Навіть якщо я з* ***нашими людьми*** *спілкуюся,* ***вони*** *вибирають дивитися якийсь контент, який якось спотворює реальність»*. Зауважимо, контекстуальна субституція «ВОНИ» пов'язана чи то з мешканцями Росії, чи то із жителями тимчасово окупованих українських територій, чи то зі співрозмовниками в соціальних мережах. Узагальнений ідентифікатор «наші люди» привертає увагу до тієї групи медіаспоживачів, які диференціюють викривлену і правдиву медіареальність.

Таким емоційним контекстам протиставлений третій, де соціальна рефлективність має стилістично нейтральне вираження: *«<...> український чат,* ***там люди*** *такі єсть, що допомагають справитися з стресом, можна з* ***ними*** *контактувати через чат,* ***вони*** *передзвонюють»*. У наведеному висловленні медіа означені як «там люди», тобто в 'територіальній групі в інтернеті'. Самі ж мовці власної локальної ідентифікації не виявляють, імпліцитним є протиставлення фахівцям — психологам, юристам, соціальним працівникам.

Схвально, що медіаспоживання засвідчує ідентифікацію українців-мігрантів з «ми»-групами, спроєктованими в майбутнє. Наприклад, група «ми, небайдужі»: *«Я думаю, що **ми** маємо відчувати, і **нам** має боліти, коли **ми** свідомі, бо **комусь** не болить, **комусь** байдуже». Свідомі, не байдужі, маємо відчувати* — це ціннісні внутрішньогрупові маркери. Крім особових займенників *я, ми, вони* та їхніх відмінкових форм, засобами протиставлення є неозначено-особові форми *хтось, комусь*, пор.: ***хтось** не відчуває болю* (незвизначена суб'єктність) і ***комусь** не болить, **комусь** байдуже* (невизначена знесуб'єктнена група). Тобто соціальна рефлективність передбачає і моральні критерії визнання внутрішньогрупової суб'єктності і знесуб'єктнення представників зовнішньої групи.

Отже, дослідження підтвердило дієвість інтеграції стилістичного і групорефлексивного методів у лінгвософському аналізі художнього та медійного контекстів про українських мігрантів для виявлення маркерів соціокультурної рефлективності. Обидва дискурси, хоч і відображають явище міграціонізму різних часових меж — 90-ті роки XX ст. та період початку повномасштабної агресії Росії проти України у 2022 році, — актуалізують концептуально-знаковий і когнітивно-дискурсивний зміст особових займенників «Я», «МИ», «ВОНИ», «НАШ» та ін., просторових прислівників «ТАМ», «ТУТ», субстантива «НАШІ», пов'язаних із поняттєвою опозицією «свій — чужий».

Лінгвософська оцінка функцій зазначених займенників, прислівників та субстантива як вербалізаторів мовної свідомості мігрантів виявляє широту групових та індивідуальних ідентифікацій українців, які опинилися за межами кордону України.

Здійснена реконструкція мовного портрета мігранта-українця зафіксувала актуалізацію в українській літературній мові на певних часових відтинках процесів ідентифікації та самоідентифікації людини у світі; виявила посилення соціокультурного чинника в оновленні лексичних і лексико-синтаксичних засобів ідентифікації мігрантів; засвідчила відмінності функціонально-стильових контекстів портретування людини в динамічних суспільно-політичних, соціально-економічних обставинах.

Художні тексти про мігрантів розширили уявлення про номінативне коло назв осіб (*мігрант, переселенець, заробітчанин; баданте; емік, екзот; нелегал; понаїхавший; «гомо совєтікус», нікчемні, невдахи; нашого цвіту; біженець; поставлений війною в чергу; наші*) на позначення «своїх» і «чужих» як в українському державному просторі, так і за його межами, що є знаками-ідентифікаторами концепції «Я і МИ в Україні», «Я і ВОНИ у світі».

Обстежуваний фрагмент інтерв'ю з мігрантами-українцями, які дізнаються про воєнні події з медійного простору, засвідчив переважання в уживанні займенників-ідентифікаторів «Я», «МИ», «ВОНИ». Імпліцитні та усвідомлені я- та ми-ідентифікації живомовних інтерв'ю мають специфічні комбінації співвідношень: часові, територіальні, протиставні, ексклюзійні тотожності з актуалізацією займенника «МИ»; комбінацію ідентифікацій займенника «ВОНИ» із чужими суб'єктами («Вони — росіяни», «Вони [по-

ляки]»), з віддаленими територіально своїми («Вони, хто в Україні», «Вони — люди, які там, на окупованих територіях»), із близькими етнічно, але на чужій території («Вони — польські наші українці»); протиставлення «МИ» живих «ВОНИ» загиблим. На відміну від персонажів художнього дискурсу, мігранти-медіаспоживачі не використовують повноцінних назв осіб, крім трьох етнонімів. Отже, лінгвософія інтерв'ю про сприйняття воєнних подій мігрантами через посередництво медіа ґрунтується на я-рефлексіях із відповідними протиставленнями.

Зосередження на когнітивно-дискурсивному змісті займенників *я, ми, вони* у виокремлених соціально-психологічних ідентифікаціях уможливлює висновок про те, що для української воєнної міграції в Польщі на третьому році повномасштабної війни характерне збереження територіальної ідентичності як невизначеної в часі (без чітких ознак минулого), навіть за тієї умови, що будинки і райони, де учасники інтерв'ю проживали до міграції, були знищені російською агресією.

Зафіксовано виразне протиставлення МИ-ідентичностей щодо представників країни-агресора, формування нових групових ідентичностей «люди тут зараз», «наші польські українці» і «люди, що в Україні», які мають концептуальне значення для вироблення засад державницької української мовної свідомості.

Спостережено, що важливу роль у формуванні ідентичностей відіграють практики медіаспоживання, що ґрунтуються на моральних принципах небайдужості, критичного мислення, важливих для розбудови мовного портрета мігрантів і процесів трансформації їхньої ідентичності.

Загалом інтеграція лінгвостилістичного та соціально-психологічного підходів до аналізу соціокультурної рефлективності мігрантів демонструє концептуальну спроможність і високу чутливість застосованих інструментів лінгвософії тексту, здатність схоплювати ті нові реалії, які ще не мають експліцитного вираження в інших формах.

Перспективи дослідження вбачаємо в потребі простежити подальші словесно-образні й соціально-культурні проєкції міграціонізму в українських писемних та усних текстах, зміни в когнітивно-дискурсивному змісті ідентифікаторів — особових займенників «Я», «МИ», «ВОНИ», прислівників «ТАМ», «ТУТ» із локальною семантикою, субстантива «НАШІ», які є носіями концептуально-знакового наповнення мовного портрета мігранта.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Дослідження, 2024 — *Gradus Research Comhany.* (2024). «Яким українці бачать майбутнє своєї країни у 2050 році?» — спеціальне дослідження Gradus Research. https://surl.li/zrruld (дата звернення: 27.05.2025).

СУМ — *Словник української мови: в 11 т.* (1970—1980). Київ: Наукова думка.

ЛІТЕРАТУРА

Григоровська Л.В., Найдьонов М.І., Найдьонова Л.А. (2024). Динаміка медіаспоживання, медіатравматизація і опанування вразливими аудиторіями медіастресами війни. *Українські мігранти в Польщі*. Лютий-квітень 2024: інформаційний бюлетень. https://surli.cc/ahddxb (дата звернення: 23.06.2025).

Дембицький С., Степаненко В., Злобіна О., Головаха Є., Найдьонова Л. (2024). Психологічні стресори військового часу: поширеність та ефекти серед населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 4*, 5—26.

Денисюк Ж.З. (2025). Українська культурна ідентичність як основа національної стійкості та культурної політики. *Культурологічний альманах, 1*, 309—315.

Єрмоленко А. (2020). Інтеріоризація інтерсуб'єктивності в «Я»-концепті та співвідповідальність у трансцендентальній прагматиці. *Філософська думка, 6*, 6—15.

Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Ганжа А.Ю., Коць Т.А., Сюта Г.М. (2023). *Лінгвософія українських текстів XXI століття: колективна монографія*. С.Я. Єрмоленко (відп. ред.). Київ: Інститут української мови НАН України. [Електронне видання]. https://surl.lu/mmhxkg (дата звернення: 27.05.2025).

Живоглядов Ю., Носаль Л. (2022). Екзистенційна психологія кризових станів особистості: тривога та вина в переживанні вибору майбутнього. *Вчені записки Університету «КРОК», 2* (66), 165—172.

Зімовін О.І., Заїка Є.В. (2014). Рефлексивність та рефлексія: співвідношення понять. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія, 47*, 65—71.

Курков А. (2018). *Сірі бджоли*. Харків: Фоліо.

Кухарук О. (2022). Ідентичнісний вимір соціальної резильєнтності: визначення, підходи, можливості прогнозування. *Проблеми політичної психології, 12* (26), 77—90.

Лісовий В. (2002). Ідентичність. *Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія* (с. 234). Київ.

Лук'янець В. (2002а). Концептуалізм. *Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія* (с. 300). Київ.

Лук'янець В. (2002б). Лінгвістична філософія. *Філософський енциклопедичний словник: енциклопедія* (с. 332). Київ.

Махно В. (2015). *Дім у Бейтінг Голлов*. Львів: Видавництво Старого Лева.

Найдьонов М.І., Токарєва М.Л. (1993). Рефлексивний потенціал художнього тексту як об'єкт і засіб психології групової рефлексії. *Проблеми розвитку психологічної служби в системі освіти*. Збірник матеріалів регіон. науково-практичної конференції (с. 61—63). Слов'янськ.

Найдьонов М.І. (2006). Коаліційна модель суб'єкта соціалізації. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки, 2* (41), 26—33.

Найдьонов М.І. (2007). Технологічна сторона визначеності меж «ми» у розвитку коаліційної рефлексії (с. 151—153). *Психологічні аспекти національної безпеки*. Збірник тез міжнародної науково-практичної конференції: 22—23 березня. Львів: Видавництво ПП «Арал».

Найдьонов М.І. (2023). *Формування системи рефлексивного управління в організаціях*. Київ: IRIS.

Найдьонова Л.А. (2012). *Рефлексивна психологія територіальних спільнот: монографія*. Київ: Міленіум.

Найдьонова Л.А. (2023). *Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу: підручник*. 3-тє вид., стереотип. Київ: IRIS.

Роздобудько І. (2011). *Я знаю, що...* Київ: Нора-Друк.

Роздобудько І. (2015). *Ранковий прибиральник*. Київ: Нора-Друк.

Чапай Артем (2015). *Понаїхали*. Київ: Нора-Друк.

Landry, A.P., Fincher, K., Barr, N., Brosowsky, N.P., Protzko, J., Ariely, D., & Seli, P. (2024). Harnessing dehumanization theory, modern media, and an intervention tournament to reduce support for retributive war crimes. *Journal of Experimental Social Psychology, 111*, 1—11. https://surl.li/gnvrcr (дата звернення: 27.05.2025).

Naydonova L., Dembitsky S., Stepanenko V. (2024). Predictors and protectors of the risk of developing post-traumatic stress disorder in Ukrainians as a result of the Russian-Ukrainian war: Demographic aspects and war stressors. *Scientific Studios on Social and Political Psychology, 30* (2), 6—16.

Pochwatko G., Naydonova L. (2023). Mediated communication and refugee resilience: a social psychology perspective. *Scientific Studios on Social and Political Psychology, 51* (54), 24—33.

Triandis H.C. (1993). Collectivism and individualism as cultural syndromes. *Cross-cultural research, 27* (3—4), 155—180.

Статтю отримано 25.06.2025

REFERENSES

Chapai, Artem. (2015). *We came*. Kyiv: Nora-Druk (in Ukrainian).

Dembytskyi, S., Stepanenko, V., Zlobina, O., Holovakha, E., & Naydenova, L. (2024). Psychological stressors of wartime: prevalence and effects among the population of Ukraine. *Sociology: theory, methods, marketing, 4*, 5—26 (in Ukrainian).

Denysiuk, Zh.Z. (2025). Ukrainian cultural identity as a basis for national resilience and cultural policy. *Culturological Almanac, 1*, 309—315 (in Ukrainian).

Hryhorovska, L.V., Naydenov, M.I., & Naydenova, L.A. (2024). Dynamics of media consumption, media traumatization and mastery of media stress of war by vulnerable audiences. *Ukrainian migrants in Poland*. February-April 2024: information bulletin. Retrieved June 23, 2025 from https://surli.cc/ahddxb (in Ukrainian).

Kuharuk, O. (2022). Identity dimension of social resilience: definition, approaches, possibilities of forecasting. *Problems of political psychology, 12* (26), 77—90 (in Ukrainian).

Kurkov, A. (2018). *Gray bees*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).

Landry, A.P., Fincher, K., Barr, N., Brosowsky, N.P., Protzko, J., Ariely, D., & Seli, P. (2024). Harnessing dehumanization theory, modern media, and an intervention tournament to reduce support for retributive war crimes. *Journal of Experimental Social Psychology, 111*, 1—11. Retrieved May 27, 2025 from https://surl.li/gnvrcr.

Lisovyi, V. (2002). Identity. *Philosophical encyclopedic dictionary: encyclopedia* (p. 234). V.I. Shynkaruk (Ed.). Kyiv (in Ukrainian).

Lukianets, V. (2002a). Conceptualism. *Philosophical Encyclopedic Dictionary: Encyclopedia* (p. 300). V.I. Shynkaruk (Ed.). Kyiv (in Ukrainian).

Lukianets, V. (2002b). Linguistic Philosophy. *Philosophical Encyclopedic Dictionary: Encyclopedia* (p. 332). V.I. Shynkaruk (Ed.). Kyiv (in Ukrainian).

Makhno, V. (2015). *House in Beiting Hall*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva (in Ukrainian).

Naydenov, M.I., & Tokareva, M.L. (1993). The reflexive potential of the literary text as an object and means of the psychology of group reflection. *Problems of development of psychological service in the education system*. Collection of materials of the regional scientific and practical conference (pp. 61—63). Sloviansk (in Ukrainian).

Naydenov, M.I. (2006). Coalition Model of the Subject of Socialization. *Bulletin of the Chernihiv State Pedagogical University. 41. Series: Psychological Sciences, 2*, 26—33 (in Ukrainian).

Naydenov, M.I. (2007). Technological side of the definition of the boundaries of "we" in the development of coalitional reflection (pp. 151—153). *Psychological aspects of national security. Collection of abstracts of the international scientific and practical conference: March 22—23*. Lviv: Vydavnytstvo PP "Aral" (in Ukrainian).

Naydenov, M.I. (2023). *Formation of a System of Reflexive Management in Organizations*. Kyiv: IRIS (in Ukrainian).

Naydenova, L.A. (2012). *Reflexive psychology of territorial communities: monograph*. Kyiv: Milenium (in Ukrainian).

Naydenova, L.A. (2023). *Media psychology: basics of the reflective approach: textbook*. 3-rd ed., stereotype. Kyiv: IRIS (in Ukrainian).

Naydonova, L., Dembitskyi, S., & Stepanenko, V. (2024). Predictors and protectors of the risk of developing post-traumatic stress disorder in Ukrainians as a result of the Russian-Ukrainian war: Demographic aspects and war stressors. *Scientific Studios on Social and Political Psychology, 30* (2), 6—16.

Pochwatko, G., & Naydonova, L. (2023). Mediated communication and refugee resilience: a social psychology perspective. *Scientific Studios on Social and Political Psychology, 51* (54), 24—33.

Rozdobudko, I. (2011). *I know that...* Kyiv: Nora-Druk (in Ukrainian).

Rozdobudko, I. (2015). *Morning cleaner*. Kyiv: Nora-Druk (in Ukrainian).

Triandis, H.C. (1993). Collectivism and individualism as cultural syndromes. *Cross-cultural research, 27* (3—4), 155—180.

Yermolenko, A. (2020). Interiorization of intersubjectivity in the "I" concept and coresponsibility in transcendental pragmatics. *Philosophical Thought, 6*, 6—15 (in Ukrainian).

Yermolenko, S.Ya., Bybyk, S.P., Ganzha, A.Yu., Kots, T.A., & Siuta, H.M. (2023). *Linguosophy of Ukrainian texts of the 21st century: a collective monograph*. Corresponding editor S.Ya. Yermolenko. Kyiv: Institute of Ukrainian Language of the NAS of Ukraine. [Electronic edition]. Retrieved May 27, 2025 from https://surl.lu/mmhxkg (in Ukrainian).

Zhyvogliadov, Yu., & Nosal, L. (2022). Existential psychology of crisis states of the personality: anxiety and guilt in experiencing the choice of the future. *Scientific Notes of the University "KROK", 2* (66), 165—172 (in Ukrainian).

Zimovin, O.I., & Zaika, E.V. (2014). Reflexivity and reflection: the relationship of concepts. *Bulletin of the Kharkiv National Pedagogical University named after H.S. Skovoroda. Psychology, 47*, 65—71 (in Ukrainian).

Received 25.06.2025

Svitlana Bybyk, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Leading Researcher in the Department of Stylistics,
Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: sbybyk2016@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-9765-497X
Liubov Hryhorovska, Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor, Leading Researcher of the Department
of Psychology of Mass Communication and Media Education
Institute of Social and Political Psychology of the National Academy
of Pedagogical Sciences of Ukraine
15 Andriivska St., Kyiv 04070, Ukraine
E-mail: grigorovskaya_lv@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-1436-5719
Liubov Naydonova, Doctor of Psychological Sciences, Senior Research Fellow,
Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine,
Deputy Director for Scientific Work
Institute of Social and Political Psychology
of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
15 Andriivska St., Kyiv 04070, Ukraine
E-mail: mediasicolo@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1222-295X
Mykhaylo Naydonov, Doctor of Psychological Sciences, Professor, Director
Institute for Reflective Research and Specialization "IRIS"
15 Andriivska St., Kyiv 04070, Ukraine
E-mail: iris_psy@ogr.ua
https://orcid.org/0000-0002-3833-8643

REPRESENTATION OF SOCIOCULTURAL REFLEXIVITY IN THE LINGUISTIC PORTRAIT OF A MIGRANT: INTEGRATION OF LINGUISTYLISTIC AND SOCIO-PSYCHOLOGICAL APPROACHES

The article proposes an integrative approach to the study of literary and media texts that represent the linguistic portrait of a migrant. The focus of sociocultural reflectivity is chosen as a guideline for determining the main concepts of identification in the language of modern Ukrainian prose about migrants — "I and WE in Ukraine", "I and THEM in the world". Among the aspects of sociocultural reflectivity, attention is focused on how the Ukrainian literary language captures the processes of identification and self-identification of a person in the world, what models of verbalization of the status of a migrant and assessment of migrationism are established in the living linguistic consciousness of Ukrainians.

The article combines two methods of analysis: traditional structural-semantic, linguostylistic analysis (reading linguistic and linguo-cultural information from the texts of dictionary entries; identifying nominees of the lexical-thematic group "migrant", tracing their compatibility, which is specified in text semantics) and a specific narrowly applied functional-parametric group-reflexive analysis of discourse, in which in the identification of a participant in group creativity (parameter position) different positions of identification are distinguished: individualistic; group; coalitional. The static text model of the analysis of the lexical-thematic group (linguistic-aesthetic image with elements of socio-cultural reflectivity) is combined with a dynamic cognitive-discursive model, which reflects individual reactions that are subject to generalization as a certain social experience, knowledge about the state and status of a migrant in a certain time-space period.

***Keywords**: linguosophy, prose language, media text, group reflection, sociocultural reflectivity, identification, names of persons, pronoun-identifier, adverb-identifier.*

https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.03.095
УДК 811.161.2'38:808.5

Т.А. КОЦЬ, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник відділу стилістики,
культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tetyana_kots@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-4622-9559

ДИНАМІКА ЛІТЕРАТУРНОЇ НОРМИ В ТЕКСТАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ МЕДІАРЕСУРСІВ: ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВИЙ ВИМІР

У статті досліджено теоретичні проблеми літературної норми на сучасному етапі функціонування української мови в загальнослов'янському контексті та в умовах цифровізації медіапростору. Проаналізовано зміни у визначенні критеріїв нормативности мовних одиниць, наголошено на засадах їх ціннісного сприймання в суспільстві залежно від внутрішньомовних та позамовних соціокультурних чинників національного простору. Простежено три основні тенденції нормотворення: посилення авторської позиції в тексті, експресивізація публіцистичного стилю та її вплив на книжні різновиди мови, спрощення стандартів у виборі мовних одиниць.

***Ключові слова**: літературна норма, нормотворення, функціональні тенденції мовного ресурсу, взаємодія стилів, оцінність, експресивізація, спрощені мовні стандарти.*

Перша чверть XXI ст. стала для української літературної мови епохою кардинальних змін [1], пошуків, викликів, пов'язаних, з одного боку, із культурно-історичними, суспільно-політичними умовами всередині національного простору, а з іншого, — із глобалізаційними тенденціями сучасного цифро-

[1] Цю статтю написано на основі доповіді, виголошеної на засіданні вченої ради Інституту української мови НАН України. Її присвячено актуальним теоретичним проблемам унормування української літературної мови у XXI ст. Додано відгуки С.О. Вербича та Л.М. Колібаби, що допоможуть читачеві об'єктивно оцінити запропоноване розв'язання дискусійних наукових проблем сучасного українського мовознавства.

Цитування: Коць Т.А. (2025). Динаміка літературної норми в текстах сучасних українських медіаресурсів: функціонально-стильовий вимір. *Українська мова, 3* (95), 95—110. https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.03.095

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

вого середовища, пріоритетами якого є поширення змістово різнопланової інформації з усіх сфер життєдіяльности соціуму. Її цінність вимірюється вже не достовірністю фактів, а сенсаційною значущістю і оперативністю. Змінився і формат передавання повідомлень. На думку мовознавців, інтернет, де щодня відбувається безліч дискусій, став важелем демократії та рівности, оскільки скасував поточну асиметрію традиційних медіа за принципом: один говорить, решта слухає (Skrabacz, Lewińska-Krzak, 2022, s. 131). Такі тенденції зумовлюють перебудову у виборі мовних засобів для забезпечення нових комунікативних потреб соціуму в усіх сферах мовного функціонування — публіцистичній, художній, науковій, офіційно-діловій, релігійній. Відповідно всі різновиди літературної мови активно залучені в цифровий світ комунікації. Показовими для них є максимальна відкритість і посилена міжстильова взаємодія, яка вже не так сприяє природному оновленню мови, як провокує явище стильового поліморфізму (термін С. Ґайди) — змішування різнорідних стилів і жанрів, унаслідок чого виникає текст не регламентований жодною стильовою нормою (Gajda, 2001, s. 25). Ці процеси супроводжуються зазвичай недотриманням літературної норми, поширенням мовних помилок, причини яких різні — від елементарної неграмотности до неконтрольованих технічних механізмів, зокрема в машинних перекладах, текстах штучного інтелекту тощо. Але проблема має і інший більш глобальний вимір — у суспільстві змінилося ставлення до літературної норми. Її вже не сприймають як імператив, а швидше як гнучкий набір мовних засобів для забезпечення комунікативних намірів мовця, що має і свої переваги, і свої загрози. Мовна практика демонструє пошуки відповідних цінностям доби засобів, оновлюючи їх, але часто порушуючи засадничі критерії нормативности.

ЗАСАДИ СУЧАСНОГО НОРМОТВОРЕННЯ: ВІД ТРАДИЦІЙНОГО ДО НОВОГО

Хоч літературну норму пов’язують передусім із набором приписів і обмежень, які встановлюють у кодифікаційних працях, її статус і внутрішня структура зумовлені функціональною сутністю мови. Таке розуміння проблеми запропонував Е. Косеріу, протиставивши мовну норму системі можливостей мови і витлумачивши її як реалізовані загальноприйняті можливості мовної системи, на відміну від нереалізованих можливостей системи й реалізованих, але не загальноприйнятих як нормативні (Coseriu, 2007, s. 153). Цей напрям поглиблено в монографії «Літературна норма і мовна практика» (Єрмоленко, 2013) та працях інших славістів (Gajda, 2001; Habrajska, 2004; Sartori, 2007; Skudrzyk, 2005). Ураховуючи теоретичні засади цих досліджень та проєктуючи їх на реальні зміни в українській літературній мові останніх десятиліть, визначимо основні напрями літературної норми української мови нашого часу.

Незаперечним є твердження, що добір одиниць серед закріплених мовних засобів у кодифікаційних працях має відповідати комунікативній меті

автора. Кожен функціональний різновид мови відображає відповідний рівень кодування та декодування інформації так, щоб вони були симетричними та забезпечували порозуміння між індивідами. Лінгвісти зауважували, що літературна норма має завжди пропонувати повний перелік засобів, які б гарантували, що будь-яке повідомлення тлумачиться у спосіб, який відповідає намірам відправника, незалежно від допоміжних контекстуальних чинників (Habrajska, 2004, s. 293). Є.А. Карпіловська, досліджуючи лексичний аспект цієї проблеми, зазначала, що «функціонально-стильова диференціація системи та структури мови становить засіб посилення її комунікативної потужності» (Карпіловська, 2024, с. 11). В умовах сьогодення ця проблема набуває особливої ваги з огляду на реалізацію функціональних можливостей норми на тлі максимальної відкритости всіх стилів літературної мови до взаємодії та змін, продиктованих настроями суспільства та технічними можливостями інтернету, який є основним джерелом інформації. Ці трансформації мають вже системний характер і свідчать про ціннісні переорієнтації суспільства у визначенні нормативности мовних одиниць. Утрачають актуальність засадничі критерії літературної норми, визначені не так уже й давно (у 2013 р.) у праці «Літературна норма і мовна практика»: мовна традиція; загальновизнані зразки, мірилом яких була мовна практика авторитетних письменників; естетичний канон — визначальний із часів формування літературного стандарту — від кінця XIX — початку XX ст. (Єрмоленко, 2013, с. 20). Іншим стає і їхнє змістове наповнення: на напрями динаміки літературної норми впливає не художній стиль, а публіцистичний; по-різному тлумачать поняття традиції, часто називаючи її перерваною або застарілою. З огляду на це пропонують замінити термінноназву *літературна норма* на *мовний стандарт* (Mozer, 2020). Чи означає це, що традиційне розуміння норми стає архаїчним?

Мовна практика засвідчує, що визначальними в сучасних умовах для динаміки літературної норми є мінливі соціокультурні чинники доби, що загострюють увагу суспільства на визначених проблемах. Норма, реагуючи на запити часу, відбирає із загальних, закладених у мовній системі пластів одиниць, відповідні настроям суспільства засоби для відбиття його ціннісних намірів. Сьогодення активізує значний фонд, передусім українського лексикону, який у попередні періоди історії літературної мови був із різних причин функціонально обмеженим, коригуючи його стилістичне використання. Тобто важливим чинником змін, наголошуємо — саме змін, у межах літературної норми є аксіологічний критерій. Чи заперечує він традиційні критерії літературної норми загалом? Однозначно, ні. Саме на їхніх засадах сформовано ядро символічної літературної норми української мови — сталий фонд, що є непорушним мірилом стабільности української літературної мови в усі часи. Динаміка, зумовлена ціннісними векторами суспільства, — невіддільний складник мовного життя, але вона охоплює лише деяку частину змінного ресурсу, переважно на лексичному рівні. До того ж не всі тенденції стають системними і сприйнятними для мовного узусу. Певний суб'єктивізм у літературній нормі вбачав Ю.В. Шевельов:

«Норми літературної мови тим кращі, чим більше вони відповідають тенденціям розвитку даної мови й чим на більше число мовців вони спираються. Одначе кінець-кінцем у них завжди є певна частина довільности і суб'єктивности. З погляду суто наукового не можна говорити, що в мові що-небудь є правильне або неправильне, — бо все, що є в мові, має причини своєї появи, отже, по-своєму обґрунтоване. Але практичні потреби порозуміння, спілкування й закріплення національної єдности владно вимагають, щоб норми були і щоб у мові засуджувалося все те, що цим нормам не відповідає» (Шевельов, 1951, с. 9—10).

Ціннісний світ сучасних українців, з одного боку, — відкритий до всеохопних процесів демократизації світу, що «супроводжується лібералізацією у ставленні мовного соціуму до користування нею, тобто розширенням — далеко не завжди виправданим з погляду розуміння традиційних засад літературної мови — меж мовного узусу й навіть розширення «плюралізму» в підходах до мовної норми» (Тараненко, 2025, с. 34), провокує переважання емоційного над раціональним (Wolny-Zmorzyński, 2006, s. 115; Kłosińska, 2009), а з іншого, — наповнений екзистенційними викликами російсько-української війни та психологічною напругою в суспільстві.

Аксіологія українського простору ще не зовсім однорідна й цілісна, повною мірою не позбавлена від ідеологічних наративів минулого і не відображає єдности у спільному баченні майбутнього, незважаючи на те, що в часи незалежности вже виросло ціле покоління нації, яке б мало бути вихованим на засадах мовної ідентичности. Це провокує різновекторність, хаотичність змін у вербальних засобах сучасних текстів. Такі процеси відбуваються на тлі загальносвітових тенденцій: 1) посилення авторської позиції в тексті; 2) функціонально-стильових змін у межах усіх різновидів літературної мови, передусім унаслідок виразної тенденції до експресивізації; 3) спрощеного підходу у виборі мовних засобів.

ПОСИЛЕННЯ АВТОРСЬКОЇ ПОЗИЦІЇ В ТЕКСТІ: ПЕРЕВАГИ І ЗАГРОЗИ

Можливості авторів текстів продемонструвати свої ціннісні вподобання загострюють проблему різних інтелектуальних рівнів знань мови в суспільстві, адже кожен індивід використовує лише певну частину засобів від загального ресурсу мовної системи, що не відображає широти її функціональних можливостей і свідчить про різні рівні володіння літературною нормою. Авторську вербальну інтерпретацію інформації в текстах різних стилів і жанрів славісти переважно кваліфікують як розхитування цілісности узусу, що свідчить про віддаленість літературної норми від мовної практики та про її реалізацію лише в мові вузького кола еліти (Markowski, 2006, s. 21). Виразником авторської мовної компетентности є так звана авторська журналістика, проєкти якої реалізують не журналісти, а представники різних професій у різноманітних мультимедійних жанрах. Вони мають потужні технічні можливості й охоплюють значну авдиторію, пропагуючи почасти

не літературний стандарт, а орфоепічні, лексичні, граматичні помилки. Для нашого інформаційного простору це типові вади, що є наслідком тривалого зросійщення, якого ми ніяк не можемо позбутися. Проте тенденція збереження авторської мови, особливо у книжних стилях, для динаміки української літературної норми має і позитивні вияви, зокрема в питанні автохтонізації мовних засобів, яке ще далеко не розв'язано, але згасає у провідному стилеві сьогодення — публіцистичному. Збереження мови автора, як-от у наукових текстах гуманітарного напряму, сприяє реактивації забутих українських слів, які можуть стати надбанням загальновживаного ресурсу. Наприклад слів *оковид, рівнорядний* не зафіксовано в сучасних словниках, але їх актуалізовано в наукових працях літераторів, напр.: *Студії над історичною прозою української еміграції з перспективи національної, колективної, індивідуальної пам'яті варто проводити не тільки в літературознавчому ракурсі, а й, сказати б метафорично, з обріїв культурознавства. Саме з такого* ***оковиду*** *можна побачити її ідеологічні, соціальні, культурологічні, ідейно-естетичні контури як важливого медіума колективної пам'яті, у координатному просторі тетоґіа — пам'яті як феномену культурологічного та історичного* (І. Набитович. Слово і час. 2022. № 4. С. 47); *Однак літературні тексти не можна трактувати* ***рівнорядно*** *з «іншими медіями культурної пам'яті, з іншими символічними системами (історичні хроніки, історичне письменство, тексти юриспруденції, релігійні твори, мітологічні оповіді)», бо вже з XVIII ст. літературним текстам приписують відмітні риси, які відрізняють їх від історичних/історіографічних наративів* (І. Набитович. Слово і час. 2022. № 4. С. 54). Це забуті лексеми з активного словника початку XX ст. Лексико-семантичний потенціал іменника *оковид* засвідчено у «Практичному словникові синонімів української мови» С.Й. Караванського, який подав його як синонім до слова *перспектива*, пор.: «перспектива: оковид (далека); плян (широка); панорама, картина (близька); майбутнє; віддаль [з віддалі літ]» (Караванський, 1998, с. 298). У корпусах «Грак» і «Mova. Info» уже зафіксовано вживання цього іменника в мові сучасних ЗМІ, напр.: *Преподобний зрікається віри й на роки випадає з* ***оковиду*** *оповідача* (Україна молода, 23.09.2016). Слово *рівнорядно* традиційно використовували як термін у лінгвістичних працях (Синявський, 1931), а в сучасній мовній практиці воно активно функціонує як синонім до слів *рівнозначно, тотожно.*

Авторська мова релігійних текстів орієнтована передусім на популяризацію діалектного фонду, який не має знижених стилістичних конотацій і не порушує принцип сакральности релігійного стилю. Пор. вживання дієслова *досвідити*: *Ми боронимо Богом дане право жити як люди на своїй землі. З цієї причини, будучи переконаними у своїй правоті, всупереч усім страшним випробуванням, які* ***досвідчуємо*** *щодня, ми все ж таки не втрачаємо надії. Бо живемо не тільки одним днем і дивимося на перспективу кожної людини через призму вічності* (Патріярхат. 2022. № 5). Це слово, стилістично обмежене в сучасних лексикографічних працях позначкою *діал.*, зі значенням 'зазнати; переконатися' (СУМ II, с. 382; СУМ-20 IV, с. 816), але було поширене в мовній практиці початку XX ст., про що свідчить його

фіксація в тогочасних словниках із варіантами *досвідчати, досвідчувати* (Кримський, Єфремов, 1924—1933; Ніковський, 1927). У «Російсько-українському словникові складної лексики» С.Й. Караванського зафіксовано синонімічне вживання дієслів *досвідити* і *навчати, інструктувати* (Караванський, 2016).

Показовою для релігійних текстів є активізація рідковживаних та розмовних слів, зокрема *користати, огульно, візія, таланний*, напр.: *Важливо у Великому пості приступити до Таїнства Покаяння. Церква заохочує до частої сповіді, але тих християн, хто не* ***користає*** *з неї впродовж року, зобов'язує принаймні раз у рік приступити до цього таїнства, яке веде нас не лише до примирення з Богом* (https://surl.lu/uozkib); *І* ***візія*** *нашого українського майбуття також має бути такою світлою і яскравою, щоби нам не забракло впевненості прокладати шлях крізь усі можливі мороки сьогодення* (Патріярхат. 2022. № 6); *Сучасна молодь — це найбільш* ***таланна генерація усіх поколінь,*** *оскільки вона вже як мінімум 30 років живе українським життям, чого не мала жодна генерація до цього часу. Це молодь, яка своєю кров'ю показала свою віру в такі великі цінності, як свобода, ідентичність, демократія, вільний світ. Змогла це зробити у симфонії з багатьма країнами світу* (Церква і суспільство. 2023. № 3). Їх можна кваліфікувати як потенційні одиниці загальновживаного нейтрального словника літературної мови.

На сьогодні такі процеси не набули системного характеру. Книжні стилі, порівняно з публіцистичним, мають значно обмеженішу авдиторію, проте свідчать про неперервність внутрішньомовних лексико-семантичних тенденцій оновлення літературної норми.

Серед загроз поширеного плюралізму думок авторів текстів — неконтрольований штучний вплив на літературну норму. Показовий приклад — ініційована чиновниками освітньої галузі фемінітивізація мови, що набуває загрозливих масштабів, руйнуючи морфонологічні, лексичні, стилістичні норми української літературної норми, особливо в адаптації до законів української мови іншомовної лексики (Карпіловська, 2017, с. 386; Коць, 2023, с. 102). Явища, які суперечать внутрішнім засадам мови, породили низки штучних варіантів, що спричиняє спротив в узусі навіть на рівні мовного чуття, напр.: *вождь — вождиня / вождиця / вождиха; канцлер — канцлериня / канцеляриня / канцлеркиня / канцлерка; філософ — філософеса / філософиня / філософка.* Такі процеси не сприяють ні утвердженню мовної ідентичности, ні інтелектуалізації мови, ні цілісності мовного узусу. У зв'язку із цим актуальними є засади нормотворців початку ХХ ст. О.Б. Курило зауважувала: «Штучна мова затьмарює думку та затримує духовний розвиток» (Курило, 1942).

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ ОДИНИЦЬ У МЕЖАХ СТИЛЬОВИХ РІЗНОВИДІВ МОВИ У ПРОЄКЦІЇ НА ЛІТЕРАТУРНУ НОРМУ

Значно потужнішими, ніж авторська позиція в тексті, є функціональні зміни — міжстильова взаємодія, яка охоплює всі сфери мови, впливаючи на стилістичну диференціацію, порушуючи комунікативно-прагматичні засади творення текстів та стилістичний баланс мовних засобів у всіх різновидах літературної мови. Усі стилі однаково важливі для реалізації літературної норми, але лише одному з них належить провідна роль у процесах нормотворення. Ю.В. Шевельов наголошував, що «в кожну епоху існує багато стилів, і навіть якби хто хотів їх відтяти, то це б йому не вдалося. Але в кожну конкретну епоху чи період з-поміж багатьох стилів панує, задає тон один, іноді два, які і визначають цю епоху» (Шевельов, 2008, с. 648). Про важливість зворотного впливу стилю на літературну норму зауважувала С.Я. Єрмоленко: «Вага стильового різновиду — це міра вияву стилю чи жанру мови, комунікативної ситуації у формуванні норми. Що більша вага стилю, то більші його можливості в кодифікації та нормуванні» (Єрмоленко, 2013, с. 224).

Напрями основних змін сьогодення визначає публіцистичний стиль, який С. Ґайда метафорично назвав «стилістичним плавильним котлом» (Gajda, 2001, s. 25). Саме цьому функціональному різновидові належить провідна роль у формуванні векторів літературної норми.

ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ НОРМОТВОРЕННЯ СУЧАСНОГО ПУБЛІЦИСТИЧНОГО ТЕКСТУ

Показовий напрям трансформацій публіцистичного стилю — виразна експресивізація, яка вже стала невіддільною частиною інформаційних жанрів.

Вибір мовних засобів у ЗМІ зумовлений у сучасних умовах не їхньою інформаційною функцією, яку вможливлює не нейтральний або раціонально-оцінний словник, а впливом на масову свідомість. Саме тому із закладених у мовній системі одиниць найприйнятнішим і найдієвішим є емоційний пласт лексики. Його шкала не задовольняє потреб комунікації і постійно зростає передусім у вияві негативної оцінки, реалізуючи потенційні можливості мови. Вузловим поняттям виразно негативної експресивної оцінки є війна, а її уособленням — ворог. Навколо цього образу активізовано значну частину стилістично зниженої лексики, основним ресурсом якої є розмовні слова з виразною негативнооцінною конотацією, напр.: *Для чого ці заяви і заходи на засідання ООН, коли* ***путінський холуй Небензя*** *сидить зі своїм* ***пихатим обличчям*** *під час виступу Зеленського. Сидить і демонстративно* ***шариться*** *в телефоні, копошиться в паперах, дивіться,* ***перебирає їх своїми кривавими ручонками****. Поки він це робить, до Генасамблеї ООН долітає ще один міністр закордонних справ РФ, де теж буде виступати* (24 канал, 25.09.2024). Емоційність досягає виразно зниженого звучання і в оцінці діяльности міжнародних політиків, пор.: ***Стогони, шмарклі європейців*** *про те, що «так з нами не мож-*

на», нас також не повинні цікавити. Нас повинні цікавити гроші на закупівлю американської зброї, оскільки у достатній кількості вона є тільки в них. У нас гинуть люди, а не в них. ***Сморід їхніх підштаників*** *нас не повинен хвилювати* (https://surl.li/zfdkrp). Розмовна негативна емоційність почасти переходить у метафоричну іронію: *Автоматичне набуття Україною членства в НАТО, знаєте, трохи* ***попахує солодким Будапештом, солодким Бухарестом, а потім солодким Парижем дадуть по голові*** (https://surl.li/xkegqr). Частотне вживання таких одиниць помітно позбавляє інформаційні жанри раціональної оцінности і пов'язаної з нею стилістичної нейтральности інформаційного тексту, що можна справедливо оцінювати як механізм протидії інформаційній війні. Але це явище змінює не лише словник публіцистичного тексту, а й свідчить про зміну критеріїв експресивности й розмовности, мовно-естетичного канону, значно розширюючи шкалу негативнооцінности та жанрові межі її застосування. Щодо переосмислення критеріїв розмовности промовистим є дослідження М.М. Пилинського, який свого часу її виявом у публіцистичних текстах уважав уживання слів *гордий, ніжний, правдивий, дотепний* тощо (Пилинський, 1976, с. 23—42). Ми їх уналежнюємо до раціональнооцінного словника, свідченням тому є їхня нейтральна стилістична семантика в кодифікаційних працях. А сама категорія розмовности вже підпорядкована досягненню максимальної емоційности й експресивности словника, який психолінгвісти називають найефективнішим способом впливу на масову свідомість суспільства (Mikoiajczuk, 2000; Nowakowska-Kempna, 1986).

Мовознавці наголошують на можливих курйозах у сприйманні суспільством виразно експресивних інформаційних повідомлень. Упізнавані читачами і слухачами аналітичні жанри є своєрідною інструкцією для коректного розуміння і сприймання інформації, яку перевіряв, осмислював, аналізував колектив редакції, залучаючи документальні джерела. Невизначеність жанрових ознак створює різні ступені її неправильного тлумачення або й спотворення (Chudziński, 2007, s. 124). Як приклад дослідники пригадують масову паніку серед слухачів британського радіо після трансляції радіовистави про початок ядерної війни, яку авдиторія сприйняла як репортаж (Maślanki, 1976, s. 90).

Змінилися жанрові комунікативно-прагматичні ознаки науково-популярних проєктів у ЗМІ — тепер у межах одного тексту поєднують наукову інформацію з розважальними елементами, вербалізаторами якої є емоційнооцінні слова. Показові, зокрема, науково-популярні передачі про історію України, під час яких для зацікавлення авдиторії активно використовують стилістично знижений словник, напр.: *Що таке нацизм? Мені неодноразово траплялися твердження, що* ***я, мовляв, в сорочках лайна не розбираюся.*** *Що таке нацизм, що таке фашизм — яка різниця?* (https://surl.li/aevgcj); *А подивімось, які ж полководці керували українцями? Бо недарма ж кажуть:* ***«Який Сидір, така й Гапка. Який кожух, така й латка»*** (https://surl.li/zqdivx).

У минулому сторіччі публіцистичний стиль активно взаємодіяв передусім із художнім (Пилинський, 1990), і його імпульси не набували масштабного впливу на літературну норму. Сьогодні вони поширюються навіть на консервативні, книжні різновиди мови.

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ МОВНИХ ЗАСОБІВ У КНИЖНИХ СТИЛЯХ

Зміна балансу книжности-розмовности-емоційности помітна в науковому стилі, передусім у текстах гуманітарного сектору, якому завжди була притаманна стилістична нейтральність задля забезпечення об'єктивного сприймання інформації реципієнтами. Ця тенденція вирізняє українську літературну мову на тлі слов'янського контексту, адже більшість дослідників у відхиленні від нейтральности в науковому тексті вбачають технічні недогляди, пов'язані з неуважністю авторів (Wytrębowicz, 2009). Деякі наукові видання, причому у власне наукових жанрах доповідей та статей, свідчать про свідоме вживання слів, наприклад із переносним значенням та з виразною розмовною конотацією (*шпетити, прослизати, приправляти, докотитись, діставати, вичищений* та ін.), напр.: *У цьому творі, який можна вважати точкою відліку її письменницької кар'єри, авторка порушує питання жіночої долі і щедро* ***приправляє його прискіпливими фізіологічними подробицями*** (Вісник НАН України. 2022. № 12. С. 45); *У результаті цивілізаційні кордони України ставали все беззахиснішими, через них легко* ***прослизали*** *наративи і образи російської пропаганди, зазвичай транскрибовані у вигляді культурних продуктів* (Вісник НАН України. 2022. № 12. С. 62); *Саме за це і* ***шпетив*** *Сталін Довженка* (Вісник НАН України. 2022. № 12. С. 60). Показово, що цей процес поширюється на термінологічний апарат науки, зокрема в продукуванні нових термінoназв із виразною емоційною негативною оцінністю, пор.: *Анні Ерно явно вірить у визвольну силу письма. Її роботи безкомпромісні й написані простою,* ***вичищеною мовою*** (Вісник НАН України. 2022. № 12. С. 44); *Невипадковим є не раз декларoване, зокрема і в сьогоднішній російській пропаганді, зверхнє ставлення до України як* ***держави*** *вочевидь «жіночої», «****бабистої****» — російський імперіалізм, такий фалократичний, виструнчений по вертикалі: державній, ідеологічній, культурній* (Вісник НАН України. 2022. № 12. С. 65). Це суперечить природі не лише стильової норми наукового стилю, а й природі терміна, однією з диференційних ознак якого є стильова нейтральність. Такі тенденції нівелюють ще один визначальний напрям літературної мови — інтелектуалізацію, оскільки переважання зниженого емоційного словника не може бути свідченням високого інтелектуального рівня розвитку нації.

Негативним виявом для наукового стилю є вживання сленгізмів із негативнооцінним значенням, які посилюють у тексті метафоричну експресію і змінюють стилістику наукового тексту на публіцистичну, напр.: *Нині подібні фільми, зроблені «****за межею фолу****» і здорового глузду, змиті самою історією* (Вісник НАН України. 2022. № 12. С. 64). Науковій спільноті треба, безумовно, дбати, щоб такі явища, не мали суттєвого впливу на зміну стильової норми наукового стилю в майбутньому, адже еталоном власне наукового різновиду наукового дискурсу є академізм викладу, особлива інформативна спрямованість, фахова адресність, що залишає за текстом суб'єктивні (часто соціально зумовлені) складники наукової творчости.

Загальна тенденція експресивізації сучасного словника негативно впливає на стильову норму ще одного книжного різновиду літературної мови — релігійного, порушуючи на тлі контексту принцип сакральности тексту, напр.: *Господь перший шукає того, хто вірує, і серед натовпу питає учнів: «Хто торкнувся Мене?». А що всі* ***відпекувались****, Петро мовив: «Наставнику, то люди коло Тебе юрмляться і тиснуться»* (З проповіді С. Шевчука, 20.11.2023); *Тоді побачите, що слова «Не бійся, тільки віруй» стануть ключем вашої стійкості, силою, якою ви будете вчити інших перемагати самих себе і ворога, котрий на нас* ***насідає*** (З проповіді С. Шевчука, 20.11.2023); *Наприклад, в моєї знайомої на фронті був чоловік, згодом у армію пішов син. Проте в їхньому селі їх не вважають героями. Вони невдахи, які просто не змогли «****відмазатися****»...* (Патріярхат. 2021. № 5). Про остаточне встановлення балансу книжности-розмовности в писемній мові ще в XVII — XVIII ст. зазначав Л.А. Булаховський, наголошуючи, що «далі треба власне закріпляти цю єдність, а не утворювати її вперше» (Булаховський, 1977, с. 338). Важливо, щоб такі процеси порушення цих засад не стали системними і не вплинули на стилістичну диференціацію літературної мови. Тенденції до експресивізації (переважання емоційного над раціональним) літературної мови спостерігаємо на тлі масштабних світових процесів до спрощення вербального наповнення текстів у всіх сферах мовної комунікації.

ВПЛИВ СПРОЩЕНИХ СТАНДАРТІВ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ НА ЛІТЕРАТУРНУ НОРМУ

Проблеми системного осмислення норми в суспільстві ускладнюють процеси домінування візуального над вербальним, що має дієвий вплив на масову свідомість, але провокує фрагментарність у засвоєнні знань, невпорядкованість мислення, що внеможливлює відчуття причиново-наслідкових зв'язків (Sartori, 2007) та руйнує тяглість традиції у збереженні і передаванні літературної норми від покоління до покоління (Skudrzyk, 2005).

Учені-славісти кваліфікують орозмовлення та експресивізацію публіцистичних текстів як вияв загальної тенденції таблоїдизації мови або «імплементації спрощених стандартів у мові» (Kępa-Figura, 2010). М. Дьюз наголошував, що в медійному просторі вага слова, навіть у книжних стилях, відчутно падає, а образу, — навпаки, зростає (Deuze, 2004, s. 140). Ця проблема, на думку Ф. Ессера, значно глибша і свідчить про зниження ваги освіти в соціумі та збільшення попиту на системний маркетинг (Esser, 1999, s. 293). Деякі дослідники слушно зазначали, що це лише один із виявів таблоїдизації культури загалом, що пов'язано зі спрощенням розумової діяльности в цифровому суспільстві (Janus, 2010).

Спрощення стандартів у мові відбувається внаслідок розширення масштабів відомих мовних механізмів, передусім закону мовної економії, який лежить в основі універбації (Карпіловська, 2024). Це, безперечно, природний процес для мови, зокрема під час творення складних слів, абревіатур тощо, але бентежать масштаби його реалізації, що поширюються на текст.

Стискання тексту на графічному рівні відбувається за рахунок сучасних зображувально-графічних технологій і використання умовних буквених скорочень та позначень із різних галузей знань та сфер людської діяльности, специфічного застосування розділових знаків, різних видів шрифту, символів. Такі механізми набувають обов'язкового застосування в жанрі інфографіки. Її адресат не лише сприймає, запам'ятовує, аналізує інформацію, а й домислює залежно від своєї мовної компетенції, асоціацій, пов'язаних із життєвим досвідом, знаннями, загальнолюдськими і національними цінностями, культурним оточенням, логікою тощо. Це породжує неоднозначність розуміння коротких текстових повідомлень та провокує спрощений тип мовомислення.

Наслідком спрощеного підходу до вербального передавання інформації є:

1) відтворення іншомовних назв понять і термінів зі збереженням латинської графіки за допомогою технічного копіювання з інших мов, не докладаючи зусиль для передавання їхнього змісту українською мовою навіть в інтелектуально осмислених наукових текстах, напр.: *Під час дистанційного та гібридного навчання важливо викладачу проводити онлайн заняття в синхронному режимі, відповідно до затвердженого розкладу, організовувати різні види навчальної діяльності, використовуючи відповідні інструменти для проведення відеоконференцій тощо. До таких інструментів, які вможливлюють запланувати зустріч, провести заняття онлайн, а також надати доступ для опрацювання різнотипного навчального контенту унаслежнюють сервіс* ***Microsoft Teams. Gartner*** *визнав сервіс* ***Microsoft Teams*** *лідером у сфері уніфікованих комунікацій як послуг (UCaaS) і рішень для організації зустрічей в режимі реального часу* (Відкрите освітнє Є-середовище сучасного університету, 2023, № 14, https://surl.li/zivimv); *Вивчаючи об'єкт, застосовують принцип* ***case study****, який передбачає поглиблений аналіз невеликої сукупності провідних (відносно середнього національного рівня) ЗВО на основі їхньої звітної інформації)* (Наука і наукознавство, 2022. № 4. С. 34; https://surl.li/txrjnk);

2) поширення іншомовних слів, передусім англізмів, що свідчить про необдумане, здебільшого автоматичне наслідування чужого, блокуючи власний потенціал українського інтелектуального словника. Це демонструють усі функціональні різновиди літературної мови. Не можна виправдати масштаби вживання англізмів навіть у науковому стилі, зокрема в разі масового відтворення детермінологізованих слів, унаслідок частотного вживання в мові ЗМІ, номінацій із різних провідних сфер діяльности, які мають питомі відповідники, пор.: *аутсайдер — останній, стартап — успішний проєкт, гайд — путівник, інструкція*, напр.: *Тому ігнорування решти ЗВО не є виправданим зі статистичних міркувань та виглядає репресивним у науково-політичному аспекті (як провокація скорочень у групі* ***аутсайдерів*** *рейтингу)* (Наука і наукознавство. 2022. № 4. С. 40); *Є багато* ***стартапів****, які мають ідеї розв'язання проблеми, до речі, і в Україні також, але виникає питання — хто це має фінансувати, прибирати в космосі?* (Куншт, https://kunsht.com.ua). Деякі приклади, зокрема в офіційно-діловому стилі, загрожують іміджеві української літературної мови на міжнародному рівні, напр.: *Утворено*

*держагентство «**ПлейСіті**» як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується та координується Кабміном через віцепрем'єр-міністра України з інновацій, розвитку освіти, науки та технологій — міністра цифрової трансформації, та який реалізує державну політику у сферах організації та проведення азартних ігор та лотерей* (https://surl.li/mblhfs). Ці приклади свідчать про варваризацію мови, яка не має нічого спільного з книжністю як категорією, що корелює з інтелектуалізацією.

Такі явища простежуємо також у релігійних текстах, диференційною ознакою яких донедавна була виразна орієнтація на власне український і церковнослов'янський словотвірний ресурси, напр.: *По-четверте, Церква, нарешті, може і повинна інвестувати в розвиток своїх майданчиків комунікації, таких як соціальні мережі, для залучення й утримування уваги вірних і ширшого кола громадськости, але в цьому аспекті важливо робити спільні проєкти з медіа, які досі дбають про своїх **фоловерів** або читачів* (Патріярхат. 2024. № 1). До деяких іншомовних одиниць можна і потрібно знайти атрибутивні відповідники: *кітч — продукт масової культури низької якости, саундтрек — звукове оформлення*). Проте мовна практика релігійного стилю свідчить про загальну тенденцію необґрунтованого вживання кальок, напр.: *Однак поверхове знайомство з християнською доктриною або небажання «завантажувати» читача складними питаннями має наслідком те, що в жанрових творах християнство перетворюється на **кітч**, і це викликає закономірну критику* (Патріярхат, 2022. № 3—4); *Пісня, яка стала **саундтреком** до культового фільму «Цілісно-металева оболонка» Стенлі Кубрика про війну у В'єтнамі, вмить стала нашою реальністю* (Патріярхат. 2024. № 2). Уживання власних усталених відповідників, на думку дериватологів, є природним шляхом розвитку української терміносистеми (Карпіловська, 2017, с. 122). Натомість інтернаціоналізація лексикону, особливо зважаючи на практику сучасного інформаційного простору, стає викликом XXI ст. Некоректно пояснювати ці явища законом мовної економії, оскільки він передбачає не пошук однослівних номінацій в іноземних мовах, а їх творення «на базі кількаслівної (аналітичної) у загальному контексті способів і засобів мовної компресії» (Карпіловська, 2024, с. 116—117).

Отже, літературна норма української мови сьогодення, як ніколи раніше, відкрита до змін, що детерміновані як загальносвітовими тенденціями демократизації, можливостями цифрових технологій, так і внутрішніми культурно-історичними, нестійкими аксіологічними орієнтирами суспільства. Екзистенційно важливо не розгубити на цій дорозі власні пріоритети, зберегти наріжний критерій визначення мовного стандарту — відповідности кожного мовного зразка внутрішнім законам мови, утримуючи високий рівень мовної компетентности в усіх стилістичних різновидах мови. Мовознавча ж оцінка цих процесів завжди має бути раціональною, незважаючи на масштабні процеси експресивізації світового простору.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ — Білодід І.К. (ред.). (1970—1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ-20 — Русанівський В.М. (ред.). (2010—2022). *Словник української мови: у 20 т.* Київ: Український мовно-інформаційний фонд.

ЛІТЕРАТУРА

Булаховський Л. (1977). Історичний коментарій до української літературної мови. *Булаховський Л. Вибрані праці у 5 т.* (т. 2, с. 217—560). Київ: Наукова думка.

Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Коць Т.А., Сюта Г.М., Чемеркін С.Г. (2013). *Літературна норма і мовна практика.* Ніжин: Аспект-поліграф.

Караванський С. (2014). *Практичний словник синонімів української мови.* Львів: БаК.

Караванський С. (1998). *Російсько-український словник складної лексики.* Київ: Академія.

Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф. (2017). *Вплив суспільних змін на розвиток української мови.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф. (2024). *Система та структура української мови у функціонально-стильовому вимірі.* https://surl.li/tgqvlb (дата звернення: 15.04.2025). Київ: Інститут української мови НАН України.

Коць Т. (2023). Словотвір назв осіб жіночого роду в українській літературній мові: між нормою і деструкцією. *Культура слова, 99*, 96—111.

Кримський А., Єфремов С. (1924—1933). *Російсько-український словник.* Київ: Українська академія наук.

Курило О. (1942). *Уваги до сучасної української літературної мови.* Краків — Львів: Українське видавництво.

Ніковський А. (1927). *Українсько-російський словник.* Київ: Горно.

Пилинський М.М. (1976). *Мовна норма і стиль.* Київ: Наукова думка.

Пилинський М.М., Дзюбишина-Мельник Н.Я., Ленець К.В. (1990). *Взаємодія художнього і публіцистичного стилів української мови.* Київ: Наукова думка.

Синявський О. (1931). *Норми української літературної мови.* Харків — Київ: Література і мистецтво.

Тараненко О.О. (2025). *Українська літературна мова кінця XX — першої чверті XXI ст.: стан і тенденції розвитку, I.* Київ: Український мовно-інформаційний фонд.

Шевельов Ю. (2008). *Вибрані праці: у 2 кн.* (кн. 2). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Шевельов Ю. (1951). *Нарис сучасної української літературної мови.* Мюнхен: Видавництво «Молоде життя».

Chudziński P. (2007). *Słownik wiedzy o mediach.* Bielsko Biała.

Coseriu E. (2007). *Textlinguistik: eine Einführung, 4.* Aufl. Tüb.: Gunter Narr Verlag.

Deuze M. (2004). What is Multimedia Journalism. *Journalism Studies, 5* (2), 139—152.

Esser F. (1999). Tabloidization of News. A Comparative Analysis of Anglo-American and German Press Journalism. *European Journal of Communication, 14*, 3, 291—324.

Gajda S. (2001). Nowe społeczności dyskursywne a edukacja komunikacyjna. *Zmiany w publicznych zwyczajach językowych* (s. 7—13). Warszawa: BV.

Habrajska G. (2004). *Wprowadzenie do gramatyki komunikacyjnej, 1.* Łask.

Janus J. (2010). Tabloidization of television news language, "Oblicza Komunikacji". *Tabloidization of language and culture*, 161—175.

Kępa-Figura D. (2010). Linguistic dimensions of tabloidization — a case study, "Oblicza Komunikacji". *Tabloidization of language and culture*, 127—134.

Kłosińska K. (2009). *Formy i normy, czyli poprawna polszczyzna w praktyce.* Warszawa: BV.

Markowski A. (2006). *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne.* Warszawa.

Maślanki J. (Ed.). (1976). *Encyclopedia of knowledge about the press.* Wrocław — Ossolineum.

Mikoiajczuk A. (2000). Problem ocen w analizie wybranych polskich nazw uczuж z klasy semantycznej GNIEWU. *Acta Universitatis Wratislaviensis, 2229. Język a kultura, 14*, 117—134. Wroclaw.

Mozer M. (2020). Is a Ukrainian Standard of the Russian Language on the Agenda? *Kyiv-Mohyla Humanities Journal, 7*, 185—196.

Nowakowska-Kempna I. (1986). *Konstrukcje zdaniowe z leksykalnymi wykiadnikami predykatyw uczuж.* Katowice: Uniwersytet.

Sartori G. (2007). *Homo videns. Telewizja i postmyślenie*. Warszawa.

Skrabacz A., Lewińska-Krzak M. (2022). Wpływ rewolucji cyfrowej na rozwój społeczeństwa informacyjnego. *Roczniki nauk społecznych, 14* (50), 1, 12—21. https://doi.org/10.18290/rns22501.12

Skudrzyk A. (2005). *Czy zmierzch kultury pisma? O synestezji i analfabetyzmie funkcjonalnym*. Katowice.

Wolny-Zmorzyński K., Kaliszewski A., Furman W. (2006). Journalistic Genres. *Theory, practice, language* (s. 110—123). Warszawa: Academic and Professional Publishing Houses.

Wytrębowicz J. (2009). O poprawności językowej publikacji naukowo-technicznych. *Zagadnienia naukoznawstwa, 1* (179), 1—10.

Статтю отримано 17.06.2025

REFERENCES

Bulakhovskyi, L. (1977). Historical commentary on the Ukrainian literary language. *Bulakhovsky L. Selected works: in 5 vols.* (Vol. 2, pp. 217—569). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Chudzinski, R. (2007). *Dictionary of media knowledge*. Bielsko Biała (in Polish).

Coseriu, E. (2007). *Text Linguistics: An Introduction, 4th ed.* Tüb.: Gunter Narr Verlag (in German).

Deuze, M. (2004). What is Multimedia Journalism. *Journalism Studies, 5* (2), 139—152.

Esser, F. (1999). Tabloidization of News. A Comparative Analysis of Anglo-American and German Press Journalism. *European Journal of Communication, 14*, 3, 291—324.

Gajda, S. (2001). *New discourse communities and communication education. Changes in public language habits* (pp. 7—13). Warszawa: BV (in Polish).

Habrajska, G. (2004). *Introduction to communicative grammar, 1.* Łask (in Polish).

Janus, J. (2010). Tabloidization of television news language, "Oblicza Komunikacji". *Tabloidization of language and culture*, 161—175.

Karavanskyi, S. (1998). *Practical dictionary of synonyms of the Ukrainian language*. Kyiv: Akademiia (in Ukrainian).

Karavanskyi, S. (2016). *Russian-Ukrainian dictionary of complex vocabulary*. Lviv: BaK (in Ukrainian).

Karpilovska, E.A., Kysliuk, L.P., & Klymenko, N.F. (2017). *The impact of social changes on the development of the Ukrainian language*. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Burago (in Ukrainian).

Karpilovska, E.A., Kysliuk, L.P., & Klymenko, N.F. (2024). *The system and structure of the Ukrainian language in the functional-stylistic dimension*. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy NAN Ukrainy. Retrieved April 15, 2025 from https://surl.li/tgqvlb (in Ukrainian).

Kepa-Figura, D. (2010). Linguistic dimensions of tabloidization — a case study, "Oblicza Komunikacji". *Tabloidization of language and culture*, 127—134 (in Polish).

Kłosinska, K. (2009). *Forms and norms, or correct Polish in practice*. Warszawa: BV (in Polish).

Krymskyi, A., & Yefremov, S. (1924—1933). *Russian-Ukrainian dictionary*. Kyiv: Ukrainska akademiia nauk (in Russian, in Ukrainian).

Kots, T. (2023). The word formation of feminine names in the Ukrainian literary language: between norm and destruction. *Kulture of the word, 99*, 96—111 (in Ukrainian).

Kurylo, O. (1942). *Notes on the modern Ukrainian literary language*. Krakow — Lviv: Ukrainske vydavnytstvo (in Ukrainian).

Markowski, A. (2006). *Culture of the Polish language. Theory. Lexical issues.* Warszawa (in Polish).

Maślanki, J. (Ed.). (1976). *Encyclopedia of knowledge about the press.* Ossolineum — Wrocław (in Polish).

Mikoiajczuk, A. (2000). The problem of evaluation in the analysis of selected Polish names of feelings from the semantic class of GNIEW. *Acta Universitatis Wratislaviensis, 2229. Language and culture, 14*, 117—134. Wrocław (in Polish).

Mozer, M. (2020). Is a Ukrainian Standard of the Russian Language on the Agenda? *Kyiv-Mohyla Humanities Journal, 7*, 185—196.

Nikovskyi, A. (1927). *Ukrainian-Russian dictionary.* Kyiv: Horno (in Ukrainian, in Russian).

Nowakowska-Kempna, I. (1986). *Sentence constructions with lexical exponents of predicates of feelings.* Katowice: University (in Polish).

Pylynskyi, M.M. (1976). *Language norm and style.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Pylynskyi, M.M., Dziubyshyna-Melnyk, N.Ya., & Lenets, K.V. (1990). *Interaction of artistic and journalistic styles of the Ukrainian language.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Sartori, G. (2007). *Homo videns. Television and postthinking.* Warszawa (in Polish).

Shevelov, Yu. (1951). *An Essay on the Modern Ukrainian Literary Language.* Miunkhen: Vydavnytstvo "Molode Zhyttia" (in Ukrainian).

Shevelov, Yu. (2008). *Selected works: in 2 books* (Book 2). Kyiv: Vydavnychyi dim "Kyievo-Mohylianska akademiia" (in Ukrainian).

Skrabacz, A., & Lewińska-Krzak, M. (2022). The impact of the digital revolution on the development of the information society. *Annals of social sciences, 14* (50), 1, 12—21. https://doi.org/10.18290/rns22501.12 (in Polish).

Skudrzyk, A. (2005). *Is the twilight of writing culture? On synesthesia and functional illiteracy.* Katowice (in Polish).

Syniavskyi, O. (1931). *Norms of the Ukrainian literary language.* Kharkiv — Kyiv: Literatura i mystetstvo (in Ukrainian).

Taranenko, O.O. (2025). *Ukrainian literary language of the end of the 20th — first quarter of the 21st century: state and development trends, I.* Kyiv: Ukrainskyi movno-informatsiinyi fond (in Ukrainian).

Wolny-Zmorzyński, K., Kaliszewski, A., & Furman, W. (2006): *Journalistic Genres. Theory, practice, language* (pp. 110—123). Warszawa: Academic and Professional Publishing Houses (in English, in Polish).

Wytrębowicz, J. (2009). On the linguistic correctness of scientific and technical publications. *Issues of science studies, 1* (179), 1—10 (in Polish).

Yermolenko, S.Ya., Bybyk, S.P., Kots, T.A., Siuta, H.M., & Chemerkin, S.H. (2013). *Literary norm and language practice.* Nizhyn: Aspekt-polyhraph (in Ukrainian).

Received 17.06.2025

Tetiana Kots, Doctor of Philological Sciences, Senior Researcher,
Leading Researcher in the Department of Stylistics,
Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tetyana_kots@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-4622-9559

DYNAMICS OF THE LITERARY NORM IN TEXTS OF MODERN UKRAINIAN MEDIA RESOURCES: FUNCTIONAL-STYLISTIC DIMENSION

The article considers theoretical problems of the literary norm at the current stage of the functioning of the Ukrainian language in the pan-Slavic context and in the conditions of digitalization of the media space. Changes in the definition of the criteria for the normativity of linguistic units are analyzed, the principles of their value perception in society are emphasized, taking into account intralinguistic and extralinguistic sociocultural factors of the national space. Norm-forming tendencies are traced in three main directions: strengthening the author's position in the text, expressivization of the journalistic style and its influence on book varieties of the language, simplified standards in the choice of linguistic units.

Strengthening the author's position in the text has its disadvantages and advantages. Among the disadvantages: the spread of language errors, the actualization of a part of the language resource limited by the author's worldview, the risks of using artificial units that contradict the phonetic, morphophonemic, lexical, and stylistic laws of the Ukrainian language. The advantages include the autochthonization of the lexicon as a result of changing the functional capabilities of the rarely used, colloquial, and dialectal fund of the Ukrainian dictionary.

A global trend is the expressivization of texts of various styles and genres, which in Ukrainian realities is enhanced by internal tension in society due to wartime. The leading role in changing the priorities of the norm is played by the journalistic style, which transfers its main impulse of expressivization to all varieties of literary language, changing the balance of bookishness-conversationalness-emotionality in conservative styles — scientific, religious, etc.

A manifestation of simplified standards in language is the advantage of visual and audio images over verbal expression in the digital environment, which provokes fragmented thinking; copying foreign language units while preserving Latin graphics, and unjustified imitation of units from the English language.

***Keywords**: literary norm, norm-setting, functional trends of the language resource, interaction of styles, evaluation, expressivization, simplified language standards.*

УДК 811.161.2'38;808.5(049.32)

С.О. ВЕРБИЧ, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: sviatoverb@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-4671-1898

ЛІТЕРАТУРНА НОРМА В РІЗНОСТИЛЬОВИХ ТЕКСТАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ОБ'ЄКТИВНІ ЗМІНИ ЧИ ВІДХИЛЕННЯ ВІД НОРМИ?

Уважне спостереження за функціонуванням літературної мови в суспільстві свідчить про те, що зміни в її нормах відбуваються завжди і в різні періоди. Питання, одначе, у тому, наскільки ці зміни закономірні й не загрожують самій структурі мови. Очевидно, що основний критерій для оцінювання літературної мови — її нормативність, адже, за влучним висловом В.М. Русанівського, «норма — своєрідний фільтр, який пропускає в літературну мову тільки те, що не розхитує підвалини її структури, а, навпаки, зміцнює їх» [1].

У доповіді [2] доктора філологічних наук Т.А. Коць акцентовано на кардинальних змінах в українській літературній мові, які відбувалися в ній упродовж 1-ї чверті XXI ст. Зазначено, що вони пов'язані, з одного боку, із культурно-історичними, суспільно-політичними умовами всередині України, а з іншого, — із глобалізаційними тенденціями сучасного цифрового середовища. Ці чинники, за спостереженнями доповідачки, зумовлюють перебудову у виборі мовних засобів для забезпечення нових комунікативних потреб суспільства в різних сферах. Утім наслідок змішування певних

[1] Русанівський В.М. (1989). *Мова в нашому житті* (с. 90). Київ.
[2] Відгук про доповідь Т.А. Коць «Динаміка літературної норми в текстах сучасних українських медіаресурсів: функціонально-стильовий вимір».

Цитування: Вербич С.О. (2025). Літературна норма в різностильових текстах сучасної української мови: об'єктивні зміни чи відхилення від норми? *Українська мова, 3* (95), 111—113.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

стилів і жанрів невтішний, бо воно спричинило відхилення від прескриптивної норми й поширення мовних помилок.

У доповіді наголошено на засадах нормотворення з відсиланням до колективної праці «Літературна норма і мовна практика» (2013). У цьому контексті варто пам'ятати, що формування літературної норми передбачає врахування таких основних критеріїв: 1) системного (відповідність мовних явищ законам мови); 2) національного (відповідність мовних явищ національному характерові); 3) естетичного (функціонально-стилістична доцільність певної форми); 4) відповідність мові авторитетних письменників; 5) статистичного (урахування регулярності мовних явищ) [3].

Тетяна Анатоліївна порушила важливу проблему впливу трансформаційних процесів у суспільстві на визначення нормативності мовних одиниць, що відобразилося в деактуалізації такого засадничого принципу літературної норми, як мовна традиція. Обґрунтоване спостереження науковця, що основою для становлення літературної норми в 1-й чверті XXI ст. став публіцистичний, а не художній, стиль. Т.А. Коць справедливо зауважила, що зміни в мовних засобах текстів різних стилів пов'язані з мовними вподобаннями автора, його мовною компетенцією, а також відображають наслідки тривалого зросійщення українськомовного середовища. Помітна тенденція до повернення забутих українських слів, не зафіксованих у сучасних словниках. Погоджуюся з доповідачкою щодо деструктивного впливу на українську літературну мову штучної фемінітивізації, що, за її словами, руйнує «морфологічні, лексичні і стилістичні норми української літературної мови». Пор., наприклад, численні варіанти на зразок *вождиня / вождиця / вождиха; канцлериня / канцеляриня / канцлеркиня / канцлерка*.

Слушне зауваження Тетяни Анатоліївни і про порушення комунікативно-прагматичних засад творення текстів різних стилів, що виявляється передусім у виразній експресивізації мови. А це — поширення розмовної лексики з негативнооцінною конотацією, уживання сленгізмів і жаргонізмів, перенасичення текстів іншомовними словами, насамперед англізмами тощо. Стосовно надмірного вживання іншомовних слів в українськомовних текстах, то тут важливо зауважити, що українська мова розв'язує цю проблему однозначно — потрібність чи недоцільність такого слова. Коли лексема потрапляє до української мови разом із поняттям, яке не має відповідника в нашій мові, то воно має всі підстави для вжитку. Якщо ж поняття можна назвати українським словом, то саме йому й треба надавати перевагу, а не іншомовному дублетові. Особливо із цього приводу дивують ситуації, коли для аналізу української мови використовують іншомовні терміни на зразок *комунікант, лінгвальний, дескриптивний* та ін. замість їхніх питомих відповідників *мовець, мовний, описовий* [4].

Зважаючи на викладене, видаються важливими і висновки Тетяни Анатоліївни, що літературна норма в процесі функціонування мови зазнає

[3] Данильчук Д.В. (2013). *Український правопис: роздоріжжя і дороговкази* (с. 19). Київ.
[4] Селігей П.О. (2007). Що нам робити із запозиченнями? *Українська мова, 3*, с. 5.

закономірних змін, однак важливо «на цій дорозі не розгубити власні пріоритети, зберегти наріжний камінь визначення мовного стандарту — відповідність кожного мовного зразка внутрішнім законам мови...».

Дослідження Т.А. Коць, безперечно, має подальші перспективи, адже питання динаміки мовної норми в доповіді розкрито передовсім на лексичному рівні. Очевидно, потребують вивчення і аналізу також зміни норми на інших мовних рівнях, зокрема граматичному. Водночас, аналізуючи різностильові тексти, треба звернути увагу, на мою думку, і на зміни мовної норми в термінології, куди проникає дедалі більше іншомовних термінів. Важливо також висловити свою думку і щодо необґрунтованих правописних варіантів, які неминуче розхитують орфографічні норми. Крім цього, варто прискіпливіше оцінити появу в текстах різних стилів слів на зразок *огульний, візія, відмазуватися*, які потрапили в українську внаслідок польського та російського впливів. Пор. відповідно пол. *ogólny* ‘загальний’, ‘узагальнений’, *wizja* ‘перспектива’, ‘план’, ‘думка’, рос. *отмазываться* ‘виправдовуватися’.

Загалом наукова доповідь Т.А. Коць змістовна, у ній порушено актуальні проблеми нормотворення української літературної мови в сучасний період, наголошено на дотриманні усталених критеріїв у становленні мовної норми та культуромовному аспекті. Уважаю, що доповідь варто схвалити й опублікувати її в журналі «Українська мова».

Відгук отримано 09.06.2025

Sviatoslav Verbych, Doctor of Sciences in Philology,
Senior Researcher, Leading Researcher in the Department
of History of the Ukrainian Language and Onomastics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: sviatoverb@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-4671-1898

LITERARY NORM IN DIFFERENT STYLE TEXTS
OF THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE: OBJECTIVE
CHANGES OR DEVIATIONS FROM THE NORM?

УДК 811.161.2'38:808.5(049.32)

Л.М. КОЛІБАБА, кандидат філологічних наук, старший дослідник,
старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: kolibaba.lm@meta.ua
https://orcid.org/0000-0001-7063-5309

ЗМІНИ В ЛІТЕРАТУРНИХ НОРМАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ МЕДІЙНИХ РЕСУРСІВ: ПОЗИТИВНА ДИНАМІКА ЧИ ДЕСТРУКЦІЯ?

Наукова проблема, що її порушила у своїй доповіді [1] Т.А. Коць, безсумнівно, актуальна як для мовознавців, так і для всіх мовокористувачів, адже йдеться про зміни в літературних нормах сучасної української мови, які сталися в першій чверті XXI ст. під впливом культурно-історичних і суспільно-політичних зрушень усередині України, з одного боку, та світових тенденцій глобалізації та цифровізації, — з іншого. «Ці зміни, — зазначила Тетяна Анатоліївна, — зумовлюють перебудову у виборі мовних засобів для забезпечення нових комунікативних потреб соціуму в усіх сферах мовного функціонування — публіцистичній, художній, науковій, офіційно-діловій, релігійній» (с. 1), проте в доповіді вона звузила коло наукових пошуків і спробувала простежити динаміку літературних норм у публіцистичних, наукових та релігійних текстах сучасних українських медійних ресурсів.

Вибір об'єкта дослідження заслуговує цілковитого схвалення, оскільки роль засобів масової комунікації у процесах дотримання і збереження літе-

[1] Відгук про наукову доповідь Т.А. Коць «Динаміка літературної норми в текстах сучасних українських медіаресурсів: функціонально-стильовий вимір».

Цитування: Колібаба Л.М. (2025). Зміни в літературних нормах сучасних українських медійних ресурсів: позитивна динаміка чи деструкція? *Українська мова, 3* (95), 114—118.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

ратурної норми української мови не можна недооцінювати — вплив медійних ресурсів на свідомість громадян сьогодні є незаперечним. Як слушно зауважила Є.Г. Кравченко, «медійна мова впливає на мовленнєво-мисленнєву діяльність суспільства не просто передаючи мовний смак доби, а й створюючи мовний ідеал сучасності (символічні норми)» [2].

Потреба досліджувати динаміку літературної норми в текстах сучасних українських медійних ресурсів зумовлена не лише змінами в самих літературних нормах, а й трансформаціями в розумінні засадничих критеріїв нормативности мовних одиниць, що відбулися в першій чверті XXI ст. «У суспільстві, — констатує Тетяна Анатоліївна, — змінилося ставлення до літературної норми. Її вже не сприймають як імператив, а швидше як гнучкий набір мовних засобів для забезпечення комунікативних намірів мовця» (с. 2), що спричиняє міжстильову взаємодію текстів різних функційних сфер — змішування різнорідних стилів та жанрів і, як наслідок, виникнення «гібридних мовних продуктів», не регламентованих жодною стильовою нормою, із багатьма мовними помилками.

Деякі дослідники вважають, що ігнорування правил — це не ознака неграмотности користувача, а специфіка комунікації в інтернеті, де в режимі реального часу поняття норми нехтують задля скорочення часокількісної величини в комунікативному акті між користувачами [3], тобто ненормативність тексту втрачає негативну ознаку, що становить неабияку загрозу для мовної практики і може спричинити руйнування поняття літературного стандарту загалом. Це справді дуже загрозлива ситуація, адже, за висновками науковців, сучасні медіакомпанії зосереджують увагу не на процесі створення змісту, не на правильному передаванні інформації за допомогою мовних засобів, а на її «упакуванні» (так званій «візуалізації контенту») та швидкому поширенні [4].

Відомо, що традиційно мовну норму кваліфікують як «сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування у певний період розвитку мови і суспільства», а основними критеріями встановлення літературної норми впродовж тривалого часу вважали: 1) територіальний, або культурно-історичний; 2) загальновизнані зразки і мовну традицію («критерій авторитетних письменників»); 3) відповідність системі мови — її внутрішнім законам та закономірностям; 4) поширеність певного мовного явища; 5) національно-

---

[2] Кравченко Є.Г. (2024). Мас-медіа і сучасний мовно-нормативний процес. *Сучасні міжнародні відносини: актуальні проблеми теорії і практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (с. 491). Київ: Національний авіаційний університет. https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/64238

[3] Мариненко І. (2017). Орфографічні й лексичні помилки в кросмедійних ЗМІ: типологія, причини виникнення. *Мова: класичне — модерне — постмодерне, 3*, 228. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Langcmp_2017_3_27

[4] Кравченко Є.Г. (2024). Мас-медіа і сучасний мовно-нормативний процес. *Сучасні міжнародні відносини: актуальні проблеми теорії і практики*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (с. 494). Київ: Національний авіаційний університет. https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/64238

ідентифікаційний (не лише збереження мовної традиції, але й центральна увага до унікальних мовних ознак явища) [6].

Проте, за висновками Тетяни Анатоліївни, традиційні засадничі критерії випрацювання літературної норми в останнє десятиріччя втрачають актуальність. Дослідниця проаналізувала зміни в засадах сучасного нормотворення і виокремила серед них визначальні для формування теперішньої мовної норми:

• добір мовних засобів у кодифікаційних працях має відповідати комунікативній меті автора;

• зміни в мовній традиції загальновизнаних зразків, мірилом яких була мовна практика авторитетних письменників;

• зміни в естетичному каноні, що був визначальним із часів формування літературного стандарту (від кінця XIX — початку XX ст.);

• зміни у змістовому наповненні критеріїв — напрями динаміки літературної норми тепер визначає не художній стиль, а публіцистичний;

• різновекторність, хаотичність змін у вербальних засобах сучасних текстів.

Усі ці функційні зміни в розвиткові літературної норми Тетяна Анатоліївна пов'язала з такими загальносвітовими тенденціями, як посилення авторської позиції в тексті та функційно-стильові зміни в межах усіх різновидів літературної мови з виразним тяжінням до експресивізації. Саме тому вона докладно схарактеризувала кожен із напрямків розвитку змін у формуванні сучасної літературної норми на тлі загальносвітових тенденцій, що дало змогу зробити такі засадничі висновки про динаміку літературної норми в текстах сучасних українських медійних ресурсів:

1. Посилення авторської позиції в тексті має як загрози (пропагування в медійних ресурсах не літературного стандарту, а ортоепійних, лексичних, граматичних помилок, що є наслідком тривалого зросійщення), так і переваги (посилення тенденції до автохтонізації — повернення питомих українських лексем, граматичних форм, синтаксичних конструкцій).

2. Значно потужнішою за авторську позицію в тексті є міжстильова взаємодія, яка охоплює всі сфери мови, впливає на стилістичну диференціацію, порушує комунікативно-прагматичні засади творення текстів та стилістичний баланс мовних засобів у всіх різновидах літературної мови.

3. Провідна роль у визначенні векторів літературної норми належить публіцистичному стилю.

4. Основний напрям трансформацій публіцистичного стилю — виразна експресивізація (переважання емоційного над раціональним).

5. Вибір мовних засобів у сучасних медійних ресурсах спричинений не їхньою інформаційною функцією, яку вможливлює нейтральний або раціональнооцінний словник, а впливом на масову свідомість. Саме тому з усіх закладених у мовній системі одиниць найдієвішим є емоційний пласт лексики.

---

[5] Єрмоленко С.Я. (2007). *Українська мова: Енциклопедія*. В.М. Русанівський та ін. (редкол.). 3-тє вид., зі змінами і доп. (с. 439). Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана; Фаріон І.Д. (2013). *Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей)* (с. 16). Вид. 3-тє, доп. Івано-Франківськ: Місто НВ.

6. Змінилися жанрові комунікативно-прагматичні ознаки науково-популярних проєктів у медійних ресурсах — тепер у межах одного тексту поєднують наукову інформацію з розважальними елементами, вербалізаторами якої є емоційнооцінні слова.

7. У науковому стилі, передусім у текстах гуманітарного сектору, змінилося співвідношення категорій книжности — розмовности — емоційности, унаслідок чого посилилося орозмовлення наукових текстів, що суперечить природі стильової норми наукового стилю, однією з диференційних ознак якого є стильова нейтральність, та нівелює ще один визначальний напрям літературної мови — інтелектуалізацію.

8. Експресивізація сучасного словника негативно впливає також на стильову норму ще одного книжного різновиду літературної мови — релігійного.

9. Тенденції до експресивізації літературної мови спостерігаємо на тлі масштабних світових процесів до спрощення вербального наповнення текстів у всіх сферах мовної комунікації, що породжує не лише неоднозначність розуміння коротких текстових повідомлень, а й спричиняє спрощений тип мовомислення, наслідками якого є відтворення назв понять і термінів з інших мов зі збереженням латинської графіки за допомогою технічного копіювання та поширення іншомовних слів, передусім англізмів.

Рецензована доповідь логічно струнка й чітко структурована: Тетяна Анатоліївна окреслила проблему, констатувала зміни в розвиткові мовної норми, проаналізувала їх і зробила висновки. Для повноти й цілісности виконаного дослідження, на нашу думку, бракує, по-перше, загальної оцінки динаміки літературної норми в текстах сучасних українських медійних ресурсів (позитивна / негативна), а по-друге, — рекомендацій щодо позиції фахівців: як професійна спільнота має реагувати на такі зміни в теперіших літературних нормах і в який спосіб зарадити ситуації, якщо ці зміни є негативними (у цьому полягає найбільша практична цінність праць такого зразка). Тетяна Анатоліївна слушно зазначила, що «мовознавча оцінка цих процесів завжди має бути раціональною, незважаючи на масштабні процеси експресивізації світового простору» (с. 17), але самих рекомендацій не запропонувала. Звісно, мовознавці не можуть вплинути на те, що літературна норма української мови сьогодні зазнає потужного впливу загальносвітових тенденцій, проте завдання фахівців, на нашу думку, полягає у випрацюванні механізмів протистояння та боротьби із цими впливами.

Готуючи текст доповіді до друку, радимо Тетяні Анатоліївні звернути увагу ще й на такі міркування та побажання:

1. У назві доповіді зазначено «Динаміка літературної норми в текстах сучасних українських медіаресурсів: функціонально-стильовий вимір», проте не зауважено, які саме сучасні українські медійні ресурси обстежено. Інформацію про джерела фактичного матеріалу потрібно додати до тексту доповіді.

2. Рекомендуємо поміркувати над тезою «Показовим для релігійних текстів є активізація рідковживаних та розмовних слів, напр.: *користати, огульно, візія, таланний* (с. 7)», зокрема над тим, чи ця тенденція характерна лише для сакрального стилю. Зауважимо, що про орозмовлення сучасного

публіцистичного стилю дослідники зауважували ще понад 10 років тому (наприклад, М. І. Навальна в докторській дисертації «Функціонально-стильова динаміка лексики в українській періодиці початку XXI ст.» 2012 р.).

3. Ми поділяємо думку Тетяни Анатоліївни щодо тих чинників, які зумовили зміни у формуванні сучасної літературної норми. До них можна було б додати посилення тенденцій до автохтонізації та активізацію пуристичних настроїв, що розгортаються в умовах незалежної України, зокрема й у деяких медійних ресурсах, і спрямовані на зміцнення національних морфологійних і словотвірних норм та збереження самобутности українського формотворення і словотворення.

4. Радимо Тетяні Анатоліївні ознайомитися з монографією Н.М. Костусяк і М.І. Навальної «Російсько-українська війна в об'єктиві мови» [6], що, на нашу думку, збагатить її дослідження новими ідеями, зокрема щодо лексико-семантичних модифікацій в українському медійному дискурсі воєнного періоду, сучасних українських медійних засобів вербалізації узагальнених лінгвістичних понять та граматичних і стилістичних особливостей мови українських медійних ресурсів воєнного періоду.

Уважаю, що доповідь Т.А. Коць «Динаміка літературної норми в текстах сучасних українських медіаресурсів: функціонально-стильовий вимір» потрібно схвалити і рекомендувати до друку в журналі «Українська мова».

Відгук отримано 01.07.2025

Larysa Kolibaba, PhD in Philology, Senior Researcher, Senior Researcher
of the Department of the Grammar and Scientific Terminology
Institute of the Ukrainian Language of National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: kolibaba.lm@meta.ua
https://orcid.org/0000-0001-7063-5309

CHANGES IN LITERARY NORMS
OF MODERN UKRAINIAN MEDIA RESOURCES:
POSITIVE DYNAMICS OR DESTRUCTION?

[6] Костусяк Н., Навальна М. (2025). Російсько-українська війна в об'єктиві мови. Луцьк: Вежа-Друк. https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/27735

НАУКОВІ ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

УДК 922:81'28Матвіяс

Л.В. РЯБЕЦЬ, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу діалектології
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, 01001
E-mail: riabetslv@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-4829-715X

ЖИТТЯ В НАУЦІ ПРО МОВУ (ДО 100-річчя ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ІВАНА ГРИГОРОВИЧА МАТВІЯСА)

Цьогоріч філологічна спільнота України відзначає 100-річчя відомого українського мовознавця, діалектолога, доктора філологічних наук, професора, лавреата Державної премії України в галузі науки і техніки Івана Григоровича Матвіяса.

І.Г. Матвіяс народився 1 травня 1925 року в селі Карові Сокальського району Львівської области в селянській родині. На формування його життєвих поглядів вплинули родина, розвинений просвітницько-культурний рух Галичини, національно-визвольні змагання, про його причетність до яких донедавна не говорили. Вищу освіту здобув на українському відділенні філологічного факультету Львівського університету (1945—1950). Далі — робота на кафедрі української мови Дрогобицького педінституту та аспірантура Інституту мовознавства імені О.О. Потебні АН України, після завершення якої в 1955 році працював у цьому Інституті, а з 1991 року — в Інституті української мови НАН України, з яким пов'язав подальше наукове життя.

Іван Григорович Матвіяс належить до когорти вчених, які своєю науковою діяльністю та дослідженнями в галузі українського мовознавства формували основу нашої національної ідентичности. Сьогодні по-особливому актуальними є слова науковця: «Для кожного народу мова — це його неоціненний скарб. Мова є одним із найважливіших засобів об'єднання людей

Цитування: Рябець Л.В. (2025). Життя в науці про мову (до 100-річчя від дня народження Івана Григоровича Матвіяса). *Українська мова, 3* (95), 119—122.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

у народності, нації, вона є засобом національного самоусвідомлення, збереження традицій, звичаїв, засвоєння історії, виховання патріотичних почуттів. Мова — засіб створення і вираження культури народу, вияву його духовного багатства, психіки, таланту. Вона відіграє надзвичайно важливу роль у боротьбі народів за їх соціальне і національне визволення і допомагає народам відстоювати свою самобутність серед інших народів» [1].

Наукова спадщина професора багатогранна. Це праці з граматики та історії української мови, діалектології, лінгвістичної географії, лінгвостилістики [2].

Першою важливою мовознавчою студією І.Г. Матвіяса стала праця «Синтаксис займенників в українській літературній мові І половини XIX ст.», яку він захистив у 1954 році як кандидатську дисертацію, а згодом опублікував її розширений варіант окремою монографією — «Синтаксис займенників в українській мові» (Київ, 1962). Дослідження присвячене вивченню синтаксичної природи займенників, зокрема визначенню їхніх функцій у реченні, окресленню позицій, у яких вони дублюють іменники і прикметники. У монографії також докладно з'ясовано особливості формування норм у синтаксичній підсистемі української літературної мови, проаналізовано наявні в текстах XIX ст. ті риси синтактики займенників, поява яких у текстах західноукраїнських авторів була спричинена регіональною мовно-культурною практикою, діалектним тлом, а в східноукраїнських авторів — виразними стилістичними настановами.

Тривалий час в українській лінгвістиці актуальною була проблема створення описової граматики, особливо гостро цю потребу відчували мовознавці-дидакти вищої школи. І.Г. Матвіяс підготував та опублікував «Курс сучасної української літературної мови. Морфологія» (Київ, 1962), що на кілька десятиліть закрив цю лакуну, чому посприяли аргументованість і доступність викладу теоретичних положень, вдало дібрані ілюстрації.

І.Г. Матвіяс завжди працював із дуже складним граматичним матеріалом. Він написав розділи про іменник і займенник до колективної академійної праці «Сучасна українська літературна мова. Морфологія» (Київ, 1969) та підготував докторську дисертацію «Іменник в українській мові», яку успішно захистив 1969 року, а в 1974 році опублікував як окрему монографію.

Особливою сторінкою в житті Івана Григоровича Матвіяса була робота над створенням фундаментальної лінгвогеографічної праці — *Атлас української мови* (АУМ). Він увійшов до колективу діалектологів у період формування джерельної бази й випрацювання теоретичних засад створення АУМ, згодом долучився до колективного опрацювання основ картографування,

[1] Матвіяс І.Г. (1990). *Українська мова і її говори* (с. 3). Київ: Наукова думка.

[2] Бібліографію І.Г. Матвіяса див.: *Студії з діалектології.* Матеріали і дослідження. (2017). Вип. 1 (с. 270—281). П.Ю. Гриценко (відп. ред.). Київ: КММ.

до укладання та коментування карт. І.Г. Матвіяс узагальнив практичний досвід укладачів атласу щодо передкартографічної інтерпретації діалектного матеріалу та створення лінгвістичних карт і синтезував його в чітких інструкціях: «Інструкція для складання карт до Атласа української мови» (Діалектологічний бюлетень. Вип. VIII. Київ, 1961) та «Інструкція для складання коментарів до карт Атласа української мови» (Діалектологічний бюлетень. Вип. IX. Київ, 1962). Їх надалі використовували укладачі атласу. Як зазначив П.Ю. Гриценко, нинішньому поколінню науковців творчі пошуки «першопрохідців слов'янського лінгвістичного картографування» можуть видаватися перейденим етапом, проте варто усвідомити, що сучасні комп'ютерні технології картографування постали на ґрунті чіткого розуміння типів ареальних протиставлень, установлення структурної та частотної ієрархії одиниць і явищ, осмислення та перевіряння взаємозв'язків елементів різних рівнів мовної системи, що були сформульовані в далекі 60-ті роки XX ст. внаслідок передкартографічного аналізу діалектного матеріалу, укладання та коментування карт [3]. Від 1960 року в наукових виданнях І.Г. Матвіяс регулярно друкував праці з різноманітних проблем діалектології, лінгвогеографії, у яких викладав засади картографування матеріалів, особливості відбиття лексики та фразеології, відображення старожитніх та новостворених українських говорів в АУМ. Іван Григорович уклав до АУМ 34 карти, був автором передмови до першого тому, співавтором і відповідальним редактором першого і третього томів, головою редколегії другого тому. Опублікування *Атласу української мови* в 3 томах стало тією знаковою подією в житті мовознавчої спільноти України, від якої розпочалася нова сторінка української діалектології, коли після періоду відвертого неприйняття цієї науки почало поступово утверджуватися вивчення мови у просторових координатах, а не лише в системі усталених структурної, функційної та історичної парадигм пізнання. Працю колективу діалектологів було гідно поціновано та удостоєно Державної премії України в галузі науки і техніки (2006).

І.Г. Матвіяс був залюблений у рідне слово, ретельно вивчав особливості українських діалектів. Важливого значення він надавав проблемам генези українських діалектів, формування основи сучасної української літературної мови та варіантности літературної мови, взаємовідношення діалектів і літературної мови, використання діалектизмів у творах художньої літератури (праці «Українська мова і її говори» (1990), «Варіанти української літературної мови» (1998), цикли статей на сторінках часопису «Культура слова» та ін.). Результати творчих пошуків і глибоких лінгвістичних досліджень переконливо підтвердили одну з тез ученого: «Незважаючи на те, що під впливом літературної мови народні говори змінюються і до певної міри нівелюються, вони поруч з літературною мовою житимуть завжди» [4].

Іван Григорович був активним учасником наукових дискусій, обговорення кандидатських і докторських дисертацій, завжди демонстрував ви-

[3] Гриценко П.Ю. (2015). Професор І.Г. Матвіяс. *Українська мова, 2*, с. 161.
[4] Матвіяс І.Г. (1990). *Українська мова і її говори* (с. 162). Київ: Наукова думка.

сокий рівень професіоналізму та наукової толерантности, приклад делікатного спілкування в науковому товаристві.

І.Г. Матвіяс увійшов в історію українського мовознавства як дослідник широкої наукової проблематики — граматики сучасної української літературної мови, історії мови, її генези, просторового функціювання, варіантности та ін. Вагомий творчий доробок науковця вже давно став тим теоретичним підґрунтям, що допомагає сучасним дослідникам мови шукати шляхи розв'язання актуальних проблем новітньої лінгвоукраїністики.

Статтю отримано 13.08.2025

Liudmyla Riabets, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of Dialectology
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy
of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: riabetslv@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-4829-715X

LIFE IN LANGUAGE SCIENCE
(TO THE 100th ANNIVERSARY OF THE BIRTH
OF IVAN GRIGOROVICH MATVIYAS)

УДК 811.161.2'246.2

С. РОМАНЮК, доктор габілітована, професор
Варшавський університет
вул. Краковське Пшедмєсцє, 24/26, м. Варшава, 00927
E-mail: s.romaniuk@uw.edu.pl
https://orcid.org/0000-0003-0569-7663

ВІЙНА В УКРАЇНІ КРІЗЬ ПРИЗМУ МОВИ

Рецензія на: Костусяк Н., Навальна М.
Російсько-українська війна в об'єктиві мови

Луцьк: Вежа-Друк, 2025.

Останнім часом з'являється дедалі більше публікацій, присвячених темі війни Росії проти України. Ідеться про видання, у яких висвітлюють вияви війни та допомагають читачеві зрозуміти складність і проблемність подій на європейському континенті, дають змогу заглибитися в їх потрактування з різних аспектів. Дослідження мови війни в цьому контексті постає особливо актуальним — змінилося українське суспільство, змінилися мовці, які почали висловлюватися так, аби їх почули, крім того, помітним є потужний сплеск тих медій, які швидко реагують на події в Україні й світі у XXI сторіччі.

У зв'язку із цим дослідження, яке потрапило до моїх рук як видавничого рецензента, важливе, потрібне, актуальне, адже його матеріалом послугували тексти воєнної тематики, подані в українських інтернет-ресурсах, переважно в найвідоміших медійних виданнях періоду 2022—2025 років. Це незаперечна цінність — читати рукопис, якого ще не побачили інші, який щойно вийшов з-під наукового пера. З іншого боку, неабиякий виклик — оцінювати працю, яку невдовзі оприявлять широкому колу. Радість від прочитання тексту була обмеженою з огляду на непросту тематику, що її обрали Наталія Костусяк і Марина Навальна, визнані дослідниці в українській та європейській науковій спільноті. Вони послідовно від 2022 року

Цитування: Романюк С. (2025). Війна в Україні крізь призму мови. [Рецензія на: Костусяк Н., Навальна М. *Російсько-українська війна в об'єктиві мови*]. *Українська мова, 3* (95), 123—128.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

вивчали стан мови й мовлення медій в Україні, інформували про це у своїх численних статтях, доповідях, під час наукових зустрічей. Із їхніми напрацюваннями я мала нагоду ознайомлюватися в різних наукових часописах, зокрема й польських. Студії, написані часто у співпраці з багатьма українськими дослідниками, що активно розв'язують проблеми розвитку й зміни мови та мовлення українців під час війни, є особливо вартісними в європейському науковому просторі, вони дають змогу швидко зорієнтуватися в нових тенденціях, зрозуміти їхню специфіку, а насамперед «із перших вуст» дізнатися про те, чим живе українське суспільство — і не тільки у сфері науки, але й загалом, оскільки ці праці віддзеркалюють розвиток публічного дискурсу сучасної України [1].

Ретельні наукові спостереження та докладний аналіз матеріалу, зібраного впродовж тривалого часу, дали змогу визначити основу майбутньої монографії. Тому цілком закономірно, що результатом плідної та наполегливої праці стала повноцінна книжка, успішно підготовлена професорами Н. Костусяк і М. Навальною.

Монографія, присвячена дослідженню мови українських медіа, є вагомим внеском у сучасне українське мовознавство, у слов'янську славістику й загалом у світову лінгвістику, зокрема в галузі функційного аналізу публіцистичного дискурсу воєнного періоду. Праця засвідчує не тільки академічну ретельність, а й надзвичайну актуальність, оскільки мовні зміни в українських масмедіа безпосередньо пов'язані з глибокими соціально-політичними трансформаціями, що відбуваються в Україні в умовах повномасштабної війни після її початку 24 лютого 2022 року.

Рецензоване дослідження охоплює понад 60000 синтаксичних одиниць, зафіксованих в інтернет-виданнях 2022—2025 років, що стосуються загальної тематики війни. Воно вирізняється чіткою структурою, систематизованістю викладу та багатою джерельною базою. Кожну мовну одиницю або феномен проаналізовано в контексті, із вказівкою на джерело, що відповідає високим академічним стандартам — приклади можна не тільки перевірити самостійно, але й використати до власних досліджень, що дотичні

[1] Костусяк Н.М., Шульська Н.М., Костриця Н.М. (2022). Метафорична вербалізація концепту війна в сучасних медійних заголовках. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія, 56*, 60—65. https://doi.org/10.32841/2409-1154.2022.56.13; Костусяк Н.М., Навальна М.І., Межов О.Г. (2023). Вербальні ідентифікатори ворога: культуромовні й деестетизовані моделі. *Slavia Orientalis, 4* (LXXII), 893—905. https://journals.pan.pl/dlibra/publication/148592/edition/130439/content; Костусяк Н.М. (2024). Лінгвостилістичні та прагматичні особливості неодериватів та неографізмів періоду російсько-української війни. *Досвід війни. Медійно-дискурсивний простір сучасної України: монографія* (с. 43—58). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. https://www.wuw.pl/product-pol-19651; Межов О.Г., Костусяк Н.М., Навальна М.І. (2024). Лексико-граматичні засоби експлікації психоемоційних станів у сучасних українських медіатекстах воєнного періоду. *Slavia Orientalis, 2* (LXXIII), 111—127. https://journals.pan.pl/dlibra/publication/151726/edition/133827/content; Костусяк Н., Демидюк О. (2025). Стильова транспозиція лексики в сучасному волинському медіадискурсі. *Studia Ucrainica Varsoviensia, 13*, 11—18. Варшава. https://doi.org/10.31338/2299-7237suv.13.1.

до аналізу іншого типу — наприклад, дискурсивного чи історичного. Методологію цієї праці характеризує застосування елементів функційної лінгвістики, когнітивного підходу, лінгвостилістики та дискурс-аналізу. Варто зауважити про сучасний підхід, що полягає в залученні інтердисциплінарних елементів: соціолінгвістичних (вплив соціуму), психолінгвістичних (реакція на травму), політолінгвістичних (інформаційна політика).

Проаналізувавши ілюстративний матеріал, авторки звернули увагу на різні аспекти функціювання мови: описали заголовки масмедійних текстів, номінації осіб за різними видами діяльности (зокрема ворога, людей, які постраждали під час війни, і т. ін.), позивні українських військових, фразеологізми, негативно-оцінні та експресивно марковані стійкі утворення. За спостереженнями дослідниць, військова лексика часто має негативно-оцінне забарвлення, натомість «у мові сучасної української публіцистики дедалі активніше використовують сполуки, які, крім номінативно-інформаційної функції, надають журналістським текстам книжності» (Костусяк, Навальна, 2025, с. 19). Докладний аналіз і висновки, що з нього випливають, звичайно, знаходимо далі в тексті книжки.

Монографія складається з трьох концептуально вибудуваних розділів, які охоплюють ключові аспекти змін у мові сучасної української публіцистики: лексико-семантичні модифікації, вербалізацію узагальнених лінгвістичних понять та граматично-стилістичні особливості дискурсу. Кожен розділ містить декілька підрозділів, що дало змогу глибоко дослідити тематику за різними мовними рівнями.

У першому розділі вивчено лексико-семантичні модифікації в українському медійному дискурсі. Авторки слушно зауважили про розширення сфери використання військової лексики, що ми пропонуємо називати «мілітаризацією української мови і мовлення», пор.: *гуманітарний фронт, соціальний фронт, культурний фронт, творчий фронт, мистецький фронт, музичний фронт* та ін. (Костусяк, Навальна, 2025, с. 28—38). На матеріалі з інтернет-ресурсів 2022—2025 років продемонстровано, як деякі лексеми функціюють із переносними значеннями, а новоутворення входять до активного вжитку. Наприклад, слова *військовий, боєць, захисник* набувають не лише фахового, але й ідеологійного навантаження, конструюючи образ національного героя. Неологізми *атовці, укропи, укри* функціюють як маркери групової ідентичности, пор.: *Думав, укропи — село, нічого не можуть* (https://glavcom.ua, 07.05.2022); *Атовці у Луцьку готувалися до блискавичного вторгнення з Білорусі* (https://konkurent.ua, 13.04.2022); *Кіноповість "Укри" відомого українського письменника, драматурга та кіносценариста Богдана Жолдака — це бойова проза про сучасне АТО* (https://www.livelib, 20.02.2025).

Дослідниці описали функціювання графічних варизмів у мові сучасних медіа, наголосили на позамовних чинниках, що впливають на актуалізацію таких запозичень; порушили проблему доцільности / недоцільности використання написаних латиницею номінацій у публіцистичному просторі тощо. Основну увагу зосереджено на графічних варваризмах і англізмах на

зразок *Patriot, Starstreak, Hawk, Leopard* тощо, що їх авторки інтерпретували як наслідок експресивної функції та впливу мультимедійного простору.

У другому розділі запропоновано функційно-прагматичний аналіз засобів вираження таких мовних універсалій, як неозначеність, заперечення, квантитативність, присвійність. Використано комплексний підхід до вивчення граматичних форм, їхніх лексичних маркерів та словотвірних моделей. Докладно вивчено семантичні відтінки лексем *ніякий, жоден, нітрохи*, а також аналітичні конструкціяї, що реалізують заперечення або обмеження в тексті, напр.: *Уже без танків, але з "дивомашинами"; «Почервоніли» всі області, окрім Одещини; Замість компенсації... запропонували людям іпотеку.*

Дослідниці виокремили також семантико-граматичні варіанти реалізації категорії присвійности в публіцистичних текстах воєнного періоду. Особливо цінним є комплексний аналіз формальних маркерів присвійности (прикметників, займенників, родових форм тощо), які активно функціюють у межах новостворених медійних форматів, зокрема в заголовках та інформаційних блоках новин, напр.: *«Мамин мародер і взуттєвих справ майстер» — впізнали окупантів, які передавали награбоване родичам у РФ* (https://gazeta.ua, 07.04.2022).

Третій розділ присвячено проблемам словотвірної динаміки, зокрема продуктивності абревіатуротворення та інноваційних дериватів. Серед абревіатур, що ввійшли до активного вжитку, виділено *ЗСУ, ТРО, РДК, БПЛА*. Лексеми на зразок *рашист, ватник, сепар, орки, кацапи* досліджено в контексті їхньої емоційної маркованости та інвективної функції. Такі одиниці мають значну експресивну силу, їх переважно використовують для демонстрації презирства або іронії щодо противника. Як слушно зазначили авторки, «інвективи здебільшого надають мові публіцистики сарказму й негативної оцінки, вони експлікують зневагу до представників ворожої армії й політиків, вияскравлюють такі їхні риси, як вульгарність, нахабність, жорстокість та ін.» (Костусяк, Навальна, 2025, с. 300).

Важливо, що основну увагу зосереджено на стилістично маркованих одиницях, які засвідчують зміни в мовній структурі й слугують засобом впливу на читача. Тому логічно, що об'єктом цієї студії стали метафоризовані мовні одиниці, засвідчені в медійних текстах періоду найбільшої активности російсько-української війни, чи інвективи, на вживання яких вплинули позамовні чинники.

У монографії проаналізовано десятки неологізмів, створених під час війни або актуалізованих у її контексті. Зокрема, подано приклади лексем:

• *рашизм* як зневажлива вторинна номінація росіян, напр.: *Як далі вести війну, якщо рашисти всюди закопались...* (https://defence-ua.com/army_and_war, 16.10.2023);

• *кацапи, орки, русня, фашист, русня* — приклади семантичної деривації та нового семіотичного навантаження в сучасному медійному просторі. Авторки кваліфікують їх як інвективи-синоніми, які мають однакову стилістичну роль.

У монографії проаналізовано також інноваційні словотвірні моделі: утворення прикметників та іменників із формантами *-шник, -івець, -ець* (*айдарівець, азовець, атошник*), що засвідчує адаптацію та українізацію військового сленгу, напр.: *АТОшник чи Атовець? Як правильно сказати українською?* (https://www.obozrevatel.com, 04.10.2023). Такі приклади демонструють активну деривацію на основі назв військових підрозділів і абревіатур, що їх широко вживають в українському публічному дискурсі.

Крім описаної вище мериторичної вартости монографії, звертаю увагу на ще одну особливість: це робота, пов'язана з макетуванням книжки, яку зреалізувала Наталія Костусяк. Було б, звичайно, доречніше, аби таку працю виконували ті, хто не пише монографій, проте розуміємо всю складність видавничого процесу, брак коштів, із ним пов'язаний, особливо за сьогоднішніх складних обставин в Україні, тому ціную те, що книжка, крім високого наукового рівня, відповідає всім іншим вимогам видавничої справи, насамперед завдяки авторкам.

Окремо наголосимо на оформленні книжки, яке привертає увагу читача, — візуальне мистецтво спільно з науковим змістом створює комплексну композицію, що тепер є надзвичайно важливим. Хоч обкладинка монографії оформлена у стриманому академічному стилі, вона водночас виконує символічне навантаження. Дизайнер Сергій Вовкодав розмістив на ній контрастну графічну композицію: світлину зруйнованого будинку вгорі та фотографії газет у поєднанні з образами українських військових унизу. Єдиним яскравим зображенням є український прапор. Обкладинку можна трактувати як метафоричне втілення самої назви праці — *війна крізь фокус мови*.

Насамкінець зазначу, що монографія «Російсько-українська війна в об'єктиві мови» є зразком наукової рефлексії щодо подій, що відбуваються в сучасному українському просторі. У ній не лише зафіксовано мовні інновації, а й осмислено їх у парадигмі культурної самоідентифікації, національного спротиву, комунікативного захисту. З огляду на викладене попереду дослідження Н. Костусяк і М. Навальної є унікальним лінгвістичним свідченням часу, у якому мова стає не лише засобом спілкування, а й засобом спротиву, ідентифікації, пам'яті. В умовах війни мова змінюється швидко, динамічно, і саме такі дослідження дають змогу зафіксувати ці трансформації з науковою точністю. Праця репрезентує новий етап у вітчизняному медіалінгвістичному аналізові, демонструючи високий рівень аналітичности, системности та суспільної спрямованости.

Переконана, що книжка матиме свого читача, вона стане у пригоді студентам і викладачам закладів вищої освіти. Рекомендуємо опрацювати її мовознавцям, філологам, журналістам, здобувачам філологічних факультетів, аналітикам інформаційної політики. Упевнена також, що видання зацікавить широке коло читачів, не пов'язаних із наукою, але тих, хто хоче знати, як змінюється не тільки українська історія, мова, масмедії, але й змінюються ті, хто їх активно творять, — мовці.

Із глибоким переконанням щодо вартісности видання я рекомендувала цю книжку до друку, працюючи над текстом як видавничий рецензент. Ще з більшою впевненістю пишу ці слова, скеровуючи їх до загалу — усіх тих, хто цікавиться описаними вище проблемами.

Рецензію отримано 18.07.2025

Svitlana Romaniuk, PhD., Habil., Associate Professor
University of Warsaw
26/28 Krakowskie Przedmieście Str., Warsaw 00927, Poland
E-mail: s.romaniuk@uw.edu.pl
https://orcid.org/0000-0003-0569-7663

THE WAR IN UKRAINE THROUGH
THE PRISM OF LANGUAGE

Review of: Kostusiak N., Navalna M.
The Russian-Ukrainian war through the lens of language
Lutsk: Vezha-Druk, 2025 (in Ukrainian).

УДК 81'42:316.774(049.1)

Ю.П. МАСЛОВА, кандидат філологічних наук, доцент кафедри інформаційно-документних комунікацій Навчально-наукового інституту міжнародних відносин та національної безпеки
Національний університет «Острозька академія»
вул. Семінарська, 2, м. Острог, 35800
E-mail: yuliia.maslova@oa.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-5568-8282

ФРЕЙМОВА КАРТОГРАФІЯ ВІЙНИ: КОГНІТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ МОДЕЛІ МЕДІЙНОГО ДИСКУРСУ УКРАЇНИ

Рецензія на: *Досвід війни. Медійно-дискурсивний простір сучасної України*. С. Романюк (ред.)

Варшава: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2024.

Від початку повномасштабної агресії Російської Федерації проти незалежної суверенної держави України медійний простір трансформувався у провідну арену когнітивно-прагматичного протистояння, на якій моделюється не лише динаміка інформаційних і воєнних операцій, а й сам спосіб концептуалізації та інтерпретації травматичного досвіду війни. У такій дискурсивній площині кожна мовна одиниця, кожен візуальний знак і кожна прагматема набувають стратегійної ваги: вони фреймують перебіг подій, індукують афективні сценарії, кристалізують опозицію «свій — чужий» та спрямовують колективну енергію в напрямку мобілізації або, навпаки, зневіри.

В аналітично-комунікативному вимірі війну репрезентовано не лише як геополітичне явище, а і як масштабний семіотичний процес, у межах якого медіа виконують функцію когнітивного медіатора між реальністю фронту та ментальними конструктами суспільства. Наукова рефлексія щодо цього періоду є надзвичайно потрібною, оскільки вможливлює верифікацію меха-

Цитування: Маслова Ю.П. (2025). Фреймова картографія війни: когнітивно-прагматичні моделі медійного дискурсу України. [Рецензія на: *Досвід війни. Медійно-дискурсивний простір сучасної України*. С. Романюк (ред.)]. *Українська мова, 3* (95), 129—134.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

нізмів дезінформаційного впливу, репертуаризацію етапів лінгвокреативних трансформацій і документування нових концептів, що ввійшли до колективної пам'яті нації. Для прийдешніх поколінь такі дослідження функціюватимуть як своєрідний «дискурсивний архів», що слугуватиме джерелом реконструкції ціннісних пріоритетів, емпіричних даних і символічних практик воєнної доби та конструювання мовної картини світу певного історичного періоду, водночас забезпечуючи підґрунтя для критичного сприйняття та формування відповідальної культурної політики в поствоєнному контексті.

Монографія «Досвід війни. Медійно-дискурсивний простір сучасної України» (Варшава: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2024. 244 с.) за редакцією Світлани Романюк є фундаментальним репрезентантом міждисциплінарної колаборації, що постає як синергія надбань когнітивної семантики, прагмалінгвістики та критичного дискурс-аналізу й водночас пропонує цілісну фреймову модель експлікації воєнної дійсности у вітчизняному медійному просторі. Фреймову картографію війни витлумачуємо як системний опис мережі інтерпретаційних рамок (фреймів) та їхніх взаємозв'язків, за допомогою яких медіадискурс структурує події війни, ролі акторів, причинно-наслідкові зв'язки й оцінні настанови.

Актуальність рецензованої монографії зумовлена визначальною роллю інформаційно-медійного простору в умовах тривалої повномасштабної російсько-української війни, де мовні та мультимодальні стратегії масмедіа не лише відтворюють воєнне буття, а й моделюють когнітивні сценарії національної ідентичности та суспільної мобілізації. У сучасній філологічній парадигмі бракувало системного дослідження, яке б поєднало когнітивно-семантичний аналіз воєнних концептів, прагматичний зріз дезінформаційних тактик і лінгвостилістичне осмислення інновацій, зорієнтованих на вербально-візуальну (мультимодальну) природу медіадискурсу. Наукову новизну монографії підсилює фреймова парадигма представлення війни, що інтегрує вербальний корпус телемарафону «Єдині новини», гомілетичний та президентський дискурси, неологійний ресурс традиційних і новітніх медіа, у такій синтетичній конфігурації ці джерела ще не були предметом цілісного аналізу в україномовних наукових студіях. Рецензоване вивчення зумовлене нагальною потребою державної інформаційної безпеки та стратегійних комунікацій, оскільки окреслені в монографії когнітивні фрейми, прагматеми патріотичної риторики й типологія сакралізованих кодів функціюють як практичний інструментарій для журналістів, медіааналітиків і лінгвістів-експертів. Воно становить методологійний прецедент, що розширює аналітичний потенціал когнітивної лінгвістики, критичного наратив-аналізу та філософії мови, пропонуючи науковій спільноті нові підходи до інтерпретації воєнного медіадискурсу й окреслюючи перспективи подальших міждисциплінарних студій у площині семантики травми, інформаційної поляризації та символічної мобілізації.

Варто зауважити, що обкладинка, створена Анною Ґоґолевською за ілюстрацією Софії Гембарської, експлікує самодостатній семіотичний акт: дві фігури в білих сукнях, розміщені на межі жовтого та синього полів, функ-

ціюють як іконічний знак уразливости й водночас солідарної стійкости. Контраст теплих і холодних кольорових площин репрезентує колористичну алегорію національної дихотомії життя і руйнування. Грайливі силуети соняхів на жовтому тлі індексують мирний простір, тоді як хрести, полум'я та ракети на синьому активують семантику втрат, травм і безпосередніх загроз. Виразна ритміка ламаних контурів формує кінетичний вектор сприйняття та виконує емотивно-конотативну функцію, спонукаючи реципієнта до оцінної інтерпретації ще задовго до вербального контакту з текстом. У такий спосіб мовна поліфонія та візуальна семіосфера конструюють цілісний комунікативно-прагматичний ансамбль, який фреймує когнітивно-емоційний континуум видання та підсилює його концептуальну значущість.

У передмові Світлана Романюк окреслила методологійний вектор видання, наголосивши, що завданням колективу було з'ясувати, як масмедіа через займенникові, метафоричні та прагматичні стратегії моделюють опозиції «ми — вони», сакралізують дискурс, формують патріотичні прагматеми й упорядковують колективну пам'ять. У такому вимірі інтерпретації особливий акцент зреалізовано на фреймовому картографуванні воєнної дійсности, що вможливлює окреслення семантико-асоціативних полів ключових концептів і простеження їхньої динаміки в публічному дискурсі. Авторки послідовно демонструють, що інтеграція вербальних механізмів із мультимодальними чинниками — зокрема образами, кольоровими кодами та мікронаративними колажами — формує цілісні когнітивні й емоційні сценарії сприйняття подій. Така інтердисциплінарна оптика, що поєднує методи когнітивної семантики, прагмалінгвістики та візуальної риторики, надає дослідженню концептуальної завершености й відкриває нові перспективи для лінгвоконфліктологійних і медіакомунікативних студій. Зауважимо, що в семіотико-комунікаційній перспективі тримовні передмови (українська — 11 сторінок, англійська — 16, польська — 20) виконують функцію метадискурсивного механізму, який одночасно кодує методологійний каркас дослідження та розширює його референтне поле, транслюючи сенси трьома символічними системами й репрезентуючи текст для полінаціональної академічної спільноти. У такий спосіб зреалізовано комунікативну стратегію інтеркодової інклюзії, що на структурно-знаковому рівні підвищує прозорість змістових зв'язків і знижує прагматичні бар'єри сприйняття.

Монографія має двочастинну композицію, у якій послідовно розгорнено медійно-дискурсивну картину війни крізь призму когнітивно-прагматичних і соціолінгвістичних підходів. У першій частині (с. 9—134) Наталія Ясакова (с. 27—41) переконливо обґрунтувала, що займенникова опозиція «ми — вони» функціює як семіотичне ядро наративу національної ідентичности: прономінативні конструкції активують механізми мовної інклюзії та водночас маргіналізують «іншого», закріплюючи у свідомості бінарну модель світу, що особливо виразно в умовах війни, коли питання національної ідентичности стає екзистенційним і безпосередньо впливає на мобілізаційний потенціал суспільства. Використання національного «ми» в медіатекстах цього періоду виявило стратегії асиміляції та дисиміляції,

які формують спільне бачення минулого, теперішнього й майбутнього та відмежовують українців від ворога.

Наталія Костусяк (с. 43—58) комплексно проаналізувала структурні моделі, семантичну мотивацію та прагматичні параметри неографізмів і неодериватів 2022—2023 років, зауваживши, що лексична неологізація маніфестує трансформацію суспільних цінностей у кризовій ситуації війни. Дослідниця продемонструвала, як графічно, морфологійно та семантично модифіковані мовні інновації не лише реферують актуальні соціокомунікативні події, а й реалізують інтенційні стратегії медіадискурсу, посилюючи експресивність і продукуючи ефекти епатажу, іронії чи сарказму. Окремо акцентовано на ненормативних номінаціях агресора, які актуалізують презирство й ненависть, надаючи текстам глумливого тонального забарвлення.

Марина Навальна (с. 59—76), дослідивши інноваційні процеси в українських масмедіа воєнної тематики, наголосила на динамічних лексичних змінах, індукованих війною. Простежено функціювання нових релевантних лексем, модифікованих значень відомих слів і стійких словосполук з оновленою семантикою; зафіксовано утворення дієслів від власних назв, появу нових іменників й оказіоналізмів, значення яких часто зчитується лише з контексту.

Лариса Колібаба та Світлана Романюк (с. 77—93) дослідили трансформацію офіційних звертань у телемарафоні «Єдині новини» й установили, що етикетна модернізація корелює з прагненням медіа утримувати рівновагу між формальним протоколом та емоційним пафосом. Виокремлено дві основні тенденції: (1) свідоме витіснення патронімів і заміна їх звертаннями з етикетним «пан / пані» та особовими іменами, прізвищами чи назвами посад — як вияв відмежування від російських мовних моделей; (2) активне використання кличного відмінка як засобу відновлення питомих граматичних рис української літературної мови. Такі сучасні процеси є знаковою реакцією на люту агресію ворога і водночас продукують відновлення національної мовної самобутности.

Наталія Адах і Галина Вокальчук (с. 95—110) запропонували лексикографійний портрет неології воєнного десятиріччя, репрезентувавши реєстр понад 1000 одиниць, та створили типологію джерел запозичення, що становить цінну основу для словникових видань. Безперечно, скрупульозно зібраний матеріал стане підґрунтям для подальших досліджень у вимірі неолого-лінгвокультурологічних студій і оказіоналістики.

Ганна Дидик-Меуш (с. 111—122) подала концепт «байрактарщини» як фрейм емоційної та іронійної мобілізації, наголосивши, що оказіоналізми війни постають дієвими маркерами колективного афекту й метарозповіді опору.

Олександра Антонів (с. 123—134) увела до наукового обігу феномен «розмовників воєнного часу», окресливши його як жанр ситуативної комунікативної підтримки в перспективі етнолінгвістичних студій.

У другій частині (с. 135—236) зміщено увагу на взаємодію дискурсивних стратегій об’єднання та конфлікту. Алла Ярова (с. 137—152) проаналізувала дезінформаційний наратив «співчуття до Росії» у німецькомовному телеграм-сегменті, застосувавши критичний дискурс-аналіз і з’ясувавши меха-

нізми емоційного шантажу європейської авдиторії. Продемонстровано, як через емпатійні топоси, емоційні апеляції і ретельно підібрані лексико-метафоричні схеми російської пропаганди формуються повідомлення, що, зрештою, виправдовують агресора в очах європейської спільноти.

Адріана Чучвара (с. 153—169) аналітично представила, як гомілетичні тексти Блаженнішого Святослава формують сакральний каркас наративу спротиву, вербалізуючи концепти жертовности й спасіння та активуючи у вірян скрипти колективної витривалости у правдивій картині світу.

Наталія Піддубна (с. 171—189) розвинула теорію теолінгвістичного дискурсу, наголосивши, що сучасна сакралізація воєнного досвіду є не лише риторичним, а й когнітивним ресурсом формування сенсів національної стійкости.

Наталія Кондратенко (с. 191—201) запропонувала семантико-текстологічну концептуалізацію глорифікації, обґрунтувавши її релевантність для лінгвістичних експертиз питань пропаганди та героїзації.

Олена Доценко (с. 203—220) дослідила «прогностичний дискурс» як інструмент когнітивної інженерії суспільних очікувань, зазначивши, що медійні передбачення структурують часові сценарії колективної надії.

Завершує другу частину монографії аналіз Олени Семенець (с. 221—236) лідеротворчої риторики президентських промов 2022—2023 років: з'ясовано вертикальні та горизонтальні стратегії апеляції до єдности, що транслюють ідею спільнотворчої відповідальности й репродукують фрейм «нація-аргумент».

Схвалення заслуговує те, що в дослідженні подано не лише описовий теоретичний аналіз, а й концептуально та методологійно вивірений інструментарій, який охоплює корпусні підрахунки, дистрибутивний аналіз, фреймове моделювання та критичну медіаекспертизу. Така методологійна синергія в поєднанні з когнітивно-прагматичною спрямованістю забезпечила цілісність праці й сформувала підґрунтя для подальших лінгвістичних, медійних і культурологічних студій воєнної доби. Запропонований підхід, безперечно, слугуватиме орієнтиром для майбутніх міждисциплінарних розвідок, поєднуючи емпіричну точність із теоретичною інноваційністю.

Вартий уваги й ґрунтовний бібліографійний корпус видання, що охоплює фундаментальні праці із сучасних лінгвістичних і медіакомунікативних досліджень. Така композиція засвідчує методологійну інклюзивність авторського колективу й забезпечує міждисциплінарну верифікацію отриманих результатів. Запроваджений у монографії фреймовий підхід уможливив синергію вербальних і візуальних стратегій репрезентації соціальної травми, водночас запропонувавши типологію інновацій та прагматичних тактик, що конструюють інформаційний простір воєнної доби. Істотна перевага дослідження — відсутність надмірної теоретизації, натомість пропоновано синкретичну інтеграцію поняттєво-категорійного апарату з емпіричним матеріалом.

Прорецензована монографія є значущим інформаційно-документним ресурсом для академійної та освітньої спільноти, має високий евристичний потенціал для когнітивної, прагмалінгвістичної, соціолінгвістичної, медіалінг-

вістичної, психолінгвістичної та семіотичної парадигм і окреслює перспективні вектори подальших досліджень семантики колективної пам'яті, механізмів дезінформації та символічної мобілізації суспільства у кризових контекстах.

Рецензію отримано 12.07.2025

Yuliia Maslova, PhD in Philology, Associate Professor of the
Department of Information and Document Communications,
Educational and Research Institute of International Relations and National Security
National University of Ostroh Academy
2 Seminarska St., Ostroh 35800, Ukraine
E-mail: yuliia.maslova@oa.edu.ua
https://orcid.org/0000-0002-5568-8282

CARTOGRAPHY OF WAR FRAMES:
COGNITIVE-PRAGMATIC MODELS
OF UKRAINIAN MEDIA DISCOURSE

Review of: *The Experience of War. The Media and Discursive Space of Modern Ukraine*. S. Romaniuk (Ed.)

Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2024 (in Ukrainian).

УДК 061.3:908(477)

Г.В. ШУМИЦЬКА, доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та соціальної роботи
Ужгородський національний університет
вул. Університетська, 14, м. Ужгород, 88000
E-mail: halyna.shumytska@uzhnu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0001-7806-2963

УКРАЇНІСТИКА НА XI ВСЕСВІТНЬОМУ КОНГРЕСІ В ЛОНДОНІ

21—25 липня 2025 року дослідників з усього світу до глибоких і змістовних дискусій запросила на майданчики XI Всесвітнього конгресу в Лондоні Міжнародна рада центрально- та східноєвропейських досліджень (ICCEES), діяльність якої охоплює регіони, що наразі переживають період глибоких змін, особливо після повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Найбільшу подію для академічних студій Східної Європи приймав Лондонський науковий центр Центрально-Східної Європи (UCL SSEES).

Упродовж п'яти конференційних днів майже 1500 учасників із понад 50 країн виступали з науковими доповідями у змішаному форматі — онлайн і безпосередньо в залах, брали участь у презентаціях наукових видань, а також у численних круглих столах і семінарах на актуальні теми, організованих за такими предметними напрямками, як антропологія, порівняльна політика, культурологія, економіка, кінознавство, географія, історія, міжнародні відносини та зовнішня політика, мови та лінгвістика, література, медіазнавство, національна політика та соціологія. Основну тему — DISRUPTION — визначили з огляду на низку чинників: світова економіка все ще намагається подолати наслідки COVID-19, повномасштабне вторгнення Росії в Україну триває, спалахують конфлікти на Близькому Сході та в Південній Азії, частішають соціально-політичні заворушення в Європі та міжнародні потрясіння, спричинені другим президентством Д. Трампа у США.

Організатори наукового форуму наголосили на потребі руйнування традиційних підходів до осмислення та вивчення досліджуваних регіонів,

Цитування: Шумицька Г.В. (2025). Україністика на XI Всесвітньому конгресі в Лондоні. *Українська мова, 3* (95), 135—140.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (http:/creativecommons/org/license/by-nc-nd/4.0/).

зокрема їхньої історії, культури, мов, політики, економіки, інфраструктури тощо. «Знання про конкретні місця є як ніколи важливими для розуміння того, як місцеві та регіональні процеси взаємодіють із трансрегіональною та глобальною динамікою. Потреба в переоцінюванні наших методологій, припущень і перспектив ніколи не була такою нагальною. Саме на тлі цих трансформацій ми запрошуємо науковців, дослідників і практиків до розмови, яка розширює межі звичного розуміння минулих подій і сучасних процесів», — наголосив представник організаторів **Матіас Нойманн**, професор сучасної історії, керівник Школи історії та історії мистецтва.

Від України учасників Конгресу привітав заступник міністра освіти і науки **Михайло Винницький**, який разом з іншими учасниками вітчизняної делегації озвучив позицію держави під час пленарного засідання на тему *«Twinning для трансформації: Глобальне партнерство та відновлення України»*. Дискусію присвятили дослідженню того, як у рамках британсько-української ініціативи початкові акти солідарности переростають у стійку стратегічну співпрацю, що підтримує інституційний розвиток, інтернаціоналізацію та широку реконструкцію післявоєнної України.

Зауважимо, що тема України на Конгресі була однією з основних. Із публічної розмови з пані **Меліндою Сіммонс**, яка протягом 2019—2023 років обіймала посаду Надзвичайного і Повноважного Посла Великої Британії в Україні, розпочав свою роботу Конгрес. Численні доповіді на цю тему звучали на різних дискусійних майданчиках під час презентації розвідок науковців як з українських науково-освітніх інституцій, так і закордонних, де працює значна кількість українських учених. Водночас тема нашої держави була представлена і в доповідях іноземних дослідників.

Низка панельних дискусій стосувалася і соціолінгвістичної тематики. Зокрема, актуальні презентації науковців із різних країн об'єднала панель «Мовні ідеології та суспільно-політичні трансформації у воєнній Україні», роботу якої модерувала д-р **Людмила Підкуймуха** (Ґіссенський університет імені Юстуса Лібіха / Європейський університет Віадріна у Франкфурті-на-Одері, Німеччина). Аналізуючи дані з різних каналів, зокрема системи обміну повідомленнями «Телеграм», сайтів урядових і неурядових організацій і ЗМІ (близько 150 маркерів, через які мова функціонує як соціальний і політичний артефакт в умовах воєнного часу), Л. Підкуймуха розмірковувала в науковій розвідці *«Мовний ландшафт і мовні ідеології в Україні під час війни»* про те, як війна змінює мовні ідеології та трансформує мовний ландшафт. Проф. **Моніка Вінґендер** (Ґіссенський університет імені Юстуса Лібіха, Німеччина) у доповіді *«Мова і насильство: зміна ідеологій в Україні у воєнний час»* порушила низку таких актуальних питань, як: Яку роль відіграють мови під час конфліктів і війн? Як змінюється мовна ситуація під впливом конфлікту і війни? Як впливають мовні ідеології на взаємозв'язок між мовою і насильством? Як формуються мовні ідеології у воєнний час? Характеризуючи різні фази й типи мовних ідеологій в Україні з 2014 року, дослідниця наголошувала на фундаментальній передумові, яка полягає в тому, що не мова спричиняє або практикує насильство, а її носії. Відповід-

но різноманітними є політичні, суспільні, культурні та інші чинники, які запускають, формують або посилюють зв'язок між мовою та насильством. Проф. **Алекс Круглов** (Школа слов'янських та східноєвропейських студій, UCL, Великобританія) у доповіді *«Мовні ідеології та мовне планування під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну»* зауважив, що мовна ідеологія часто фігурує в політичних і соціальних дебатах у всьому світі — у зв'язку із цим спостерігається тенденція до глибшого розуміння цього явища та його впливу на суспільно-політичне життя, саму мову та її використання. Застосувавши текстовий аналіз даних, законодавчих актів та інших документів, дослідник зосередився на проблемах розвитку мовних ідеологій в Україні від початку повномасштабного вторгнення Росії в лютому 2022 року, а також на ролі англійської мови в Україні на сучасному етапі. Д-р **Магдалена Калцейс** (Університет Інсбрука, Австрія), проаналізувавши підручники з методики викладання та напівструктуровані інтерв'ю з викладачами російської та української мов, у презентації *«Мовні ідеології в концепції носія мови: приклади з російської та української мов»* висвітлила ідеологійні переконання, закладені в цих концепціях, та наголосила на потенційних відмінностях між ними. Д-р **Ірина Галаса** (Королівський коледж Лондона, Великобританія) у презентації *«Мова ворога. Озирнутися в минуле, щоб зрозуміти сьогодення»* порушила надважливе питання національної ідентичности, зауваживши про відсутність єдиного підходу до його трактування в сучасній Україні, що, на думку дослідниці, є результатом постійної напруги та непорозумінь.

У кожній презентації було продемонстровано, як еволюціонують відносини українського суспільства з мовою в умовах конфлікту, як мова слугує не лише засобом комунікації, а й символом єдности й стійкости, а також практичним та ідеологійним інструментом для утвердження суверенітету й формування єдиної національної відповіді. Наголошено також на тому, що зміни в ідеології, пов'язані з декомунізацією та дерусифікацією, засвідчують, як мова адаптується до соціально-політичного клімату й ширших символічних зрушень, що відбуваються в суспільстві.

Мовне питання обговорили і на засіданнях секцій про розвиток української культури в часи війни. Зокрема, на секції «Українська культура після повномасштабного вторгнення Росії: виклики та перспективи», організаторкою і модераторкою якої була д-р **Ольга Вознюк** (Інститут славістики Чеської академії наук), порушено такі актуальні питання, як формування нової поетичної та візуальної мов у часи війни та форми висловлення емоцій у наративах. Під час презентації *«Війна очима жінок: українські жіночі наративи»* д-р **Ольга Вознюк** зосередилася на аналізі жіночої творчости в часи війни. На прикладах із текстів Ярини Чорногуз, Олени Герасим'юк, Вікторії Амеліної, Юлії Мусаковської та Галини Крук дослідниця визначила стилістичні маркери формування поетичних наративів авторок, закцентувавши на тому, що жіночі голоси по-новому зазвучали в ситуації повномасштабного вторгнення, коли гендерні ролі в суспільстві активно переосмислюють. У доповіді *«Місія виконана: українські комікси про су-*

пергероїв у часи війни» проф. **Світлана Підопригора** (Університет Інсбрука, Австрія) розповіла про те, що з 2014 року війна РФ проти України стала темою багатьох коміксів. Ба більше, вона спричинила створення українських коміксів про супергероїв, документальних та військових коміксів, а також (авто) біографічних романів. Проаналізувавши візуальну мову творів цього жанру, дослідниця зазначила, що супергерої, яких традиційно бачимо в американських та інших західних ЗМІ, часто втілюють цінності й наративи, що відображають їхні суспільства. Інтеграція українських культурних, історичних і фольклорних елементів створює супергероїв, які резонують з українською ідентичністю, а також приваблюють глобальну авдиторію. Проф. **Лада Коломієць** (Коледж Дартмуса, США) у доповіді *«Поетичні свідчення жінок у війні»* висвітлила поетичні наративи жінок про досвід війни — як друковані, так і опубліковані у віртуальному просторі — та роль літературної творчости у формуванні свідчень про вплив війни на сприйняття мови (лінгвістична декомпозиція та «словник війни»), як це звучить у голосах жінок через теми емпатії, зради та виживання. Основним висновком її дослідження є те, що метафора сучасної української поезії зазнала трансформації на шляху наближення до жанру свідчення. Д-р **Надія Кісс** (Університет Ерфурта, Німеччина) у доповіді *«Емоції та наративи українських науковців-переселенців у Європі»* проаналізувала інтерв'ю з науковцями, які вимушено виїхали з України до Німеччини після лютого 2022 року. Як зазначила дослідниця, науковці зі сфери гуманітарних і соціальних наук часто стикаються з проблемою недостатности знань про українську культуру, мову, історію та соціально-політичну ситуацію в Європі, а отже, одним із їхніх основних завдань є формування нової академічної мови, термінів, якими можна описати сучасні реалії. Вона також висвітлила питання емоцій у наративах науковців і тематику біженства в сучасній українській літературі, зокрема на прикладі поезії Сергія Жадана.

Проміжні висновки з наукового проєкту *«Багатомовність у ситуаціях конфлікту»*, підтриманого Британською академією в межах стипендіальної програми Researchers at Risk Fellowship Programme, представила д-р **Марина Капас-Романюк**. Зокрема, результати першого етапу збору даних, що його проводили з травня до грудня 2023 року серед 231 українця (дорослих і дітей), які приїхали до Великої Британії або інших європейських країн, а також серед дорослих, що залишилися в Україні після російського вторгнення в лютому 2022 року, свідчать: багато хто з мовців демонструє мимовільне придушення російської мови як психологічний механізм захисту від «мови ворога». Це призводить до зниження доступности російських лексичних одиниць. Інші намагаються замінити російську мову англійською. Учасники, які перейшли на українську до повномасштабного вторгнення, мають вищий рівень мовної стійкости, ніж ті, хто вирішив змінити переважальну мову після вторгнення. Однак для багатьох українців російська є компонентом мовної свідомости, адже навіть учасники з домінантною українською мовою демонструють використання досить значної кількости російських лексичних одиниць.

Дослідження, присвячене аналізу промови Президента України Володимира Зеленського на Конференції з відновлення України 2024 (Ukraine Recovery Conference 2024, URC2024), яка відбулася 11—12 червня 2024 року в Берліні (Німеччина), презентувала проф. **Світлана Романюк** (Варшавський університет, Польща) у науковій розвідці *«“Я сказав це українською”: лінгвістично-дискурсивні стратегії переконування адресата у виступах Володимира Зеленського під час війни (на прикладі промови на Ukraine Recovery Conference 2024)»*. Методологія дослідження охоплює питання соціолінгвістики, психолінгвістики та медіадискурсу, дискурсивний та лінгвістичний аналіз змісту промови. Увагу зосереджено на стратегіях впливу на авдиторію та можливому ефекті слів В. Зеленського, зокрема на його прямому і дружньому зверненні до Олафа Шольца й Урсули фон дер Ляєн: *«Я сказав це українською. Не впевнений, Олафе, що ви зрозуміли. Дякую, Олафе, Урсуло!»*. Наголошено, що докладний розбір таких текстів є важливим, особливо з огляду на їхні стратегічні й пропагандистські цілі в інформаційних кампаніях. Вивчення промови В. Зеленського дає уявлення про мовні прийоми, що їх використовують у політичній комунікації, особливо в кризових умовах, та сприяє розумінню ролі мови в політичному лідерстві та кризовому менеджменті. Аналіз засвідчує значення мовних стратегій у політичній комунікації, особливо в періоди кризи, коли здатність об’єднувати й мобілізувати громадськість у глобальному масштабі є критично важливою.

У дискусійній панелі *«Соціальна взаємодія під час війни та невизначеності: досвід України»* узяли участь науковці кафедри соціології та соціальної роботи Ужгородського національного університету (УжНУ). Проф. **Галина Шумицька**, яка модерувала роботу панелі, зосередила свою увагу на висвітленні впливу внутрішньої міграції на культурний і мовний ландшафт українського прикордонного міста (Ужгорода) під час війни. Доц. **Руслан Жиленко** розповів про зміни в соціально-економічному й культурному устрої тилового регіону України (Закарпатська область): приїзд сотень тисяч внутрішньо переміщених осіб, активне переміщення підприємств та їхніх працівників безпосередньо позначається на місцевих громадах і постачальниках послуг, ще й за умов незавершеної реформи децентралізації в Україні, що супроводжується подекуди браком професійного підходу, стратегічного мислення, планування, навичок фандрайзингу, організаційної спроможности тощо. Результати дослідження на тему *«Соціокультурна адаптація ВПО на Закарпатті»*, проведеного на базі Центру соціологічних досліджень та соціальних ініціатив Ужгородського національного університету, представили доц. **Вікторія Рюль** та **Мар’яна Ляшко**, які встановили основні чинники, що сприяють адаптації ВПО на території Закарпатської области, і визначили рівень адаптованости ВПО в нових для них соціокультурних умовах. Доц. **Крістіна Новосад** розмірковувала про рівень готовности мігрантів з України до соціальних ризиків, а також про особливості організаційної культури переселенців, що може призводити до втрати компетентности та ініціативности, упевнености в собі, здатности ухвалювати рішення, пошуку та використання зворотного зв’язку з оточенням у країнах перебування тощо.

На одному з майданчиків Конгресу була представлена колективна монографія *«Мови та культури під час війни»* (наукові редактори — Г. Шумицька, А. Круглов. Ужгород, 2025. 290 с.), видана в Ужгороді цього року за підтримки проф. **Федора Шандора**, Надзвичайного і Повноважного Посла України в Угорщині, а також керівництва Ужгородського національного університету. Ініційована професором Алексом Кругловим презентаційна панель, до якої долучилися також співавтори наукового збірника д-р Надія Кісс та д-р Людмила Підкуймуха, спричинила цікаву дискусію серед учасників. Монографія є у вільному доступі (https://surl.li/dylrzm) і має вже значну кількість прочитань із різних країн.

Ще один цікавий проєкт — *«Україна як міграційний зв'язок: перспективи історичних та сучасних переміщень населення»* (видання за редакцією д-ра **Олексія Чеботарьова** (Університет Санкт-Галлена, Швейцарія) та проф. **Вікторії Середи** (Virtual Ukraine Institute for Advanced Study, Український католицький університет) також є у вільному доступі (https://surl.lt/uqnthc) — презентували редактори нового відкритого освітнього ресурсу, що досліджує Україну як центральний вузол глобальної міграції та мобільности. Автори критично підходять до методології міграційних досліджень, пропонуючи свіжий емпіричний погляд на такі питання, як переміщення, управління міграцією та формування ідентичности в контексті соціально-політичного ландшафту України.

Зауважимо, що в цій розвідці акцентовано увагу на тих наукових виступах і презентаціях, які вдалося почути, — Програма ж Конгресу (https://surl.li/tbqwyf) містить інформацію про інші численні різновекторні презентації, присвячені Україні.

Насамкінець хочемо сказати про виставку «Невидані дипломи», розгорнуту в найвідвідуванішій залі Конгресу впродовж тижня його роботи, яка зворушувала до сліз не тільки українців. З її стендів на учасників форуму усміхнено дивилися десятки прекрасних молодих облич, що теж могли стати успішними науковцями чи реалізувати себе в якійсь іншій галузі, але ж виявили свою позицію в інший спосіб і тепер стали видимою й невидимою підтримкою для тих, хто веде інтелектуальну боротьбу за Україну і її цінності.

Наукову хроніку отримано 14.08.2025

Halyna Shumyts'ka, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Professor of the Department of Sociology and Social Work
Uzhhorod National University
14 Universytetska St., Uzhhorod 88000, Ukraine
E-mail: halyna.shumytska@uzhnu.edu.ua
https://orcid.org/0000-0001-7806-2963

UKRAINIAN STUDIES AT THE XI WORLD CONGRESS IN LONDON

ЗМІСТ

Дослідження

І.М. Цар, Н.Р. Матвєєва
Збереження ідентичности українських мігрантів у Франції **3**

І.Є. Ренчка
«Мова як кардіограма історичного буття нації»: шляхи розв'язання мовного питання у творчому доробкові Івана Дзюби **22**

З.Г. Козирєва, І.А. Самойлова
Вірність Україні й рідній мові на перехресних стежках життя **55**

С.П. Бибик, Л.В. Григоровська, Л.А. Найдьонова, М.І. Найдьонов
Представлення соціокультурної рефлективності в мовному портреті мігранта: інтеграція лінгвостилістичного та соціально-психологічного підходів **72**

Дискусії

Т.А. Коць
Динаміка літературної норми в текстах сучасних українських медіаресурсів: функціонально-стильовий вимір **95**

С.О. Вербич
Літературна норма в різностильових текстах сучасної української мови: об'єктивні зміни чи відхилення від норми? **111**

Л.М. Колібаба
Зміни в літературних нормах сучасних українських медійних ресурсів: позитивна динаміка чи деструкція? **114**

Наукові постаті українських мовознавців

Л.В. Рябець
Життя в науці про мову (до 100-річчя від дня народження Івана Григоровича Матвіяса) **119**

Огляди та рецензії

С. Романюк
Війна в Україні крізь призму мови
Рецензія на: Костусяк Н., Навальна М. *Російсько-українська війна в об'єктиві мови.* Луцьк: Вежа-Друк, 2025 **123**

Ю.П. Маслова
Фреймова картографія війни: когнітивно-прагматичні моделі медійного дискурсу України
Рецензія на: *Досвід війни. Медійно-дискурсивний простір сучасної України.* С. Романюк (ред.). Варшава: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2024 **129**

Наукова хроніка

Г.В. Шумицька
Україністика на XI Всесвітньому конгресі в Лондоні **135**

Інформація!

Шановні передплатники журналу **«Українська мова»**, повідомляємо, що з 2025 року змінилися умови передплати нашого видання. Журнал **«Українська мова»** можна передплатити на сайті ПА «Укрінформнаука»: http://surl.li/valftd

CONTENTS

Articles

Ivanna Tsar, Natalia Matveieva
Preserving the identity of Ukrainian migrants in France **3**

Inna Renchka
"Language as a cardiogram of the historical existence of a nation": ways of solving the language issue in Ivan Dziuba's creative works **22**

Zinaida Kozyreva, Iryna Samoilova
Loyalty to Ukraine and the mother tongue at the crossroads of life **55**

Svitlana Bybyk, Liubov Hryhorovska, Liubov Naydonova, Mykhaylo Naydonov
Representation of sociocultural reflexivity in the linguistic portrait of a migrant: integration of linguistylistic and socio-psychological approaches **72**

Discussions

Tetiana Kots
Dynamics of the literary norm in texts of modern Ukrainian media resources: functional-stylistic dimension **95**

Sviatoslav Verbych
Literary norm in different style texts of the modern Ukrainian language: objective changes or deviations from the norm? **111**

Larysa Kolibaba
Changes in literary norms of modern Ukrainian media resources: positive dynamics or destruction? **114**

Scientific figures of Ukrainian linguists

Liudmyla Riabets
Life in language science (to the 100th anniversary of the birth of Ivan Grigorovich Matviyas) **119**

Surveys and Reviews

Svitlana Romaniuk
The war in Ukraine through the prism of language
Review of: Kostusiak N., Navalna M. *The Russian-Ukrainian war through the lens of language*. Lutsk: Vezha-Druk, 2025 (in Ukrainian) **123**

Yuliia Maslova
Cartographe of warframes: cognitive-pragmatic models of Ukrainian media discourse
Review of: The Experience of War. *The Media and Discursive Space of Modern Ukraine*. S. Romaniuk (Ed.). Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2024 (in Ukrainian) **129**

Scientific Chronicle

Halyna Shumyts'ka
Ukrainian studies at the XI World Congress in London **135**

Information!

Dear subscribers of the **"Ukrainian language"** magazine,
we would like to inform you that from 2025,
the terms of subscription to our publication have changed.
You can subscribe to the magazine **"Ukrainian language"**
on the website of SA "Ukrinformnauka": http://surl.li/nkiabu